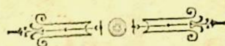
वैद्य धर्मदत्त
स्मृति संग्रह

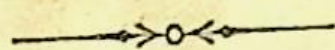


अग्निवेशमहर्षिकृता चरकप्रतिसंस्कृता च

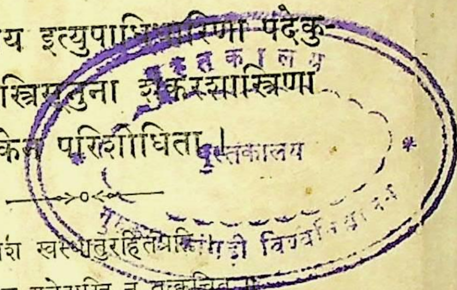
श्रीचरकसंहिता.

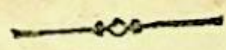


सम्पूर्णा, मूलमात्रा ।



युर्वेदमहोपाध्याय इत्युपाधिधारिणा पदेकु-
ावतंसदाजीशास्त्रिसूनुना शंकरशास्त्रिणा
चिकित्सकेन परिशोधिता ।





चिकित्सितं वह्निवेश स्वस्थातुरहितंप्रति ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥

संवर्द्धको दृढबलः ।

महाम्बायां (मुम्बय्यां)
निर्णयसागराख्यमुद्रणालयाधिपतिना स्वीयाङ्कनालये
मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

भूमिका।

इह खलु सकलविद्याविलासधामनि भारते वर्षे पाणिनि-गौतम-जैमिनिवादरायणादिमहर्षयः किल हरिहिरण्यगर्भाद्यंशावतारभूताः प्रादुर्बभूवुः। सर्वे ते ह्यशेषविद्यापारावारपारदृश्वानः सर्वज्ञकल्पा नूनं जनस्तोमसमनुग्रहवाञ्छया व्याकरण-न्याय-मीमांसादिनानाशास्त्रेषु परश्शतसङ्ख्याकान्निबन्धरत्नान्रचयाम्बभूवुः। परमकारुणिकैस्तैरात्रेयप्रभृतिभी रोगोद्बाधितनरानुद्वीक्ष्य शास्त्रान्तरेष्विव चिकित्साशास्त्रेष्वपि बहवः प्रबन्धा आरचिताः। नितान्तनिश्रेयस्साधनसम्पत्सम्पन्ना एत एव भूमण्डलगतविविधदेशीयपण्डितैर्निजनिजदेशभाषायां यथामत्यनुवादिताः। भारतीयचिकित्साशास्त्रमूलीभूता एव अरब-यूनान प्रभृतिदेशानां रुक्प्रतिक्रियारीतिरित्यत्राधुनिकशोधकाग्रणीनां नाम यूरोपीयविदुषामपि नास्ति काचिद्विप्रतिपत्तिः। आदिकाले न कोऽप्येवं मेधावी समजनि भारतेतरविषयेषु यः खल्वनवलम्ब्य भारतीयनिबन्धान्निजस्वतन्त्रप्रज्ञया ग्रन्थान्काँश्चिद्रचयाम्बभूव। भारतीयनिबन्धानुवादतात्पर्यादीनवगम्य विषयान्तरवासिनो जना भारतीयविद्याकामुकतरा भूत्वाऽस्मज्जनपदे नानाव्याजैरागतवन्तो विविधोपायैः सङ्गृहीत्वास्मद्ग्रन्थनिचयान्निजनिजदेशं प्रापयामासुः। इदानीमपि ते बाहुल्येन यूरोपान्तर्गतजर्मनीदेशविशेषे वर्तन्ते। सभाष्यऋग्वेदस्य प्रथममुद्रितपुस्तकं किल मोक्षमूलरमुद्रापितं यूरोपत एवात्रागतम्। तदन्वत्र तस्य मुद्रणप्रसारो जातः। बौधायनीयधर्मसूत्रन्तु जर्मनीदेश एव मुद्रितमिति सार्वजनीनमेतत्। एतादृशा बहवोऽप्यपूर्वतरा ग्रन्थास्तत्रेदानीमुपलभ्यन्ते ये खल्वत्र नाम्नाऽप्यप्रसिद्धाः सन्ति। उक्तरीत्याऽस्माकं महती प्राचीनग्रन्थराशिर्विलयमुपगता। ततोऽनन्तरमौरंगजिब् प्रमुखैः कतिपयमुगलमहाराजैर्भारतीयविद्याधर्मप्रतिभटैरस्मद्गीर्वाणग्रन्थास्त्व-

परिसङ्ख्येयाः साक्षात्प्रज्वालिता एव । अतोऽपि महती हानिः संवृत्ता । तदन्विदानीन्तनाङ्ग्लप्रभुभिरियं भारतवसुन्धरा सनाथीकृता । तैर्हि राजकीयवैद्यकपाठशालासंस्थापनपुरस्सरं निजाभिमतयूरोपीयचिकित्साशास्त्रस्यैव सम्प्रसारः कृतः । यद्राज्ञःप्रियं तदेव राष्ट्रस्येति सामान्यन्यायाद्राजकीयभिषक्पदवीलोलुपा अपि भारतवर्षीया निजकुलपरम्परागतमतिप्राचीनमलौकिकं गीवार्णचिकित्साशास्त्रमवहेलनशीला आङ्ग्लचिकित्साशास्त्राध्ययन एव संलग्ना बभूवुः । अतो हेतोरस्मद्भारतीयचिकित्साशास्त्रस्य पठनपाठनप्रचारोऽपीदानीं लुप्तप्राय एव संदृश्यते । एतावता दुर्दैववशाद्विलयमुपागतवत्स्वपरिमितप्रबन्धरत्नेषु समुपस्थितावपि सकलसंहारहेतौ हन्त समाधानजनकश्चैतदद्यापि चरक–सुश्रुत–हारीत-वाग्भटादिप्रणीताः कतिपयलोकोत्तरार्यवैद्यकग्रन्थाः केवलंतु निजगुणमाहात्म्यातिशयेनैव विराजन्ते । उपलब्धेषु तेषु मध्ये चरकसंहिताभिधानोऽयं ग्रन्थः प्राचीनतमः पूज्यतमः परमसन्माननीयो यावद्वैद्यकविषयाणामाकरः सर्वोपरि विराजते । न खल्वियं संहिताऽस्माकं भारतीयानामेव केवलं मान्या अपि तु यूरोप–अमेरिकादिद्वीपान्तरीयाङ्ग्लभिषक्शिरोमणिभिरपि तस्याः परमादरः क्रियत इति नः प्रत्यक्षं सर्वेषाम् । गतकतिपयवर्षेभ्योऽमेरिकान्तर्गत सॅनफ्रान्सिस्कोनगरस्थकतिपयप्रतीततरभिषक्श्रेष्ठैश्चरकाद्यार्यवैद्यकग्रन्थानां विधिवदध्ययनार्थमेका 'आयुर्वेदपाठशाला' संस्थापिताऽस्तीति सुप्रसिद्धमेतत्समाचारपत्रादिषु । सम्प्रति यदा हि द्वीपान्तरीयकृतधियो विपश्चितोऽस्मदीयचिकित्साशास्त्रमाहात्म्यमतितरामुपगायन्ति तदा आर्यवंशसमुद्भवा अप्यनाघ्रातार्यवैद्यकग्रन्था भूयांसः किल पण्डितम्मन्या कूपमण्डूकन्यायेन 'अप्रयोजकमिदमार्यवैद्यकमसारतरं तत्वावबोधविहीनं शास्त्रसंज्ञाया अप्यनर्हमिति' प्रलपन्ति । हन्त महद्दौर्भाग्यमिदं भारतवर्षस्य यदेते नव्यशिक्षितमहापुरुषा निष्कारणमेवालौकिकप्रज्ञेषु प्राचीनार्यपुरुषेष्वज्ञत्वारोपं कृत्वा तत्प्रणीतालौकिकग्रन्थांस्तिरस्कुर्वन्ति । अस्त्वेतत्प्रकृतमनुसरामः ।

अस्यां संहितायां भगवान्कृष्णात्रेयो वक्ता अग्निवेशस्तत्प्रधानशिष्यः श्रोता व्याकरणमहाभाष्यकृत्पतञ्जल्यपरनामधेयश्चरकमुनिः प्रतिसंस्कर्ता च। तस्मादियं गुरु–शिष्य–प्रतिसंस्कर्तृसूत्रमयीत्यर्थतोऽवगन्तव्यम्। पुरा किल कृतयुगान्तेऽसुरनिपीडिता आर्यास्तत्रैव पञ्चालक्षेत्रे पञ्चनदप्रदेशे समापतिता वारिवायुक्षेत्रनगनदतरुलताद्यशेषविधप्रकृतिसौन्दर्यस्वभावगुणविमोहिताः कृतनिवसतयः क्रमेण समाजबन्धनपुरस्सरं तदुपयोगिजीवनोपायभूतकृषिरीतिनीतिस्वास्थ्यविधानादिषु सन्ततसमालोचनया क्षत्रियादिसम्प्रदायविभक्ताः स्वस्वकार्येषु निरता आसन् (ऐतरेय ब्राह्मणः) तेषु चिकित्सासम्प्रदायाध्यक्षेण महर्षिणा भरद्वाजेण रोगाक्रान्तायां मेदिन्यां लोकहितायायुर्वेदः स्वर्लोकादानीतः स्वशिष्याय कृष्णात्रेयायोपदिष्टः सोपि तमग्निवेशादिशिष्यषट्कायोपदिष्टवान् । अथ ते शिष्याः पृथक्पृथक् षट् तन्त्राणि चक्रुस्तेषु प्रधानशिष्याग्निवेशकृततन्त्रमुत्कृष्टमुपादेयं चाजनि ।

अथ कदाचिच्चरकमुनिः पञ्चनददेशे कायचिकित्साप्रधानं तत्तन्त्रं प्रतिसंस्करणमुखेन सविस्तरं वर्णयन्स्वनाम्नाऽभिनवां संहितां प्रचारितवानिति संहिताया एव लभ्यते। "अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते" इति वचनात्। सा चेयमभिनवा संहिता अष्टभिः स्थानैर्विभक्ता। अस्यां च संहितायां खनिजोद्भिज्जप्राणिवाचीनि द्रव्याणि भागत्रयेण विभज्य पुनः प्राणिनो जरायुजादिभागचतुष्टयेन विभक्ताः । उद्भिज्जानिच वनस्पतिवृक्षवीरुधोषधिचतुष्टयेन विभक्तानि। तानिच पुनरुद्भिज्जद्रव्याणि जीवनीयादिपञ्चाशद्गणैः संविभक्तानि । अस्याः सिद्धिकल्पस्थानद्वयं सप्तदशौषधाध्यायैः संयोज्य सम्पूर्णमकरोत्पञ्चनदपुरवास्तव्यो दृढबल इत्यस्या एव संहितायाः सिद्धिस्थानपरिसमाप्तावुक्तम् । यथा "अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे । कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम् । सप्तदशौषधाध्यायैः सिद्धिकल्पैरपूरयत्"। ग्रन्थस्यास्य महत्वं संहितास्थवचनेनैव सुस्पष्टं भवति "चिकित्सितं वह्निवेश स्वस्थातुरहितम्प्रति । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्"।

अपरंच "न हि कस्तूरिकागन्धः शपथेनानुभाव्यते" इति न्यायादलमेतावता वर्णनेन ।

निरतिशयोपयोगित्वादस्य ग्रन्थस्य विशेषतो गीर्वाणभाषानभिज्ञलोकोपकारार्थमस्माभिर्महाराष्ट्रभाषायां गतकतिपयवर्षेभ्योऽस्यानुवादमुद्रणं प्रारब्धम् । सानुवादपुस्तकस्याल्पमूल्यालभ्यतयामूलमात्रमभिकाङ्क्षमाणानां चिकित्सकानामितरेषांच चिकित्साशास्त्रेष्वनुरागवतामनुनयमुररीकृत्यास्मत्सुहृत्तमेभ्यो निर्णसागरमुद्रणालयाधिपतिभ्यो निवेदितमस्माभिः प्रकाशनीयोऽयं ग्रन्थ इति । अनवरतदुर्लभाप्रसिद्धतरग्रन्थप्रकाशनेन लब्धकीर्तयश्चतेऽनुकृत्यनिजपितरं नितरां वदान्यतरमङ्गीकृत्यास्मत्सूचनां स्वकीये भारतविश्रुतमुद्रणालये सुरम्यैरायसाक्षरैरिमं परममान्यमहाग्रन्थं मुद्रयाम्बभूवुः । अस्मिन्विषये निर्दिष्टमुद्रणालयाध्यक्षाणां नाम जे. पी. इत्युपाधिधारिश्रीयुततुकारामजावजीमहोदयानामतीवोपकृतयः समुल्लसन्ति । एवमेव तेषामनवरतप्राचीनानुपलब्धग्रन्थप्रकाशनेन सुयशः समुल्लसतुतरामित्यभ्यर्थयामः परमेशम् ।

अस्य ग्रन्थस्य महाराष्ट्रभाषानुवादसमयेऽस्माभिः संशोधनसाधनान्युपलब्धानि तान्येवानायासेन मूलमात्रसंशोधनोपयोगीन्यभूवन् । तथापि कुत्रचित्पदेऽस्मद्दृष्टिदोषादक्षरविनिवेशकदोषाद्वा यदबद्धं भवेत्तत्स्नेहार्द्रहृदयेन पाठकेन कृपया परिशोधनीयमित्यभ्यर्थयामहे ।

अपरंच प्राङ्मुद्रितवाग्भट्टप्रणीताष्टाङ्गहृदयमूलमिवात्रापि यदतीवावश्यकं प्रकरणं तत्र तत्रास्माभिरवतरणचिन्हानि प्रदत्तानि । यद्यपि ग्रन्थबाहुल्यात्संसूचितविषयाणां कण्ठग्रहणासंभवस्तथापि निर्दिष्टस्थलेषु विशेषतः परिशीलयितृभिरवश्यं दृष्टिर्निधेया भवतीति परमार्थः ।

एतादृशो वैद्यकनिबन्धेषु भास्कर इव प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः सफलयोगः शीघ्रफलदो निजमहत्वापेक्षयाऽल्पमूल्यलभ्यश्चिकित्सकैरितरैश्च प्राचीनार्यग्रन्थानुरागिभिर्द्रव्यकृपणतां त्यक्त्वा सङ्ग्रहीतव्य इति गरीयसी नो विज्ञप्तिः । एवं प्रचुरप्रचारो भूत्वा ग्रन्थोऽयं प्रकाशकस्य श्रमसाफल्यं वैद्यविद्याया एधाञ्च करोत्विति प्रार्थयामहे जगदीशम् ।

सूचीपत्रम् ।

'तस्याशितीयः' षष्ठोऽध्यायः ।

'नवेगान्धारणीयः' सप्तमोऽध्यायः ।

'इन्द्रियोपक्रमणीयो'ऽष्टमोऽध्यायः ।

विषयः — पृष्ठाङ्कः

'स्वेदाध्यायः' चतुर्दशः ।

'उपकल्पनीयः' पञ्चदशोऽध्यायः

'चिकित्साप्राभृतीयः' षोडशोऽध्यायः ।

'कियन्तःशिरसीयः' सप्तदशोऽध्यायः ।

'महारोगाध्यायो' विंशतितमः।

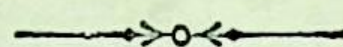
सप्तविंशोऽन्नपानविधिरध्यायः।

'विविधाशितपीतीयो'ऽष्टाविंशोऽध्यायः ।

'दशप्राणायतनीय' एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

सूत्रस्थानं समाप्तम्

निदानस्थानम् ।



विमानस्थानम् ।

'रोगभिषग्जितीयविमानम्'– अष्टमोऽध्यायः।

विमानस्थानं समाप्तम् ।

शारीरस्थानम् ।

'अतुल्यगोत्रीयो' द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयः 'खुड्डीकागर्भावक्रान्त्यध्यायः'।

'महती गर्भावक्रान्तिः' चतुर्थोऽध्यायः ।

'पुरुषविचयः' पञ्चमोऽध्यायः ।

'शरीरसङ्ख्या' भिधानसप्तमोऽध्यायः ।

'जातिसूत्रीय' अष्टमोऽध्यायः ।

इन्द्रियस्थानम् ।

चिकित्सितस्थानम् ।

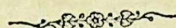
'रक्तपित्तचिकित्सितं' चतुर्थोऽध्यायः ।

'राजयक्ष्मचिकित्सितं' अष्टमोऽध्यायः ।

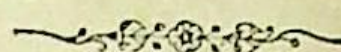
'अर्शश्चिकित्सितं' नवमोऽध्यायः

'अतीसारचिकित्सितं' दशमोऽध्यायः ।

कल्पस्थानम् ।



सिद्धिस्थानम् ।



चरकसंहितायां

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अर्वाचीनं पदमधिवसन्यो गुणग्रावयुक्तो
वामाङ्गार्धे प्रविशति सदापर्णया[1] बद्धकेलिः ।
यश्चाभेद्यो विगतकरणः केवलं ज्ञानमूर्तिः
सोयं शान्तं पदमधिगतः पातु वः शूलपाणिः

अथातो दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्या[म इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥]

दीर्घजीवितमन्विच्छन्भरद्वाज उपागमत् ।
इन्द्रमुग्रतपा बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम् ॥ २ ॥
ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।
जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ ३ ॥
अश्विभ्यां भगवाञ्छक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।
ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ ४ ॥
विघ्नीभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।
तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥ ५ ॥
तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।
समेताः पुण्यकर्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ६ ॥
अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः काश्यपो भृगुः ।
आत्रेयो गौतमः सांख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥ ७ ॥
अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ ।
परीक्षिर्भिक्षुरात्रेयो भरद्वाजः कपिञ्जलः ॥ ८ ॥

---

१ सुविरचितया.

विश्वामित्राश्वरथ्यौ च भार्गवश्च्यवनोऽभिजित् ।
गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिन्यौ वार्क्षिर्देवलगालवौ ॥ ९ ॥
सांकृत्यो बैजवापिश्च कुशिको बादरायणः ।
बडिशः शरलोमा च काप्यकात्यायनावुभौ ॥ १० ॥
काङ्कायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचिकाश्यपौ ।
शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लौगाक्षिः पैङ्गिरेव च ॥ ११ ॥
शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥ १२ ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो दमस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः ॥ १३ ॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुरिमां कथाम् ।
"धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥ १४ ॥
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।"
प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥ १५ ॥
कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ।
अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ॥ १६ ॥
स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ।
कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत्प्रष्टुं शचीपतिम् ॥ १७ ॥
अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ।
भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः ॥ १८ ॥
स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥ १९ ॥
सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
प्रोवाच भगवान्धीमानृषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥ २० ॥
व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयंकराः ।
तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ २१ ॥
तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ।
"पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥ २२ ॥
हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् ।

त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ २३ ॥
सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्दमायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात्सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ २४ ॥
तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितः ।
ऋषिभ्योऽनधिकं तच्च शशंसानवशेषयन् ॥ २५ ॥
ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् ।
दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्धनमायुषः ॥ २६ ॥
महर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा ।
सामान्यं च विशेषं च गुणान्द्रव्याणि कर्म च ॥ २७ ॥
समवायं च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।
लेभिरे परमं शर्म जीवितं चापि[1] निर्गदम् ॥ २८ ॥
अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।
शिष्येभ्यो दत्तवान्षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ २९ ॥
अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः ।
हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ ३० ॥
बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।
तन्त्रप्रणेता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३१ ॥
अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ।
श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥ ३२ ॥
श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् ।
यथावत्सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥ ३३ ॥
सर्व एवास्तुवंस्तांश्च सर्वभूतहितैषिणः ।''
साधुभूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन्समम् ॥ ३४ ॥
तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।
सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा मुमुदिरे परम् ॥ ३५ ॥
अहो साध्विति घोषश्च लोकांस्त्रीनन्ववादयत् ।
नभसि स्निग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः ॥ ३६ ॥

---

१ चाप्यनश्वरम्.

शिवो वायुर्ववौ सर्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः ।
निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ ३७ ॥
अथाग्निवेशप्रमुखान्विविशुर्ज्ञानदेवताः ।
बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मेधा धृतिः कीर्तिः क्षमा दया ॥ ३८ ॥
तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।
भवाय भूतसङ्घानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥ ३९ ॥
"हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ ४० ॥
शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥ ४१ ॥
तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥ ४२ ॥
सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।
ह्रासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥ ४३ ॥
सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृत् ।
तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्ययः ॥ ४४ ॥
सत्त्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् ।
लोकास्तिष्ठन्ति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४५ ॥
स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।
वेदस्यास्य तदर्थं हि वेदोऽयं संप्रकाशितः ॥ ४६ ॥
खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।
सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४७ ॥
सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।
गुणाः प्रोक्ताः प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ ४८ ॥
समवायोऽपृथग्भावो द्रव्यादीनां गुणैर्मतः ।
स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ ४९ ॥
यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।
तद्द्रव्यं समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः ॥ ५० ॥
संयोगे च वियोगे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।

कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ ५१ ॥
इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।
धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥ ५२ ॥
कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ ५३ ॥
शरीरं सत्त्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।
तथा सुखानां योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ ५४ ॥
निर्विकारः परस्त्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः ।
चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥ ५५ ॥
वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।
मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥ ५६ ॥
प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।
मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ५७ ॥
रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥ ५८ ॥
सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु ।
विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥ ५९ ॥
गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ६० ॥
विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः ।
भेषजैर्विनिवर्तन्ते विकाराः साध्यसंमताः ॥ ६१ ॥
साधनं नत्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ।
भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्म प्रवक्ष्यते ॥ ६२ ॥
रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥ ६३ ॥
स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।
कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ६४ ॥
स्वाद्वम्ललवणा वायुं कषायस्वादुतिक्तकाः ।
जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥ ६५ ॥

किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणम् ।
स्वस्थवृत्तौ हितं किंचिद्द्रव्यं त्रिविधमुच्यते ॥ ६६ ॥
तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवम् ।
मधूनि गोरसाः पित्तं वसा मज्जासृगामिषम् ॥ ६७ ॥
विण्मूत्रं चर्मरेतोऽस्थि स्नायु शृङ्गं खुरा नखाः ।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥ ६८ ॥
सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा ।
मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जने ॥ ६९ ॥
भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदं तु चतुर्विधम् ।
वनस्पतिर्वीरुधश्च वानस्पत्यस्तथौषधी ॥ ७० ॥
फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
ओषध्यः फलापाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥ ७१ ॥
मूलत्वक्सारनिर्यासनालस्वरसपल्लवाः ।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥ ७२ ॥
पत्राणि शुङ्गाः कन्दाश्च प्ररोहाश्चौद्भिदो गणः ।
मूलिन्यः षोडशैकोनाः फलिन्यो विंशतिः स्मृताः ॥ ७३ ॥
महास्नेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ।
अष्टौ मूत्राणि सङ्ख्यातान्यष्टावेव पयांसि च ॥ ७४ ॥
शोधनार्थाश्च षड्वृक्षाः पुनर्वसुनिदर्शिताः ।
य एतान्वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदवित् ॥ ७५ ॥
हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृदधो गुडा ।
सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि ॥ ७६ ॥
ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका ।
अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ॥ ७७ ॥
शणपुष्पी च बिम्बी च छर्दने हैमवत्यपि ।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥ ७८ ॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः फलिनीः शृणु ॥ ७९ ॥
शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुषं मदनानि च ।

आनूपं स्थलजं चैव क्रीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥ ८० ॥
प्रकीर्या चोदकीर्या च प्रत्यक्पुष्पी तथाभया ।
अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपर्ण्याश्च शारदम् ॥ ८१ ॥
कम्पिल्लकारग्वधयोः फलं यत्कुटजस्य च ।
धामार्गवमथेक्ष्वाकुजीमूतं कृतवेधनम् ॥ ८२ ॥
मदनं कुटजं चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी ।
एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ॥ ८३ ॥
नस्तः प्रच्छर्दने चैव प्रत्यक्पुष्पी विधीयते ।
दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ॥ ८४ ॥
नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ।
सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ ८५ ॥
पानाभ्यञ्जनबस्त्यर्थं नस्यार्थं चैव योगतः ।
स्नेहना जीवना बल्या वर्णोपचयवर्धनाः ॥ ८६ ॥
स्नेहा ह्येते च विहिता वातपित्तकफापहाः ।
सौवर्चलं सैन्धवं च बिडमौद्भिदमेव च ॥ ८७ ॥
सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ।
स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च ॥ ८८ ॥
आलेपनार्थे युज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा ।
अधोभागोर्ध्वभागेषु निरूहेष्वनुवासने ॥ ८९ ॥
अभ्यञ्जने भोजनार्थे शिरसश्च विरेचने ।
शस्त्रकर्मणि बस्त्यर्थमञ्जनोत्सादनेषु च ॥ ९० ॥
अजीर्णानाहयोर्वाते गुल्मे शूले तथोदरे ।
उक्तानि लवणान्यूर्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ॥ ९१ ॥
मुख्यानि यानि चेष्टानि सर्वाण्यात्रेयशासने ।
अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं तथा ॥ ९२ ॥
हस्तिमूत्रमथोष्ट्रस्य हयस्य च खरस्य च ।
उष्णं तीक्ष्णमथो रूक्षं कटुकं लवणान्वितम् ॥ ९३ ॥
मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ।
युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तं चापि विरेचने ॥ ९४ ॥

स्वेदेष्वपि च तद्युक्तमानाहेषु गदेषु च ।
उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मकुष्ठकिलासिषु ॥ ९५ ॥
तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ।
दीपनीयं विषघ्नं च क्रिमिघ्नं चोपदिश्यते ॥ ९६ ॥
पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं सर्वथोच्यते ।
श्लेष्माणं शमयेत्पीतं मारुतं चानुलोमयेत् ॥ ९७ ॥
कर्षेत्पित्तमधोभागमित्यस्मिन्गुणसंग्रहः ।
सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ९८ ॥
अविमूत्रं सतिक्तं स्यात्स्निग्धं पित्ताविरोधि च ।
आजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च ॥ ९९ ॥
गव्यं समधुरं किंचिद्दोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत् ।
कण्डूघ्नं शमयेत्पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम् ॥ १०० ॥
अर्शःशोफोदरघ्नं तु सक्षारं माहिषं सरम् ।
हास्तिकं लवणं मूत्रं हितं तु क्रिमिकुष्ठिनाम् ॥ १०१ ॥
प्रशस्तं बद्धविण्मूत्रविषश्लेष्मामयार्शसाम् ।
सतिक्तं श्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चौष्ट्रमुच्यते ॥ १०२ ॥
वाजिनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ।
खरमूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम् ॥ १०३ ॥
इतीहोक्तानि मूत्राणि यथा सामर्थ्ययोगतः ।
अतः क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ॥ १०४ ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषं च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ १०५ ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयः स्मृतम् ।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥ १०६ ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिबर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तं च संधानं विहतस्य च ॥ १०७ ॥
सर्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनं तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥ १०८ ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।

अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥ १०९ ॥
योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥ ११० ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ॥ १११ ॥
यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक्पृथक् ।
अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ११२ ॥
अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः ।
स्नुह्यर्काश्मन्तकास्तेषामिदं कर्म पृथक्पृथक् ॥ ११३ ॥
वमनेऽश्मन्तकं विद्यात्स्नुहीक्षीरं विरेचने ।
क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ११४ ॥
इमांस्त्रीनपरान्वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः ।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ॥ ११५ ॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते ॥ ११६ ॥
दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ।
षड्वृक्षाञ्छोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥ ११७ ॥
इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड्ये दृष्टाः पयस्त्वचः ॥ ११८ ॥
औषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥ ११९ ॥
न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।
औषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥ १२० ॥
योगज्ञस्तस्य रूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ।"
किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ॥ १२१ ॥
रूपं तासां तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम् ।
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिषक्तमः ॥ १२२ ॥
यथा विषं यथा शस्त्रं यथाग्निरशनिर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२३ ॥

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातं वापि दुर्युक्तं युक्तिबाह्येन भेषजम् ॥ १२४ ॥
योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥ १२५ ॥
तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिबाह्येन भेषजम् ।
धीमता किंचिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥ १२६ ॥
कुर्यान्निपतितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाशनिः ।
सशेषमातुरं कुर्यान्न त्वज्ञमतमौषधम् ॥ १२७ ॥
दुःखिताय शयानाय श्रद्दधानाय रोगिणे ।
यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥ १२८ ॥
तस्यैव[1] मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य संभाषणादपि ॥ १२९ ॥
वरमाशीविषविषं क्वथितं ताम्रमेव वा ।
पीतमत्यग्निसंतप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडाः ॥ १३० ॥
न तु श्रुतवतां वेषं बिभ्रता शरणागतात् ।
गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ॥ १३१ ॥
भिषग्बुभूर्षुर्मतिमानतः स्वगुणसंपदि ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेत्प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ॥ १३२ ॥
तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥ १३३ ॥
सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।
सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥ १३४ ॥

इति ।

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्तनम् ।
सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥ १३५ ॥
संपूर्णं कारणं ज्ञेयमायुर्वेदप्रयोजनम् ।

---

१ त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ।

हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥ १३६ ॥
रसाः सप्रत्यया द्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।
मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥ १३७ ॥
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड्ये क्षीरत्वगाश्रयाः ।
कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥ १३८ ॥
वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।
सर्वमेतत्समाख्यातं पूर्वाऽध्याये महर्षिणा ॥ १३९ ॥

इति दीर्घजीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीमरिचानि च ।
विडङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्षपांस्तुम्बुरूणि च ॥ १ ॥
अजाजीं चाजगन्धां च पीलून्येलां हरेणुकाम् ।
पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्जकौ ॥ २ ॥
शिरीषबीजं लशुनं हरिद्रे लवणद्वयम् ।
ज्योतिष्मतीं नागरं च दद्याच्छीर्षविरेचने ॥ ३ ॥
गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्धावभेदके ।
क्रिमिव्याधावपस्मारे घ्राणनाशे प्रमोहके ॥ ४ ॥
मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
पिप्पलीकुटजेक्ष्वाकूण्येलां धामार्गवाणि च ॥ ५ ॥
उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाश्रयाश्रये ।
वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग्देहमदूषयन् ॥ ६ ॥
त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
कम्पिल्लकं गवाक्षीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ७ ॥
पीलून्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।
पक्वाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

पाटलां चाग्निमन्थां च बिल्वं स्योनाकमेव च ।
काश्मर्यं शालपर्णीं च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥ ९ ॥
बलाश्वदंष्ट्रां बृहतीमेरण्डं सपुनर्नवाम् ।
यवान्कुलत्थान्कोलानि गुडूचीं मदनानि च ॥ १० ॥
पलाशं कत्तृणं चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।
उदावर्ते विबन्धेषु यञ्ज्यादास्थापने सदा ॥ ११ ॥
अत एवौषधगणात्संकल्प्यमनुवासनम् ।
मारुतघ्नमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥ १२ ॥
तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
पञ्च कर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ १३ ॥
मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।
तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ १४ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधौषधाः ।
विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ १५ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसादिता ॥ १६ ॥
दधित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहणी पेया सवाते पाञ्चमूलिका ॥ १७ ॥
शालिपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।
दाडिमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १८ ॥
पयस्यर्धोदके छागे ह्रीबेरोत्पलनागरैः ।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ १९ ॥
दद्यात्सातिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम् ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारिभ्यां मूत्रकृच्छ्रे सफाणिताम् ॥ २० ॥
विडङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभिर्मरिचेन च ।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात्क्रिमिघ्नी ससुवर्चिका ॥ २१ ॥
मृद्वीकाशारिवालाजापिप्पलीमधुनागरैः ।
पिपासाघ्नी विषघ्नी च सोमराजी विपाचिता ॥ २२ ॥
सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागूर्बृंहणी मता ।

गवेधुकानां भृष्टानां कर्पणीया समाक्षिका ॥ २३ ॥
सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।
कुशामलकनिर्यूहे श्यामाकानां विरूक्षणी ॥ २४ ॥
दशमूलीशृता कासहिक्काश्वासकफापहा ।
यमके मदिरा सिद्धा पक्वाशयरुजापहा ॥ २५ ॥
शाकैर्मांसैस्तिलैर्माषैः सिद्धा वर्चो निरस्यति ।
जम्ब्वाम्रास्थिदधित्थाम्लबिल्वैः सांग्राहिकी मता ॥ २६ ॥
क्षारचित्रकहिङ्ग्वम्लवेतसैर्भेदिनी मता ।
अभयापिप्पलीमूलविश्वैर्वातानुलोमनी ॥ २७ ॥
तक्रसिद्धा यवागूः स्याद्घृतव्यापत्तिनाशिनी ।
तैलव्यापदि शस्ता तु तक्रपिण्याकसाधिता ॥ २८ ॥
गव्यमांसरसैः साम्ला विषमज्वरनाशिनी ।
कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः शृता ॥ २९ ॥
ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ।
समाषविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ ३० ॥
उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदविनाशिनी ।
क्षुधं हन्यादपामार्गक्षीरगोधारसे शृता ॥ ३१ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्तिताः ।
पञ्चकर्माणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥ ३२ ॥
पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।
पञ्चकर्माश्रयज्ञानहेतोस्तत्कीर्तितं पुनः ॥ ३३ ॥
स्मृतिमान्युक्तिहेतुज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ ३४ ॥

इति भेषजचतुष्केऽपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरग्वधीयमध्यायं वक्ष्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

आरग्वधः सैडगजः करञ्जो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।
श्र्याह्वः सुराह्वः खदिरो धवश्च निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥ १ ॥
ग्रन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।
फणिज्जको वत्सकसप्तपर्णौ पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ २ ॥
वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनं च ।
मनःशिलाले गृहधूम एला काशीसमुस्तार्जुनरोध्रसर्जाः ॥ ३ ॥
इत्यर्धरूपैर्विहिताः षडेते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥ ४ ॥
कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिभं सदद्रु ।
भगन्दरार्शांस्यपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिरान्नराणाम् ॥ ५ ॥
कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारु शिग्रु ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६ ॥
तैस्तक्रयुक्तैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ।
तेनास्य कण्डूः पिडकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥७॥
कुष्ठामृतासङ्गकटङ्कटेरी काशीसकाम्पिल्लकरोध्रमुस्ताः ।
सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ ८ ॥
तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
दद्रुः सकण्डूः किटिभानि पामा विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥९॥
मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तुल्यं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं लोध्रं च तद्वत्समनःशिलं स्यात् ॥१०॥
रसाञ्जनं सप्रपु(न्ना)नाडबीजं युक्तः कपित्थस्य रसेन लेपः ।
करञ्जबीजैडगजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः ॥ ११ ॥
उभे हरिद्रे कुटजस्य बीजं करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।
त्वचं समध्यां हयमारकस्य लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ १२ ॥
मनःशिला त्वक्कुटजात्सकुष्ठः सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।

ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १३ ॥
पलाशनिर्दाहरसेन चापि कर्षोद्धृतान्याढकसंमितेन ।
दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत्परं कुष्ठनिसूदनाय ॥ १४ ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ १५ ॥
कोलं कुलत्थाः सुरदारुरास्ना माषातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।
वचा शताह्वा यवचूर्णमम्लमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ १६ ॥
आनूपमत्स्यामिषवेसवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।
स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैर्वानिलजित्प्रदेहः ॥ १७ ॥
तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमार्तिं जठरे निहन्यात् ।
कुष्ठं शताह्वां सवचां यवानां चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते ॥ १८ ॥
उभे शताह्वे मधुकं मधूकं बलां पियालं च कशेरुकं च ।
घृतं विदारीं च सितोपलां च कुर्यात्प्रदेहं पवने सरक्ते ॥ १९ ॥
रास्नां गुडूचीं मधुकं बले द्वे सजीवकं सर्षभकं पयश्च ।
घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलार्तिं प्रणुदेत्प्रदेहः ॥ २० ॥
वाते सरक्ते सघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च ।
नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः ॥ २१ ॥
प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठं यष्ट्याह्वमेला कमलोत्पले च ।
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो लोहैरका पद्मकचोरकैश्च ॥ २२ ॥
रास्ना हरिद्रे नलदं शताह्वे द्वे देवदारूणि सितोपलां च ।
जीवन्तिमूलं सघृतं सतैलमालेपनं पार्श्वरुजासु कोष्णम् ॥ २३ ॥
शैवालपद्मोत्पलवेत्रतुङ्गं प्रपौण्डरीकाणि मृणाललोध्रम् ।
प्रियङ्गुकालीयकचन्दनानि निर्वापणः स्यात्सघृतः प्रदेहः ॥ २४ ॥
सिता लता वेतसपद्मकानि यष्ट्याह्वमैन्द्री नलिनानि दूर्वा ।
यवासमूलं कुशकाशयोश्च निर्वापणः स्याज्जलमेरका च ॥ २५ ॥
शैलेयमेलागुरु चाथ कुष्ठं चण्डा नतं त्वक्सुरदारु रास्ना ।
शीतं निहन्यादचिरात्प्रदेहो विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥ २६ ॥
शिरीषलामज्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच द्वात्रिंशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः ।
चूर्णप्रदेहान्विविधामयघ्नानारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ २८ ॥

इति आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः षड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"इह खलु षड्विरेचनशतानि भवन्ति । षड्विरेचनाश्रयाः । पञ्च कषायशतानि । पञ्च कषाययोनयः । पञ्चविधं कषायकल्पनम् । पञ्चाशन्महाकषाया इति संग्रहः ॥ १ ॥

षड्विरेचनशतानीति यदुक्तं तदिह संग्रहेणोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषदि अनुव्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेष्वेकोनचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः ।
पञ्चचत्वारिंशदिक्ष्वाकुषु धामार्गवः षष्टिधा भवति योगयुक्तः ॥३॥
कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति कृतवेधनं षष्टिधा भवति योगयुक्तम् ।
श्यामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं दशापरे चात्र भवन्ति योगाः ॥ ४ ॥

चतुरङ्गुलो द्वादशधा योगमेति
लोध्रं विधौ षोडश योगयुक्तम् ।
महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्त
एकोनचत्वारिंशत्सप्तलाशङ्खिन्योर्योगाः ॥ ५ ॥

अष्टाचत्वारिंशद्दन्तीद्रवन्त्योरिति षड्विरेचनशतानि ॥ ६ ॥

षड्विरेचनाश्रया इति । क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानीति ॥ ७ ॥

पञ्च कषाययोनय इति । मधुरकषायोऽम्लकषायः कटुकषायस्तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रे संज्ञा ॥ ८ ॥

पञ्चविधं कषायकल्पनमिति । तद्यथा । स्वरसः, कल्कः, शृतः, शीतः, फाण्टः, कषाय इति ॥ ९ ॥

"यन्त्रप्रपीडनाद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते ।
यत्पिण्डं रसपिष्टानां तत्कल्कं परिकीर्तितम् ॥ १० ॥
वह्नौ तु क्वथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः ।
द्रव्यादापोत्थितात्तोये तत्पुनर्निशि संस्थितात् ॥ ११ ॥
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ।
क्षिप्तोष्णतोये मृदितं तत्फाण्टं परिकीर्तितम् ॥ १२ ॥"

तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यम् । अतः कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणी । नत्वेवं खलु सर्वाणि सर्वत्रोपयोगीनि भवन्ति । पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ॥ १३ ॥

तद्यथा । जीवनीयो बृंहणीयो लेखनीयो भेदनीयः संधानीयो दीपनीय इति षट्कः कषायवर्गः ॥ १४ ॥

बल्यो वर्ण्यः कण्ठ्यो हृद्य इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १५ ॥

तृप्तिघ्नोऽर्शोघ्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः कृमिघ्नो विषघ्न इति षट्कः कषायवर्गः ॥ १६ ॥

स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १७ ॥

स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः ॥ १८ ॥

छर्दिनिग्रहणस्तृष्णानिग्रहणो हिक्कानिग्रहण इति त्रिकः कषायवर्गः ॥ १९ ॥

पुरीषसंग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रसंग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरेचनीय इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ २० ॥

कासहरः श्वासहरः शोथहरो ज्वरहरः श्रमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ २१ ॥

दाहप्रशमनः शीतप्रशमन उदर्दप्रशमनोऽङ्गमर्दप्रशमनः शूलप्रशमन इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ २२ ॥

शोणितास्थापनो वेदनास्थापनः संज्ञास्थापनः प्रजास्थापनो वयःस्थापन इति पञ्चकः कषायवर्गः । इति पञ्चाशन्महाकषायाः ॥ २३ ॥

महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ।

तेषामेकैकस्मिन्महाकषाये दशदशावयविकान्कषायाननुव्याख्यास्यामः । तान्येव पञ्च कषायशतानि भवन्ति ॥ २४ ॥

तद्यथा । जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्गमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीवनीयानि भवन्ति ॥ २५ ॥

क्षीरिणी राजक्षवकं बला काकोली क्षीरकाकोली वाट्यायनी भद्रौदनी भारद्वाजी पयस्यर्ष्यगन्धा इति दशेमानि बृंहणीयानि भवन्ति ॥ २६ ॥

मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरबिल्वहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति ॥ २७ ॥

सुवहार्कोरुबूकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरबिल्वशङ्खिनीसकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति ॥ २८ ॥

मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बष्ठकीसमङ्गामोचरसधातकीलोध्रप्रियङ्गुकट्फलानीति दशेमानि संधानीयानि भवन्ति ॥ २९ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति ॥ ३० ॥ इति षट्कः कषायवर्गः ॥

ऐन्द्र्यृषभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरारोहिणीबलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति ॥ ३१ ॥

चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठासारिवापयस्यासितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्यहंसपदीबृहतीकण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति ॥ ३३ ॥

आम्राम्रातकनिकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलयबदरदाडिममातुलुङ्गानीति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति । इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ ३४ ॥

नागरचित्रकचव्यविडङ्गमूर्वागुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटोलानीति दशेमानि तृप्तिघ्नानि भवन्ति ॥ ३५ ॥

कुटजबिल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रावचाचव्यानीति दशेमानि अर्शोघ्नानि भवन्ति ॥ ३६ ॥

खदिराभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णारग्वधकरवीरविडङ्गजातिप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठघ्नानि भवन्ति ॥ ३७ ॥

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्षपमधुकदारुहरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

अक्षीवमरीचगण्डीरकेबुकविडङ्गनिर्गुण्डीकिणिहीश्वदंष्ट्रावृषपर्णिकाखुपर्णिका इति दशेमानि क्रिमिघ्नानि भवन्ति ॥ ३९ ॥

हरिद्रामञ्जिष्ठासुवहासूक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनकतकशिरीषसिन्धुवारश्लेष्मातका इति दशेमानि विषघ्नानि भवन्ति ॥ ४० ॥ इति षट्कः कषायवर्गः ।

वीरणशालिषष्टिकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटकत्तृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति ॥ ४१ ॥

पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्वागुडूचीवत्सकफलकिराततिक्तकटुरोहिणीशारिवा इति दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति ॥ ४२ ॥

जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदावृक्षरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति ॥ ४३ ॥

कुष्ठैलवालुककट्फलसमुद्रफेनकदम्बनिर्यासेक्षुकाण्डेक्ष्विक्षुरकवसुकोशीराणीति दशेमानि शुक्रशोधनानि भवन्ति । इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ ४४ ॥

मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीरकाकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि स्नेहोपयोगानि भवन्ति ॥ ४५ ॥

शोभाञ्जनकैरण्डार्कवृश्चीरपुनर्नवायवतिलकुलत्थमाषबदराणीति दशेमानि स्वेदोपगानि भवन्ति ॥ ४६ ॥

मधुमधुककोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्प्य इति दशेमानि वमनोपगानि भवन्ति ॥ ४७ ॥

द्राक्षाकाश्मर्यपरूषकाभयामलकबिभीतककुवलबदरकर्कन्धूपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भवन्ति ॥ ४८ ॥

त्रिवृद्बिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमान्यास्थापनोपगानि भवन्ति ॥ ४९ ॥

रास्नासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थश्योनाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति ॥ ५० ॥

ज्योतिष्मतीक्षवकमरीचपिप्पलीविडङ्गशिग्रुसर्षपापामार्गतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति ॥५१॥ इति सप्तकः कषायवर्गः ।

जम्ब्वाम्रपल्लवमातुलुङ्गाम्लबदरदाडिमयवयष्टिकोशीरमृल्लाजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहाणि भवन्ति ॥ ५२ ॥

नागरधन्वयासकमुस्तपर्पटकचन्दनकिराततिक्तकगुडूचीह्रीबेरधान्यकपटोलानीति दशेमानि तृष्णानिग्रहाणि भवन्ति ॥ ५३ ॥

शटीपुष्करमूलबदरबीजकण्टकारिकाबृहतीवृक्षरुहाभयापिप्पलीदुरालभाकुलीरशृङ्ग्य इति दशेमानि हिक्कानिग्रहाणि भवन्ति ॥५४॥ इति त्रिकः कषायवर्गः ।

प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थिकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसंग्रहणानि भवन्ति ॥ ५५ ॥

जम्बुशल्लकीत्वक्कच्छुरामधुकाशाल्मलीश्रीवेष्टकभृष्टमृत्पयस्योत्पलतिलकणा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति ॥ ५६ ॥

जम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्लातकाश्मन्तकसोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणानि भवन्ति ॥ ५७ ॥

वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकवशिरपाषाणभेददर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनीयानि भवन्ति ॥ ५८ ॥

पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति ॥ ५९ ॥ इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशृङ्गीकण्टकारिकावृश्चीरपुनर्नवातामलक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति ॥ ६० ॥

शटीपुष्करमूलाम्लवेतसैलाहिङ्ग्वगुरुसुरसातामलकीजीवन्तीचण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि भवन्ति ॥ ६१ ॥

पाटलाग्निमन्थबिल्वस्योनाककाश्मर्यकण्टकारिकाबृहतीशालपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरका इति दशेमानि शोथहराणि भवन्ति ॥ ६२ ॥

शारिवाशर्करापाठामञ्जिष्ठाद्राक्षापीलुपरूषकाभयामलकबिभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति ॥ ६३ ॥

द्राक्षाखर्जूरपियालबदरदाडिमफल्गुपरूषकेक्षुयवयष्टिका इति दशेमानि श्रमहराणि भवन्ति ॥ ६४ ॥ इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

लाजाचन्दनकाश्मर्यफलमधुकशर्करानीलोत्पलोशीरशारिवागुडूचीह्रीबेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६५ ॥

तगरागुरुधन्याकशृङ्गवेरभूतीकवचाकण्टकारिकाग्निमन्थस्योनाकपिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

तिन्दुकपियालबदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेदा इति दशेमान्युदर्दप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६७ ॥

विदारीगन्धापृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकैरण्डकाकोलीचन्दनोशीरैलामधुकानीति दशेमानि अङ्गमर्दप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६८ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचाजमोदाजगन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६९ ॥ इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

मधुमधुकरुधिरमोचरसमृत्कपाललोध्रगैरिकप्रियङ्गुशर्करालाजा इति दशेमानि शोणितास्थापनानि भवन्ति ॥ ७० ॥

शालकट्फलकदम्बपद्मकतुङ्गमोचरसशिरीषवञ्जुलैलवालुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति ॥ ७१ ॥

हिङ्गुकैटर्यारिमेदावचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ॥ ७२ ॥

ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्यामोघाव्यथाशिवारिष्टावाट्यपुष्पी विष्वक्सेनकान्ता इति दशेमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति॥७३॥

अमृताभयाधात्रीमुक्ताश्वेताजीवन्त्यतिरसामण्डूकपर्णीस्थिरा पुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति ॥ ७४ ॥ इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

इति पञ्चकषायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशन्महाकषायाः महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ॥ ७५ ॥

न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति न चाप्यतिसंक्षेपोऽल्पबुद्धीनां सामर्थ्यायोपकल्प्यते । तस्मादनतिसंक्षेपेणानतिविस्तरेण चोद्दिष्टाः । एतावन्तो ह्यल्पबुद्धीनां व्यवहाराय बुद्धिमतां च स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानायेति ॥ ७६ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच नैतानि भगवन्पञ्चकषायशतानि पूर्यते । तानि तानि ह्येवाङ्गानि संप्लवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विति ॥ ७७ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश । एकोऽपि ह्यनेकां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन् । तद्यथा पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति । स यद्यत्कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृकरणकार्यसंप्रयुक्तं तत्तद्गौणं नामविशेषं प्राप्नोति । तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि चैकमेव किंचिद्द्रव्यमासादयामस्तथा गुणयुक्तं यत्सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ ७८ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि षट् ।
उक्तानि संग्रहेणेह तथैवैषां षडाश्रयाः ॥ ७९ ॥
रसा लवणवर्ज्याश्च कषाया इति संज्ञिताः ।
तस्मात्पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥ ८० ॥
तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
महतां च कषायाणां पञ्चाशत्परिकीर्तिताः ॥ ८१ ॥
पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
लक्षणार्थं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥ ८२ ॥
न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्प्यते ।
अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥ ८३ ॥
मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिवृद्धये ।
पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥ ८४ ॥

तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।
संयोगं च वियोगं च यो वेद स भिषग्वरः ॥ ८५ ॥

इति भेषजचतुष्कषड्विरेचनशताश्रितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः । "मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी । यावद्ध्यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति । तत्र शालिषष्टिकमुद्गलावकपिञ्जलैणशशशरभशम्बरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्ति । तथा पिष्टेक्षुक्षीरविकृतिमाषानूपौदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरूण्यपि मात्रामेवापेक्षन्ते । न चैवमुक्ते द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येत । लघूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति । पृथिवीसोमगुणबहुलानीतराणि । तस्मात्स्वगुणादपि लघून्यग्निसंधुक्षणस्वभावानि अल्पदोषाणि चोच्यन्ते अपि सौहित्योपयुक्तानि । गुरूणि पुनर्नाग्निसंधुक्षणस्वभावान्यसामान्यादतश्चातिमात्रं दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तानि अन्यत्र व्यायामाग्निबलात् । सैषा भवत्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा न च नापेक्षते द्रव्यम् । द्रव्यापेक्षया च त्रिभागसौहित्यमर्धसौहित्यं वा गुरूणामुपदिश्यते । लघूनामपि च नातिसौहित्यमग्नेर्युक्त्यर्थम् । मात्रावद्ध्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति ॥ १ ॥ भवन्ति चात्र—

गुरुपिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान्पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान्खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥ २ ॥
वल्लूरं शुष्कशाकानि शालूकानि बिसानि च ।
नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥ ३ ॥
कूर्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमामिषम् ।
मत्स्यान्दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥ ४ ॥
षष्टिकान्शालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान् ।

आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥ ५ ॥
तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।
अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥ ६ ॥
अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्यमभ्यञ्जनादिकम् ।
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥
सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् ।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थे रसाञ्जनम् ॥ ८ ॥
चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ।
दिवा तन्न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ॥ ९ ॥
विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
तस्मात्स्राव्यं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ॥ १० ॥
ततः श्लेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ ११ ॥
यथा हि कनकादीनां मणीनां विविधात्मनाम् ।
धौतानां निर्मला शुद्धिस्तैलचैलकचादिभिः ॥ १२ ॥
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः ।
दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ॥ १३ ॥
हरेणुकां प्रियङ्गुं च पृथ्वीकां केशरं नखम् ।
ह्रीबेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम् ॥ १४ ॥
ध्यामकं मधुकं मांसीं गुग्गुल्वगुरुशर्करम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वचः शुभाः ॥ १५ ॥
वन्यं सर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ।
श्रीवेष्टकं शल्लकीं च शुकबर्हमथापि च ॥ १६ ॥
पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेषीकां तां वर्तिं यवसन्निभाम् ।
अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ॥ १७ ॥
शुष्कां विगर्भां तां वर्तिं धूमनेत्रार्पितां नरः ।
स्नेहाक्तामग्निसंप्लुष्टां पिबेत्प्रायोगिकीं सुखाम् ॥ १८ ॥
वसाघृतमधूच्छिष्टैर्युक्तियुक्तैर्वरौषधैः ।
वर्तिं मधुरकैः कृत्वा स्नैहिकीं धूममाचरेत् ॥ १९ ॥
श्वेता ज्योतिष्मती चैवं हरितालं मनःशिला ।

गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूममूर्धविरेचनम् ॥ २० ॥
गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्धावभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ॥ २१ ॥
दन्तदौर्बल्यमास्रावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः ।
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥ २२ ॥
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलशुण्ड्युपजिह्विका ॥ २३ ॥
खालित्यं पिञ्जरत्वं च केशानां पतनं तथा ।
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥ २४ ॥
धूमपानात्प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥ २५ ॥
न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजत्रुजाः ।
धूमवक्त्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥ २६ ॥
प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः संपरिकीर्तिताः ।
वातश्लेष्मसमुत्क्लेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ॥ २७ ॥
स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्त्वा दन्तान्विघृष्य च ।
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान्धूमपो भवेत् ॥ २८ ॥
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्ध्वजत्रुजाः ।
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः ॥ २९ ॥
परं द्विकालपायी स्यादह्नः कालेषु बुद्धिमान् ।
प्रयोगे स्नैहिके त्वेकं विरेच्यं त्रिश्चतुः पिबेत् ॥ ३० ॥
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ।
यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥ ३१ ॥
बाधिर्यमान्ध्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥ ३२ ॥
तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ।
स्नैहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ॥ ३३ ॥
शीतं तु रक्तपित्ते स्याच्छ्लेष्मपित्ते विरूक्षणम् ।
परं त्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः ॥ ३४ ॥

न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते बस्तिकर्मणि ।
न रक्ती न विषेणार्तो न शोची न च गर्भिणी ॥ ३५ ॥
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
न मूर्च्छाभ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ॥ ३६ ॥
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम् ।
धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रूक्षः क्रुद्ध एव च ॥ ३७ ॥
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ।
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥ ३८ ॥
एषु धूममकालेषु मोहात्पिबति यो नरः ।
रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ ३९ ॥
धूमयोग्यः पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ।
घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वमेत् ॥ ४० ॥
आस्येन धूमकवलान्पिबन्घ्राणेन नोद्वमेत् ।
प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी ॥ ४१ ॥
ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टस्त्रिपर्ययम् ।
पिबेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ॥ ४२ ॥
चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वङ्गुलीभिर्विरेचने ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगे चार्धमिष्यते ॥ ४३ ॥
ऋजुत्रिकोषाफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ।
बस्तिनेत्रसमं द्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः ।
नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ॥ ४५ ॥
यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ।
कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत् ॥ ४६ ॥
अविशुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ।
स्तिमितो मस्तकश्चैव न पीतं धूममादिशेत् ॥ ४७ ॥
तालु मूर्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ।
तृष्यते मुह्यते जन्तू रक्तं च स्रवतेऽधिकम् ॥ ४८ ॥
शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ।

इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ॥ ४९ ॥
वर्षेवर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु नाचरेत् ।
प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ॥ ५० ॥
नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥ ५१ ॥
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।
न च केशाः प्रलुप्यन्ते वर्धन्ते च विशेषतः ॥ ५२ ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ।
पीनसार्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ॥ ५३ ॥
शिरा शिरःकपालानां संधयः स्नायुकण्डराः ।
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥ ५४ ॥
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।
सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥ ५५ ॥
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजत्रुजाः ।
जीर्यतश्चोत्तमाङ्गे च जरा न लभते बलम् ॥ ५६ ॥
चन्दनागुरुणी पत्रं दार्वीत्वङ्मधुकं बलाम् ।
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं बिल्वमुत्पलम् ॥ ५७ ॥
ह्रीबेरमभयं वन्यं त्वङ्मुस्तं शारिवां स्थिराम् ।
सुराह्वं पृश्निपर्णीं च जीवन्तीं च शतावरीम् ॥ ५८ ॥
हरेणुं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ।
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि ॥ ५९ ॥
तैलाद्दशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ।
तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ॥ ६० ॥
अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ।
दद्यादेषोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ॥ ६१ ॥
तस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्धपलोन्मिताम् ।
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः ॥ ६२ ॥
त्र्यहात्त्र्यहाच्च सप्ताहमेतत्कर्म समाचरेत् ।
निवातोष्णसमाचारो हिताशी नियतेन्द्रियः ॥ ६३ ॥

तैलमेतत्रिदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ।
प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान् ॥ ६४ ॥
आपोत्थिताग्रं द्वौ कालौ कषायं कटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥ ६५ ॥
निहन्ति गन्धवैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।
निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ ६६ ॥
सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ।
जिह्वानिर्लेखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनृजूनि च ॥ ६७ ॥
जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ।
सौगन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिर्लिखेत् ॥ ६८ ॥
करञ्जकरवीरार्कमालतीककुभासनाः ।
शस्यन्ते दन्तपवने ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ॥ ६९ ॥
धार्याण्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता ।
जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥ ७० ॥
कक्कोलकफलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।
तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥ ७१ ॥
हन्वोर्बलं स्वरबलं वदनोपचयः परः ।
स्यात्परं च रसज्ञानमन्ने च रुचिरुत्तमा ॥ ७२ ॥
न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद्भयम् ।
न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥ ७३ ॥
न शूल्यन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।
परानपि खरान्भक्ष्यान्तैलगण्डूषसेवनात् ॥ ७४ ॥
नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः शिरःशूलं न जायते ।
न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥ ७५ ॥
बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्धते ।
दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥ ७६ ॥
इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चामलम् ।
निद्रालाभः सुखं च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥ ७७ ॥
न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंग्रहः ।

नोच्चैःश्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ७८ ॥
स्नेहाभ्यङ्गाद्यथा कुम्भश्चर्म स्नेहविमर्दनात् ।
भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः क्लेशसहो यथा ।
तथा शरीरमभ्यङ्गाद्दृढं सुत्वक्प्रजायते ॥ ७९ ॥
प्रशान्तमारुताबाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ।
स्पर्शने चाधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रितम् ।
त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥ ८० ॥
न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।
विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥ ८१ ॥
सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान्प्रियदर्शनः ।
भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरोऽल्पजर एव च ॥ ८२ ॥
खरत्वं शुष्कतां रौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः ।
सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥ ८३ ॥
जायते सौकुमार्यं च बलं स्थैर्यं च पादयोः ।
दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति ॥ ८४ ॥
न च स्याद्गृध्रसीवाताः पादयोः स्फुटनं न च ।
न शिरास्नायुसंकोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ८५ ॥
दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डूमलमरोचकम् ।
स्वेदं बीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥ ८६ ॥
पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम् ।
शरीरबलसंधानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ८७ ॥
काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥ ८८ ॥
वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ८९ ॥
धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ९० ॥
मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ॥ ९१ ॥

पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचिरूपविराजनम् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ ९२ ॥
चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।
बल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ ९३ ॥
ईतेः प्रशमनं बल्यं गुप्त्यावरणसंकरम् ।
घर्मानिलरजोऽम्बुघ्नं छत्रधारणमुच्यते ।
स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणां च निषेधनम् ॥ ९४ ॥
अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ।
नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ॥ ९५ ॥
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ।
भवति चात्र—वृत्त्युपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्माविरोधिनः ।
शममध्ययनं चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ ९६ ॥
तत्र श्लोकाः—मात्राद्रव्याणि मात्रां च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।
द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येषां येषां च शस्यते ॥ ९७ ॥
अञ्जनं धूमवर्तिश्च त्रिविधा वर्तिकल्पना ।
धूमपानगुणाः कालाः पानमानं च यस्य यत् ॥ ९८ ॥
व्यापत्तिचिह्नं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।
पेयो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥ ९९ ॥
नस्यकर्मगुणा नस्तः कार्यं यच्च यथा यदा ।
भक्षयेद्दन्तपवनं यथा यद्यद्गुणं च यत् ॥ १०० ॥
यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कवलग्रहे ।
तैलस्य ये गुणा दृष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥ १०१ ॥
कर्णतैले तथाभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गे च मार्जने ।
स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥ १०२ ॥
शौचे संहरणे लोम्नां पादत्रच्छत्रधारणे ।
गुणा मात्राशितीयेऽस्मिन्यथोक्ता दण्डधारणे ॥ १०३ ॥

इति मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः तस्याशितीयमध्यायं व्याख्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

तस्याशिताद्यादाहाराद्बलं वर्णश्च वर्धते ।
"तस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥ १ ॥

इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् । तदादित्यस्योदगयनमादानं च त्रीनृतूञ्छिशिरादीन्ग्रीष्मान्तान्व्यवस्येत् वर्षादीन्पुनर्हेमन्तान्तान्दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ २ ॥

विसर्गे च पुनर्वायवो नातिरूक्षाः प्रवान्तीतरे पुनरादाने सोमश्चाव्याहतबलः शिशिराभिर्भाभिरापूरयञ्जगदाप्याययति शश्वदतो विसर्गः सौम्यः ॥ ३ ॥

आदानं पुनराग्नेयं तावेतावर्कवायू सोमाश्च कालस्वभावमार्गपरिगृहीताः कालर्तुरसदोषदेहबलनिर्वृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ॥ ४ ॥

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्ररूक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान्रसान् तिक्तकषायकटुकांश्चाभिवर्धयन्तो नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥५॥

वर्षाशरद्धेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमार्गे मेघवातवर्षाभिहतप्रतापे शशिनि चाव्याहतबले माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसंतापे जगत्यरूक्षा रसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं तत्र बलमुपचीयन्ते नृणामिति ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र--आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।
मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥ ७ ॥
शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां बली ।
पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ॥ ८ ॥
स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।
रसं हिनस्त्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥ ९ ॥

---

१ 'तत्रा' इति पाठभेदः ।

तस्मात्तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणान्रसान् ।
औदकानूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेत् ॥ १० ॥
बिलेशयानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।
भक्षयेन्मदिरां सीधुं मधु चानुपिबेन्नरः ॥ ११ ॥
गोरसानिक्षुविकृतीर्वसां तैलं नवौदनम् ।
हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णं चायुर्न हीयते ॥ १२ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम् ।
भजेद्भूमिगृहं चोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा ॥ १३ ॥
शीते सुसंवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
प्रावाराजिनकौशेयप्रवेणीकुथकास्तृतम् ॥ १४ ॥
गुरूष्णवासा दिग्धाङ्गो गुरुणाऽगुरुणा सदा ।
शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥ १५ ॥
आलिङ्ग्याऽगुरुदिग्धाङ्गीं सुप्यात्समदमन्मथाम् ।
प्रकामं च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १६ ॥
वर्जयेदन्नपानानि लघूनि वातलानि च ।
प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥ १७ ॥
हेमन्तशिशिरे तुल्ये शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ।
रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥ १८ ॥
तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।
निवातमुष्णमधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ १९ ॥
कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ।
वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ २० ॥
हेमन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥ २१ ॥
तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥
व्यायामोद्वर्तनं धूमं कवलग्रहमञ्जनम् ।
सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत्कुसुमागमे ॥ २३ ॥
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।

शारभं शाशमैणेयं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥ २४ ॥
भक्षयेन्निगदं सीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।
वसन्तेऽनुभवेत्स्त्रीणां कामिनीनां च यौवनम् ॥ २५ ॥
मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ २६ ॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।
घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन्ग्रीष्मे न सीदति ॥ २७ ॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामं चात्र वर्जयेत् ॥ २८ ॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥ २९ ॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः ।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ३० ॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ३१ ॥
आदानदुर्बले देहे पक्ता भवति दुर्बलः ।
स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः ॥ ३२ ॥
भूबाष्पान्मेघनिस्यन्दात्पाकादम्लाज्जलस्य च ।
वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ ३३ ॥
तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु चेष्यते ।
उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥ ३४ ॥
व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।
पानभोजनसंस्कारान्प्रायः क्षौद्रान्वितान्भजेत् ॥ ३५ ॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।
विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥ ३६ ॥
अग्निसंरक्षणवता यवगोधूमशालयः ।
पुराणा जाङ्गलैर्मांसैर्भोज्या यूषैश्च संस्कृतैः ॥ ३७ ॥
पिबेत्क्षौद्रान्वितं चाल्पं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।
माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥ ३८ ॥

प्रघर्षोद्वर्तनस्नानगन्धमाल्यपरो भवेत् ।
लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेदक्लेदि वार्षिकम् ॥ ३९ ॥
वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।
तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥ ४० ॥
तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम् ।
पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥ ४१ ॥
लावान्कपिञ्जलानेणानुरभ्राञ्छरभाञ्छशान् ।
शालीन्सयवगोधूमान्सेव्यानाहुर्घनात्यये ॥ ४२ ॥
तिक्तस्य सार्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥ ४३ ॥
वसां तैलमवश्यायमौदकानूपमामिषम् ।
क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातं चात्र वर्जयेत् ॥ ४४ ॥
दिवा सूर्यांशुसंतप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥ ४५ ॥
हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।
स्नानपानावगाहेषु शस्यते तद्यथामृतम् ॥ ४६ ॥
शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ।
शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चन्द्ररश्मयः ॥ ४७ ॥
इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।
उपशेते यदौचित्यादोकसात्म्यं तदुच्यते ॥ ४८ ॥
दोषाणामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च"॥४९॥इति ।

तत्र श्लोकः—ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किंचन ।
तस्याशितीये निर्दिष्टं हेतुमत्सात्म्यमेव च ॥ ५० ॥

इति तस्याशितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

१ देशाना॰ पाठः.

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो न वेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"न वेगान्धारयेद्धीमाञ्जातान्मूत्रपुरीषयोः ।
न रेतसो न वातस्य न वम्याः[1] क्षवथोर्न च ॥ १ ॥
नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान्क्षुत्पिपासयोः ।
न बाष्पस्य न निद्राया न श्वासस्य श्रमेण च ॥ २ ॥
एतान्धारयतो जातान्वेगान्रोगा भवन्ति ये ।
पृथक्पृथक्चिकित्सार्थं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३ ॥
बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥
स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान्सर्पिषश्चावपीडकम् ।
मूत्रे प्रतिहते कुर्यात्त्रिविधं बस्तिकर्म च ॥ ५ ॥
पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्चोनिरोधनम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥ ६ ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो बस्तिकर्म च ।
हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥ ७ ॥
मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
भवेत्प्रतिहते शुक्रे विबद्धं मूत्रमेव च ॥ ८ ॥
तत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिरा चरणायुधाः ।
शालिः पयोनिरूहाश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ९ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाध्मानं क्लमो रुजा ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ १० ॥
स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि बस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ११ ॥
कण्डूकोठाऽरुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।
कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ १२ ॥

---

[1] 'छर्द्याः' पाठः.

भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
रूक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ १३ ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धावभेदकौ[1] ।
इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ १४ ॥
तत्रोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।
हितं वातघ्नमाद्यं च घृतं चोत्तरभक्तिकम् ॥ १५ ॥
हिक्काकासोऽरुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
उद्गारनिग्रहात्तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥ १६ ॥
विनामाक्षेपसंकोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।
जृम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १७ ॥
कार्श्यदौर्बल्यवैवर्ण्यमङ्गमर्दोऽरुचिर्भ्रमः ।
क्षुद्वेगनिग्रहात्तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ॥ १८ ॥
कण्ठास्यशोषो बाधिर्यं श्रमः श्वासो हृदि व्यथा ।
पिपासानिग्रहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ १९ ॥
प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिर्भ्रमः ।
बाष्पनिग्रहणात्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ २० ॥
जृम्भाङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगाक्षिगौरवम् ।
निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २१ ॥
गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमनिश्वासधारणात् ।
जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्नाश्च क्रिया हिताः ॥ २२ ॥
वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान्न धारयेत् ॥ २३ ॥
इमांस्तु धारयेद्वेगान्हितैषी प्रेत्य चेह च ।
साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ २४ ॥
लोभशोकभयक्रोधमानवेगान्विधारयेत् ।
नैर्लज्जेर्ष्यातिरागाणामभिध्यायंश्च बुद्धिमान् ॥ २५ ॥
परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च ।
वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्थितम् ॥ २६ ॥

---

[1] '०तावर्धभेदकौ' पाठः.

देहप्रवृत्तिर्या काचिद्वर्तते परपीडया ।
स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान्विधारयेत् ॥ २७ ॥
पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम् ।
धर्मार्थकामान्पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥ २८ ॥
शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्धिनी ।
देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥ २९ ॥
लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहिष्णुता ।
दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ ३० ॥
श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३१ ॥
व्यायामहास्यभाष्याध्वग्राम्यधर्मप्रजागरान् ।
नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥ ३२ ॥
एतानेवंविधांश्चान्यान्योऽतिमात्रं निषेवते ।
गजः सिंहमिवाकर्षन्सहसा स विनश्यति ॥ ३३ ॥
उचितादहिताद्धीमान्क्रमशो विरमेन्नरः ।
हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३४ ॥
प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।
एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥ ३५ ॥
क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्पा भवन्ति च ॥ ३६ ॥
समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादितो नराः ।
दृश्यन्ते वातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥ ३७ ॥
तेषामनातुराः पूर्वे वातलाद्याः सदातुराः ।
दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ३८ ॥
विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।
समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ ३९ ॥
द्वे अधः सप्त शिरसि खानि स्वेदमुखानि च ।
मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥ ४० ॥
मलवृद्धिं गुरुत्वेन लाघवान्मलसंक्षयम् ।

मलायनानां बुध्येत सङ्गोत्सर्गादतीव च ॥ ४१ ॥
तान्दोषलिङ्गैरादिश्य व्याधीन्साध्यानुपाचरेत् ।
व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकालौ विचारयन् ॥ ४२ ॥
विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथापरे ।
जायन्ते नातुरस्तस्मात्स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ ४३ ॥
माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।
सहस्यप्रथमे चैव हारयेद्दोषसंचयम् ॥ ४४ ॥
स्निग्धस्विन्नशरीराणामूर्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
बस्तिकर्म ततः कुर्यान्नस्तःकर्म च बुद्धिमान् ॥ ४५ ॥
यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ ४६ ॥
रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।
धातवश्चाभिवर्धन्ते जरा चान्त्यमुपैति च ॥ ४७ ॥
विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ।
निजानामितरेषां तु पृथगेवोपदिश्यते ॥ ४८ ॥
ये भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसंभवाः ।
नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥ ४९ ॥
ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।
मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापराधजाः ॥ ५० ॥
त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५१ ॥
आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः ।
प्राज्ञः प्रागेव तत्कुर्याद्धितं विद्यात्तदात्मनः ॥ ५२ ॥
आप्तोपदेशः प्राज्ञानां प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।
विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ५३ ॥
पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।
मर्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥ ५४ ॥
परापवादरतयः परनारीप्रवेशिनः ।
निर्घृणास्त्यक्तधर्माणः परिवर्ज्या नराधमाः ॥ ५५ ॥

बुद्धिविद्यावयःशीलधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ।
वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥ ५६ ॥
सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः ।
सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ ५७ ॥
आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह च ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमान्हितसेवने ॥ ५८ ॥
न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ ५९ ॥
अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वान्नक्तं तु दधिवर्जितम् ।
श्लेष्मलं स्यात्ससर्पिष्कं दधि मारुतसूदनम् ॥ ६० ॥
न च संधुक्षयेत्पित्तमाहारं च विपाचयेत् ।
शर्करासंयुतं दद्यात्तृष्णादाहनिवारणम् ॥ ६१ ॥
मुद्गसूपेन संयुक्तं दद्याद्रक्तानिलापहम् ।
सुरसं चाल्पदोषं च क्षौद्रयुक्तं भवेद्दधि ।
उष्णं पित्तास्रकृद्दोषान्धात्रीयुक्तं तु निर्हरेत् ॥ ६२ ॥
ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान् ।
प्राप्नुयात्कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ६३ ॥"

'अत्र श्लोकाः ।'

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेषजम् ।
येषां वेगा विधार्याश्च यदर्थं यद्धिताहितम् ॥ ६४ ॥
उचिते चाहिते वर्ज्ये सेव्ये चानुचिते क्रमः ।
यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ६५ ॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।
वर्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमतात्मसुखार्थिना ॥ ६६ ॥
विधिना दधि सेव्यं च येन यस्मात्तदत्रिजः ।
न वेगान्धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ६७ ॥

इति न वेगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, "पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि पञ्चेन्द्रियार्थाः,। पञ्चेन्द्रियबुद्धयो भवन्तीत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे । अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत्याहुरेके तदर्थात्मसंपत्तदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम् ॥ १ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थसंकल्पव्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन्पुरुषे सत्त्वरजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च । न चानेकत्वं नानेकं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते ॥ २ ॥

तस्माच्चानेककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः । यद्गुणं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुशयात् ॥ ३ ॥

मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति । तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ॥ ४ ॥

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि खं वायुर्ज्योतिरापो भूरिति। पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि अक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेति ॥ ५ ॥

पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पञ्चेन्द्रियबुद्धयश्चक्षुर्बुद्ध्यादिकाः ॥ ६ ॥

पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसंनिकर्षजाः ॥ ७ ॥

क्षणिका निश्चयात्मिकाश्चेत्येतत्पञ्चपञ्चकम् । मनो मनोऽर्थो बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च द्रव्याश्रितं कर्म यदुच्यते क्रियेति ॥ ८ ॥

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि खं श्रोत्रे घ्राणे क्षितिरापो रसने स्पर्शनेऽनिलो विशेषेणोपदिश्यते ॥ ९ ॥

तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषात्तत्तदात्मकमेवार्थमनुधावति । तत्स्वभावाद्विभुत्वाच्च ॥ १० ॥

तदर्थातियोगायोगमिथ्यायोगात्समनस्कमिन्द्रियं विकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्ध्युपघाताय संपद्यते ॥ ११ ॥

सामर्थ्ययोगात्पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्धिमाप्याययति ॥ १२ ॥

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो बुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥ १३ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः ॥ १४ ॥

तद्यथा सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां सम्यक्प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणाविपरीतोपसेवनेन चेति । तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय सद्वृत्तमनुष्ठेयम् । तद्ध्यनुष्ठानं युगपत्संपादयत्यर्थद्वयमारोग्यमिन्द्रियविजयं चेति ॥ १५ ॥

तत्सद्वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामः । तद्यथा—देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्यानर्चयेत् । अग्निमुपाचरेत् । ओषधीः प्रशस्ता धारयेत् । द्वौ कालावुपस्पृशेत् । मलायतनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात् । त्रिःपक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान्संहारयेत् । नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुगन्धिः स्यात् ॥ १६ ॥"

साधुवेशः प्रसाधितकेशो मूर्धश्रोत्रघ्राणपादतैलनित्यो धूमपः पूर्वाभिभाषी सुमुखः दुर्गेष्वभ्युपपत्ता होता यष्टा दाता चतुष्पथानां नमस्कर्ता बलीनामुपहर्ताऽतिथीनां पूजकः पितॄणां पिण्डदः काले हितमितमधुरार्थवादी । वश्यात्मधर्मात्मा हेतावीर्षुः फले नेर्षुः निश्चिन्तो निर्भीको धीमान् ह्रीमान् महोत्साहो दक्षः क्षमावान् धार्मिक आस्तिको विनयबुद्धिविद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता छत्री दण्डी मौनी सोपानत्को युगमात्रदृग्विचरेत् ॥ १७ ॥

मङ्गलाचारशीलः कुचेलास्थिकण्टकामेध्यकेशतुषोत्करभस्मकपालस्नानबलिभूमीनां परिहर्ता प्राक्श्रमाद्व्यायामवर्जी स्यात् । सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्क्रुद्धानामनुनेता भीतानामाश्वासयिता दीना-

नामभ्युपपत्ता सत्यसंधः सामप्रधानः परपरुषवचनसहिष्णुः अमर्षघ्नः प्रशमगुणदर्शी रागद्वेषहेतूनां हन्ता ॥ १८ ॥

नानृतं ब्रूयात् । नान्यस्वमाददीत । नान्यस्त्रियमभिलषेत् । नान्यश्रियं न वैरं रोचयेत् । न कुर्यात्पापं न पापेऽपि पापी स्यात् । नान्यदोषान्ब्रूयात् । नान्यरहस्यमागमयेत् ॥ १९ ॥

नाधार्मिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत । नोन्मत्तैर्न पतितैर्न भ्रूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न दुष्टैः । न दुष्टयानान्यारोहेत् । न जानुसमं कठिनमासनमध्यासीत ॥ २० ॥

नानास्तीर्णमनुपहितमविशालमसमं वा शयनं प्रपद्येत । न गिरिविषममस्तकेष्वनुचरेत् । न द्रुममारोहेत् । न चलोग्रवेगमवगाहेत । कुलच्छायां नोपासीत । नाग्न्युत्पातमभितश्चरेत् । नोच्चैर्हसेत् । न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत् । नासंवृतमुखो जृम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्तयेत् । न नासिकां कुष्णीयात् । न दन्तान्विघट्टयेत् । न नखान्वादयेत् । नास्थीन्यभिहन्यात् । न भूमिं विलिखेत् । न छिन्द्यात्तृणम् । न लोष्टं मृद्नीयात् ॥ २१ ॥

न विगुणमङ्गैश्चेष्टेत । ज्योतींष्यग्निं चामेध्यमशस्तं च नाभिवीक्षेत । न हुं कुर्याच्छवम् । न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छायामाक्रामेत् । न क्षपास्वमरसदनचैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनान्यासेवेत । नैकः शून्यगृहं न चाटवीमनुप्रविशेत् । न पापवृत्तान्स्त्रीमित्रभृत्यान्भजेत । नोत्तमैर्विरुध्येत । नावरानुपासीत । न जिह्मं रोचयेत् । नानार्यमाश्रयेत् । न भयमुत्पादयेत् । न साहसातिस्वप्नप्रजागरस्नानपानाशनान्यासेवेत । नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत् । न व्यालानुपसर्पेत् न दंष्ट्रिणः न विषाणिनः । पुरोवातातपवश्यायातिप्रवाताञ्जह्यात् । कलिं नारभेत । नानिभृतोऽग्निमुपासीत नोच्छिष्टो नाधःकृत्वा प्रतापयेत् । नाविगतक्लमो नाप्लुतवदनो न नग्न उपस्पृशेत् । न स्नानशाट्या स्पृशेदुत्तमाङ्गम् । न केशाग्राण्यभिहन्यात् । नोपस्पृश्य ते एव वाससी बिभृयात् । नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत् । न पूज्यमङ्गलान्यपसव्यं गच्छेत् । नेतराण्यनुदक्षिणम् ॥ २२ ॥

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपित्वा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो नाशुद्धमुखो नोदङ्मुखो न विमानाभक्ताशिष्टाशुचिक्षुधितपरिचरो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले नाकीर्णे नादत्त्वाग्रमग्नये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैर्न मन्त्रैरनभिमन्त्रितं न कुत्सयन् न कुत्सितं न प्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत । न पर्युषितमन्यत्र मांसहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः ॥ २३ ॥

नाशेषभुक्स्यादन्यत्र दधिमधुलवणशक्तुसर्पिभ्यः ॥ २४ ॥

न नक्तं दधि भुञ्जीत न शक्तूनेकानश्नीयात् । न निशि न भुक्त्वा न बहून् न द्विर्नोदकान्तरितान् ॥ २५ ॥

न छित्वा द्विजैर्भक्षयेत् । नानृजुः क्षुयान्नाद्यात् न शयीत । न वेगितोऽन्यकार्यः स्यात् । न वाय्वग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरुप्रतिमुखं निष्ठीविकावातवर्चोमूत्राण्युत्सृजेत् । न पन्थानमवमूत्रयेत् । न जनवति नान्नकाले न जप्यहोमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लेष्मशिङ्घाणकं मुञ्चेत् । न स्त्रियमवजानीत नातिविश्रम्भयेत् न गुह्यमनुश्रावयेत् नाधिकुर्यात् । न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोः न निषिद्धतिथिषु नाशुचिर्न जग्धभेषजो नाप्रणीतसंकल्पो नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्तवान् नात्यशितो न विषमस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोपवासक्लमाभिहतो नारहसि व्यवायं गच्छेत् ॥ २६ ॥

न सतो न गुरून्परिवदेत् । नाशुचिरभिचारकर्मचैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्वर्तयेत् । न विद्युत्स्वनार्तवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्निसंप्लवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे नोल्कापाते न महाग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययोर्न मुखाद्गुरोर्नापतितं नातिमात्रं न नात्यन्तस्वरं न विस्वरं नानस्थितपदं नातिद्रुतं न

विलम्बितं नातिक्लीबं नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यसेत्। नातिसमयं जह्यात्। न नियमं भिन्द्यात्॥ २७॥

न नक्तं नादेशे चरेत्। न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवी स्यात्। न बालवृद्धलुब्धक्लिष्टक्लीबैः सह सख्यं कुर्यात्। न मद्यद्यूतवेश्याप्रसङ्गरुचिः स्यात्। न गुह्यं विवृणुयात्। न कंचिदवजानीयात्। नाहंमानी स्यात्। नादक्षो नादक्षिणो नासूयको न ब्राह्मणान् परिवदेत्। न गवां दण्डमुद्यच्छेत्। न वृद्धान् न गुरून् न गणान् न नृपान् वाधिक्षिपेत् न चातिब्रूयात्। न बान्धवानुरक्तकृच्छ्राद्वितीयगुह्यज्ञान्बहिः कुर्यात्॥ २८॥

नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात्। नाभृतभृत्यो नाविश्रब्धस्वजनो नैकः सुखी न दुःखशीलाचारोपचारो न सर्वविश्रम्भी न सर्वाभिशङ्की। न सर्वकालविचारी। न कार्यकालमतिपातयेत्। नापरीक्षितमभिनिविशेत्। नेन्द्रियवशगः स्यात्॥ २९॥

न चञ्चलं मनो भ्रामयेत्। न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात्। न चातिदीर्घसूत्री स्यात्। न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्। न शोकमनुवशेत्। न सिद्धावौत्सुक्यं गच्छेन्नासिद्धौ दैन्यम्। प्रकृतिमभीक्ष्णं स्मरेत्। हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात्। हेत्वारम्भनित्यश्च। न कृतमित्याश्वसेत्। न वीर्यं जह्यात्। नापवादमनुस्मरेत्॥ ३०॥

नाशुचिरुत्तमाज्याक्षततिलकुशसर्षपैरग्निं जुहुयात्। आत्मानमाशीर्भिराशासानः। अग्निर्मे नापगच्छेच्छरीरात्। वायुर्मे प्राणानादधातु। विष्णुर्मे बलमादधातु। इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां प्रविशन्त्वापः। आपोहिष्ठेत्यपः स्पृशेत्। द्विः परिमृज्योष्ठौ पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृशेत्। अद्भिरात्मानं हृदयं शिरश्च ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यादिति॥ ३१॥

अत्र श्लोकाः।

पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम्।
इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सद्वृत्तमखिलेन च॥ ३२॥
स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति।
स समाः शतमव्याधिरायुषा न वियुज्यते॥ ३३॥

नृलोकमापूरयते यशसा साधुसंमतः ।
धर्मार्थावेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥ ३४ ॥
परान्सुकृतिनो लोकान्पुण्यकर्मा प्रपद्यते ।
तस्माद्वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेण सर्वदा ॥ ३५ ॥
यच्चान्यदपि किंचित्स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।
वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ ३६ ॥

इति (खस्थवृत्तचतुष्कः ॥) इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातः खुड्डाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"भिषग् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
गुणवत्कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ १ ॥
विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।
सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ २ ॥
चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।
प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ३ ॥
श्रुतौ पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता ।
दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ४ ॥
बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।
संपच्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ५ ॥
उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तरि ।
शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ६ ॥
स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च ।
ज्ञापकत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ७ ॥
कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।
विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥ ८ ॥
पक्तौ हि कारणं पक्तुर्यथा पात्रेन्धनानलाः ।

विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥ ९ ॥
आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।
वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥ १० ॥
मृद्दण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकाराहते यथा ।
नावहन्ति गुणं वैद्यादृते पादत्रयं तथा ॥ ११ ॥
गन्धर्वपुरवन्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः ।
यान्ति यच्चेतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥ १२ ॥
सति पादत्रये ज्ञाज्ञौ भिषजावत्र कारणम् ।
वरमात्मा हतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता ॥ १३ ॥
पाणिचाराद्यथाचक्षुरज्ञानाद्भीतभीतवत् ।
नौर्मारुतवशेवाज्ञो भिषक्चरति कर्मसु ॥ १४ ॥
यदृच्छया समापन्नमुत्तार्य नियतायुषम् ।
भिषङ्मानी निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥ १५ ॥
तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।
भिषक्चतुष्टये युक्तः प्राणाभिसर उच्यते ॥ १६ ॥
हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥ १७ ॥
शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ १८ ॥
विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते ॥ १९ ॥
विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यदः ॥ २० ॥
यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन्प्राणिसुखप्रदः ॥ २१ ॥
शास्त्रं ज्योतिःप्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
ताभ्यां भिषक्सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ २२ ॥
चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाश्रयाः ।
तस्मात्प्रयत्नमातिष्ठेद्भिषक्स्वगुणसंपदि ॥ २३ ॥

मैत्री कारुण्यमार्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् ।
प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकौ ॥

भिषग्जितां चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।
भिषक्प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुणः ॥ २५ ॥
ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा ।
सर्वमेतच्चतुष्पादे खुड्डाके संप्रकाशितम् ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते खुड्डाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः समाप्तः ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते । यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति तद्भेषजम् । युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान्पुनर्वसुरात्रेयः ॥ १ ॥

नेति मैत्रेयः । किं कारणं दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसंपन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानास्तथा युक्ताश्चापरे म्रियमाणास्तस्माद्भेषजमकिंचित्करं भवति॥२॥

तद्यथा । श्वभ्रे सरसि च प्रसिक्तमल्पमुदकम् । नद्यां स्यन्दमानायां पांसुधाने पांशुमुष्टिप्रकीर्ण इति । तथापरे दृश्यन्ते अनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्चाकुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः । तथा युक्ता म्रियमाणाश्चापरे यतश्च प्रतिकुर्वन् सिध्यति प्रतिकुर्वन्म्रियते अप्रतिकुर्वन्सिध्यति अप्रतिकुर्वन्म्रियते ततश्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ॥ ३ ॥

मैत्रेय, मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः । किं कारणं ये ह्यातुराः षोडशगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना इत्युक्तं तदनुपपन्नं न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं भवति । ये पुनरा-

तुराः केवलाद्भेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते न तेषां संपूर्णभेषजोपपादनाय समुत्थानविशेषो नास्ति । यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन्पुरुषो बलमस्योपादध्यात् । स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्तिष्ठेत्तद्वत्संपूर्णभेषजोपलम्भादातुराः । ये चातुराः केवलाद्भेषजादपि म्रियन्ते न च सर्व एव ते भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन्न हि सर्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः ॥ ४ ॥

न चोपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽस्ति । न ह्यलं ज्ञानवान्भिषङ्मुमूर्षुमातुरमुत्थापयितुम् । परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति । यथा हि योगज्ञोऽभ्यासनित्य इष्वासो धनुरादायेषुमपास्यन्नतिविप्रकृष्टे महति कायेनापबाधो भवति । संपादयति चेष्टकार्यम् । तथा भिषक् स्वगुणसंपन्न उपकरणवान्वीक्ष्य कर्मारम्भमाणः साध्यरोगमनपबाधः संपादयत्येवातुरमारोग्येण न तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५ ॥

इदं चेदं च नः प्रत्यक्षं यदनातुरेण भेषजेनातुरं चिकित्सामः । क्षाममक्षामेण कृशं दुर्बलमाप्याययामः ॥ ६ ॥

स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः । शीतेनोष्णाभिभूतमुपचरामः । शीताभिभूतमुष्णेन । न्यूनान्धातून्पूरयामः व्यतिरिक्तान्ह्रासयामः । व्याधीन्मूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ७ ॥

भवति चात्र । "साध्यसाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।
काले चारभते कर्म यत्तं साधयति ध्रुवम् ॥ ८ ॥
स्वार्थविद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।
प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ९ ॥
सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।
द्विविधं चाप्यसाध्यं स्याद्याप्यं यदनुपक्रमम् ॥ १० ॥
साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टतां प्रति ।
विकल्पो न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ ११ ॥
हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य च ।

न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥ १२ ॥
न च कालगुणस्तुल्यो न दोषो दुरुपक्रमः ।
गतिरेका नवत्वं च रोगस्योपद्रवो न च ॥ १३ ॥
दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वौषधक्षमः ।
चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥
निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।
कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १५ ॥
गर्भिणीवृद्धबालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।
शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छ्रदोषजम् ॥ १६ ॥
विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।
द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ १७ ॥
शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्ध्वाल्पसुखमल्पेन हेतुनाशुप्रवर्तकम् ॥ १८ ॥
गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसंधिसमाश्रितम् ।
नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥ १९ ॥
विद्याद्द्विदोषजं तद्वत्प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ २० ॥
औत्सुक्यारतिसंमोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
दुर्बलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ २१ ॥
भिषजा प्राक्परीक्ष्यैवं विकाराणां सुलक्षणम् ।
पश्चात्कार्यसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥ २२ ॥
साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

इहौषधं पादगुणाः प्रभावो भेषजाश्रयः ।
आत्रेयमैत्रेयमती मतिद्वैविध्यनिश्चयः ॥ २४ ॥
चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं भिषग्जितम् ॥ इति ॥ २५ ॥

इति महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्तिस्रैषणायमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हितमिह चामुष्मिंश्च लोके समनुपश्यता तिस्र एषणाः पर्येष्टव्या भवन्ति ॥ १

तद्यथा । प्राणैषणा धनैषणा परलोकैषणेति । आसां तु खल्वेषणानां प्राणैषणां तावत्पूर्वतरमापद्येत् । कस्मात्प्राणपरित्यागे हि सर्वत्यागः । तस्यानुपालनं स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिरातुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादस्तदुभयमेतदुक्तं" वक्ष्यते च । तद्यथोक्तमनुवर्तमानः प्राणानुपालनाद्दीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥ २ ॥

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत । प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्टव्यं भवति । न ह्यतः पापात्पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः तस्मादुपकरणानि पर्येष्टुं यतेत । तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

तद्यथा । कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुम् । तथा कुर्वन्दीर्घजीवितमनुंभवन्पुरुषो भवतीति द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति ॥ ४ ॥

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत । संशयश्चात्र कथं भविष्याम इतश्च्युता नवेति । कुतः पुनः संशय इति । उच्यते । सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः । सन्ति चापरे ये त्वागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति श्रुतिभेदाच्च । 'मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् । स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः' ॥ इत्यतः संशयः । किं नु खल्वस्ति पुनर्भवो न वेति । तत्र बुद्धिमान्नास्तिक्यबुद्धिं जह्याद्विचिकित्सां च । कस्मात् । प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पमप्रत्यक्षमस्ति यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते । यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि ॥ ५ ॥

सतां च रूपाणामतिसंनिकर्षादतिविप्रकर्षादावरणात्करणदौर्बल्यान्मनोऽनवस्थानात्समानाभिहारादभिहारादभिभावादतिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः । तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते प्रत्यक्षमेवास्ति नान्यदस्तीति श्रुतयश्चैता न कारणं युक्तिविरोधात् ॥ ६ ॥

"आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि संचरेत् ।
द्विविधं संचरेदात्मा सर्वो वावयवेन वा ॥ ७ ॥
सर्वश्चेत्संचरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत् ।
निरन्तरं नावयवः कश्चित्सूक्ष्मस्य चात्मनः ॥ ८ ॥
बुद्धिर्मनश्च निर्णीते यथैवात्मा तथैव ते ।
येषां चैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥ ९ ॥
विद्यात्स्वाभाविकं षण्णां धातूनां यत्स्वलक्षणम् ।
संयोगे च विभागे च तेषां कर्मैव कारणम् ॥ १० ॥
अनादेश्चेतना धातोर्नेष्यते परनिर्मितिः ।
पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टा तत्परनिर्मितिः ॥ ११ ॥
न परीक्षा परीक्ष्यंन न कर्ता कारणं न च ।
न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १२ ॥
नास्ति कस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहतात्मनः ।
पातकेभ्यः परं चैतत्पातकं नास्तिकग्रहः ॥ १३ ॥
तस्मान्मतिं विमुच्येताममार्गप्रसृतां बुधः ।
सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत्सर्वं यथातथम् ॥ १४ ॥
द्विविधमेव खलु सर्वं सच्चासच्च तस्य चतुर्विधा परीक्षा
आप्तोपदेशः प्रत्यक्षमनुमानं युक्तिश्चेति ॥ १५ ॥"

आप्तास्तावत् ।
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।
येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥ १६ ॥
आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।
सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमः ॥ १७ ॥
आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां संनिकर्षात्प्रवर्तते ।
व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते ।
वह्निर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥ १९ ॥
एवं व्यवस्यन्त्यतीतं बीजात्फलमनागतम् ।
दृष्ट्वा बीजात्फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥ २० ॥
जलकर्षणबीजर्तुसंयोगात्सस्यसंभवः ।
युक्तिः षड्धातुसंयोगाद्गर्भाणां संभवस्तथा ॥ २१ ॥
मथ्यमन्थनमन्थानसंयोगादग्निसंभवः ।
युक्तियुक्ता चतुष्पादसंपद्व्याधिनिबर्हणी ॥ २२ ॥
बुद्धिः पश्यति या भावान्बहुकारणयोगजाम् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥ २३ ॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैवं तया चास्ति पुनर्भवः ॥ २४ ॥

तत्राप्तागमस्तावद्वेदो यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदार्थादविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः । शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः स चाप्तागमः । आप्तागमादुपलभ्यते दानं तपो यज्ञः सत्यमहिंसा ब्रह्मचर्यमित्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणि । न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्मद्वारेषूपदिश्यते ॥ २५ ॥

धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्ब्रह्मपरैराप्तैः कर्मविद्भिरनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः पूर्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिर्दृष्ट्वोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येदेवं पुनर्भवं प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते ॥ २६ ॥

मातापित्रोर्विसदृशान्यपत्यानि तुल्यसंभवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यविशेषाः । प्रवरावरकुलजन्मदास्यैश्वर्यं सुखासुखमायुः । आयुषो वैषम्यमिहाकृतस्यावाप्तिरशिक्षितानां च रुदितस्तनपानहासत्रासादीनां च प्रवृत्तिर्लक्षणोत्पत्तिः कर्मसामान्ये फलविशेषो मेधा क्वचित्क्वचित्कर्मण्यमेधा जातिस्मरणमिहागमनमितश्च्युतानां च भूतानां समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् । अत एवानुमीयते यत्स्वकृतमपरिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म तस्यैतत्फलमितश्चान्यद्भविष्यतीति फलाद्बीजमनुमीयते फलं च बीजात्॥२७॥

युक्तिश्चैषा षड्धातुसमुदयाद्गर्भजन्म आत्मा च परलोकसंबन्ध एवेति कर्तृकरणसंयोगात्क्रिया । कृतस्य कर्मणः फलं नाकृतस्य । नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् । कर्मसदृशं फलम् । नान्यस्माद्बीजादन्यस्योत्पत्तिरिति युक्तिः ॥ २८ ॥

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टैः पुनर्भवे धर्मद्वारेष्वनुविधीयते ॥२९॥

तद्यथा गुरुशुश्रूषायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियायामपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां तपस्यनसूयायां देहवाङ्मनसे कर्मण्यक्लिष्टे देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति । यानि चान्यान्यप्येवंविधानि कर्माणि सतामविगर्हितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुम् । तथा कुर्वन्निह चैव यशो लभते प्रेत्य च स्वर्गमिति तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३० ॥

"अथ खलु त्रय उपस्तम्भाः । त्रिविधं बलम् । त्रीण्यायतनानि । त्रयो रोगाः । त्रयो रोगमार्गाः । त्रिविधा भिषजः । त्रिविधमौषधमिति ॥ ३१ ॥

त्रय उपस्तम्भा इत्याहारः स्वप्नो ब्रह्मचर्यमिति । एभिस्त्रिभिर्युक्तियुक्तैरुपस्तब्धमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुषः संस्कारात्संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ ३२ ॥

त्रिविधं बलमिति । सहजं कालजं युक्तिकृतं च । तत्र सहजं यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतम् । कालकृतमृतुविभागजं वयस्कृतं च । युक्तिकृतं पुनस्तदाहारचेष्टायोगजम् ॥ ३३ ॥

त्रीण्यायतनानीति । अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगाः । तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः । सर्वशोऽदर्शनमयोगः । अतिसूक्ष्मातिश्लिष्टातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टबीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः ॥ ३४ ॥

तथातिमात्रस्तनितोपहतकुष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः । सर्वशोऽश्रवणमयोगः । पुरुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः ॥ ३५ ॥

तथातितीक्ष्णोग्राभिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः । सर्वशोऽघ्राणमयोगः । पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः ॥ ३६ ॥

तथा रसानामत्यादानमतियोगः । अनादानमयोगः । मिथ्यायोगो राशिवर्ज्येष्वाहारविधिविशेषायतनेषूपदिश्यते ॥ ३७ ॥

तथातिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनां चात्युपसेवनमतियोगः । सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः । विषमस्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मिथ्यायोगः ॥ ३८ ॥

तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं चेतःसमवायि स्पर्शनेन्द्रियव्याप्तेर्व्यापकमपि च चेतस्तस्मात्सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः सोऽयमनुपशयात्पञ्चविधः । त्रिविधाविकल्पो भवत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः । सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः ॥ ३९ ॥

कर्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाङ्मनःशरीरातिप्रवृत्तिरतियोगः । सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः ॥ ४० ॥

सूचकानृताकालकलहाप्रियाबद्धानुपचारपरुषवचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः ॥ ४१ ॥

भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्यायोगः ॥ ४२ ॥

वेगधारणोदीरणविषमस्खलनगमनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारमर्दनप्रायोपरोधसंक्लेशनादिः शारीरो मिथ्यायोगः ॥ ४३ ॥

संग्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म वाङ्मनःशरीरजमहितमनुपदिष्टं यत् तच्च मिथ्यायोगं विद्यादिति । त्रिविधं विकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्येत् ॥ ४४ ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षा संवत्सरः स कालः । तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः कालातियोगः । हीनस्वलक्षणः कालायोगः । यथा स्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालमिथ्यायोगः । कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४५ ॥

इत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति ॥ ४६ ॥

त्रयस्त्रिविधविकल्पाः कारणं विकाराणाम् ॥ ४७ ॥

समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति । सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगातियोगमिथ्यायोगान्समुपलभ्येते । यथास्वं युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ ४८ ॥

त्रयो रोगा इति । निजागन्तुमानसाः । तत्र निजः शरीरदोषसमुत्थः । आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसमुत्थः । मानसः पुनरिष्टस्यालाभाल्लाभाच्चानिष्टस्योपजायते ॥ ४९ ॥

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिविपरीतेनापि सता बुद्ध्या हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थकामानामप्रहितानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने प्रयतितव्यम् ॥ ५० ॥

न ह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किंचिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा तस्मादेतच्चानुष्ठेयम् । तद्विद्यवृद्धानां चोपसेवने प्रयतितव्यम् । आत्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्चेति ॥ ५१ ॥

भवति चात्र ।

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।
तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वश इति ॥ ५२ ॥

त्रयो रोगमार्गा इति । शाखा मर्मास्थिसंधयः कोष्ठश्च । तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च बाह्यो रोगमार्गः । मर्माणि पुनर्बस्तिहृदयमूर्धादीनि अस्थिसंधयाऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डुरा मध्यमो रोगमार्गः । कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्यायशब्दैः तन्त्रे स रोममार्ग आभ्यन्तरः ॥ ५३ ॥

तत्र गण्डपीडकालज्यपचीचर्मकीलार्बुदाधिमांसालसककुष्ठव्यङ्गादयो विकारा बहिर्मार्गजाः ॥ ५४ ॥

वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ५५ ॥

पक्षवधग्रहापतानकार्दितशोषराजयक्ष्मास्थिसंधिशूलगुदभ्रंशादयः शिरोहृद्बस्तिरोगादयश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥५६॥

ज्वरातीसारछर्द्यलसकविषूचिकाकासश्वासहिक्कानाहोदरप्लीहाद-

योऽन्तमार्गजाश्च । वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शो विद्रध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ५७ ॥

त्रिविधा भिषज इति—

भिषक् छद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः ।
सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥ ५८ ॥
वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः ।
लभन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥ ५९ ॥
श्रीयशोज्ञानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधाः ।
वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥ ६० ॥
प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।
जीविताभिसरा ये स्युर्वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम् ॥ ६१ ॥

त्रिविधमौषधमिति । दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वावजयश्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपाततीर्थगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयं पुनराहारौषधद्रव्याणां योजना । सत्त्वावजयः पुनरहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोविनिग्रहः ॥ ६२ ॥

शरीरदोषप्रकोपे तु खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायशस्त्रिविधमौषधमिच्छन्ति । अन्तःपरिमार्जनं बहिःपरिमार्जनं शस्त्रप्रणिधानं चेति । तत्रान्तःपरिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजातव्याधीन्प्रमार्ष्टि । यत्पुनर्बहिःस्पर्शमाश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यैरामयान्प्रमार्ष्टि तद्बहिःपरिमार्जनम् ॥ ६३ ॥

शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारणलेखनोत्पाटनपृच्छनसीवनैषणक्षारजलौकाश्चेति ॥ ६४ ॥”

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।
कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥ ६५ ॥
बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ६६ ॥
अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते ।
स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥ ६७ ॥

न मूढो लभते संज्ञां तावद्यावन्न पीड्यते ।
पीडितस्तु मतिं पश्चात्कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥ ६८ ॥
अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहूय भाषते ।
सर्वस्वेनापि मे कश्चिद्भिषगानीयतामिति ॥ ६९ ॥
तथाविधं च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥ ७० ॥
स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।
गोधालाङ्गूलबद्धेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥ ७१ ॥
तस्मात्प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत्सुखमात्मनः ॥ ७२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

एषणाश्चाप्युपस्तम्भा बलं कारणमामयाः ।
तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥ ७३ ॥
त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।
भावाभावेष्वसक्तेन येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७४ ॥

इति तिस्रैषणीयाध्यायो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

वातकलाकलीयज्ञानमधिकृत्य परस्परमेतानि जिज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यं किंगुणो वायुः किमस्य प्रकोपनमुपशमनानि वास्य कानि । कथं चैनमसंघातवन्तमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपनप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा । कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु वा चरतः कर्माणि बहिःशरीरेभ्यो वेति ॥ १ ॥

अत्रोवाच कृशः सांकृत्यायनः । "रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदाः षडिमे वातगुणा भवन्ति ।" तच्छ्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच ॥ २ ॥

एवमेतद्यथा भगवानाह एत एव वातगुणा भवन्ति । "स तु एवंगुणैर्द्रव्यैरेवं प्रभावैश्च कर्मभिरभ्यस्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ३ ॥"

तच्छ्रुत्वा वाक्यं काङ्कायनो बाह्लीकभिषगुवाच । एवमेतद्यथा भगवानाह । "एतान्येव वातप्रकोपनानि भवन्ति । अतो विपरीतानि खल्वस्य प्रशमनानि भवन्ति । प्रकोपनविपर्ययो हि धातूनां प्रशमकारणमिति ॥ ४ ॥"

तच्छ्रुत्वा वाक्यं बडिशो धामार्गव उवाच । एवमेतद्यथा भगवानाह । "एतान्येव वातप्रकोपप्रशमनानि भवन्ति । यथा ह्येनमसंघातमनवस्थितमनासाद्य-प्रकोपनप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा । तथानुव्याख्यास्यामः । वातप्रकोपनानि खलु रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदशुषिरकराणि शरीराणां तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वा आप्याय्यमानः प्रकोपमापद्यते । वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरूष्णश्लक्ष्णमृदुपिच्छिलघनकराणि शरीराणां तथाविधेषु शरीरेषु वायुरासज्यमानश्चरन्प्रशान्तिमापद्यते ॥ ५ ॥"

तच्छ्रुत्वा बडिशवचनमवितथमृषिगणैरनुमतमुवाच वायोर्विदो राजर्षिः एवमेतत्सर्वमनपवादं यथा भगवानाह । यानि तु खलु वायोः कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिःशरीरेभ्यो वा भवन्ति ॥ ६ ॥

तेषामवयवान्प्रत्यक्षानुमानोपमानोपदेशैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः । "वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां नियन्ता प्रणेता च मनसः । सर्वेन्द्रियाणामुद्योगकरः । सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा सर्वशरीरधातुव्यूहकरः संधानकरः शरीरस्य प्रवर्तको वाचः प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं हर्षोत्साहयोर्योनिः । समीरणोऽग्नेर्दोषसंशोषणः । क्षेप्ता बहिर्मलानां स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता कर्ता गर्भाकृतीनामायुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः ॥ ७ ॥

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति ।

बलवर्णसुखायुषामुपघाताय मनो व्यावर्तयति सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति । विनिहन्ति गर्भान्विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयति । भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापाञ्जनयति प्राणांश्चोपरुणद्धि । प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणीमानि भवन्ति ॥ ८ ॥

तद्यथा । धरणीधारणं ज्वलनोज्ज्वालनं आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां संतानगतिविधानं सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां च विसर्गः प्रवर्तनं स्रोतसां पुष्पफलानां चाभिनिर्वर्तनमुद्भेदनं चौद्भिदानामृतूनां प्रविभागः, विभागो धातूनां धातुमानसंस्थानव्यक्तिः बीजाभिसंस्कारः सस्याभिवर्धनं विक्लेदोपशोषणमवैकारिकविकारश्चेति ॥ ९ ॥

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणीमानि भवन्ति १०

तद्यथा । उत्पीडनं सागराणामुद्वर्तनं सरसां प्रतिसरणमापगानामाकम्पनं च भूमेराधमनमम्बुदानां शिखरिशिखरावमथनमुन्मथनमनोकहानां नीहारनिर्ह्रादपांसुसिकतामत्स्यभेकोरगक्षाररुधिराश्माशनिविसर्गो व्यापादनं च षण्णामृतूनां सस्यानामसंघातो भूतानां चोपसर्गो भावानां चाभावकरणम् । चतुर्युगान्तकराणां मेघसूर्यानलानिलानां विसर्गः । स हि भगवान्प्रभवश्चाव्ययश्च भूतानां भावानामभावाकरः ॥ ११ ॥

सुखासुखयोर्विधाता मृत्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरदितिर्विश्वकर्मा विश्वरूपः सर्वगः सर्वतन्त्राणां विधाता । भावानामणुर्विभुर्विष्णुः क्रान्ता लोकानां वायुरेव भगवानिति ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा वायोर्विदवचो मारीचिरुवाच । यद्यप्यवमेतत्किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्विद्यायां भिषग्विद्यां वाधिकृत्य इयं कथा प्रवृत्तेति । वायोर्विद उवाच । भिषक् पवनमतिबलमतिशीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिशाम्येत् १३

सहसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुमभिधास्यति । प्रागेवैनमत्ययभयादिति । वायोर्यथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोग्याय बलवर्णवृद्धये वर्चस्वित्वायोपचयाय च । ज्ञानोपपत्तये परमायुः

प्रकर्षाय चेति । मारीचिरुवाच । अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति । तद्यथा ॥ १४ ॥

पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमूष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णः शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वादीनीति । तच्छ्रुत्वा मारीचिवचः काश्यप उवाच । सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति ॥ १५ ॥

तद्यथा दार्ढ्यं शैथिल्यमुपचयं कार्श्यमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीबतां बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वादीनीति । तच्छ्रुत्वा काश्यपवचो भगवान्पुनर्वसुरात्रेय उवाच । सर्व एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकवचनात् ॥ १६ ॥

सर्व एव खलु वातपित्तश्लेष्मणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमायुषा महतोपपादयन्ति । सम्यगेवाचरिता धर्मार्थकामा निःश्रेयसेन महता उपपादयन्ति पुरुपमिह चामुष्मिंश्च लोके । विकृतास्त्वेनं महता विपर्ययेणोपपादयन्ति । ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपघातकाले इत्येतदृषयः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १७ ॥

भवति चात्र ।

तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।
ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

षड्गुणा द्विविधा हेतुर्विविधं कर्म यत्पुनः ।
वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक्च कफपित्तयोः ॥ १९ ॥
महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वसुमतिश्च या ।
कलाकलीये वातस्य तत्सर्वं संप्रकाशितमिति ॥ २० ॥

इति वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् ।
जगद्धितार्थं प्रपच्छ वह्निवेशः सुसंशयम् ॥ १ ॥
किं योनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥ २ ॥
कति मात्राः कथं मानाः का च केपूपदिश्यते ।
कश्च केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥ ३ ॥
स्नेह्याः के के च न स्नेह्याः स्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।
किं पानात्प्रथमं पीते जीर्णे किंच हिताहितम् ॥ ४ ॥
के मृदुक्रूरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।
अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥ ५ ॥
विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत्प्रभो ! ।
स्नेहनस्यामितज्ञान ! शास्त्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ६ ॥
अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वसुः ।
"स्नेहानां द्विविधा सौम्य योनिः स्थावरजङ्गमा ॥ ७ ॥

तिलः पियालाभिषुकौ बिभीतकश्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसीनिकोचकाक्षोडकरञ्जशिग्रुजाः ॥ ८ ॥
स्नेहाश्रयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।
तेषां दधिक्षीरघृतामिषं वसा स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ९ ॥

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।
बलार्थे स्नेहने चाग्र्यमैरण्डं तु विरेचने ॥ १० ॥
सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।
एभ्यश्चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ ११ ॥
घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।
निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १२ ॥
मारुतघ्नं न च श्लेष्मवर्धनं बलवर्धनम् ।

त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥ १३ ॥
विद्धभग्नाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।
पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्यते वसा ॥ १४ ॥
बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्जविवर्धनः ।
मज्जा विशेषतोऽस्थ्नां च बलकृत्स्नेहने हितः ॥ १५ ॥
सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
तैलं प्रावृषि नात्युष्णं शीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥ १६ ॥
वातपित्ताधिके रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।
श्लेष्माधिके दिवाशीते पिबेच्चामलभास्करे ॥ १७ ॥
अत्युष्णे वा दिवापीते वातपित्ताधिके न च ।
मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥ १८ ॥
शीते रात्रौ पिबेत्स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥ १९ ॥
जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनुशस्यते ।
वसामज्ज्ञोस्तु मण्डः स्यात्सर्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥ २० ॥
ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
यवागूः सूपशाकौ च यूषः काम्बलिकः खडः ॥ २१ ॥
शक्तवस्तिलपिष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च ।
भक्ष्यमभ्यञ्जनं बस्तिस्तथा चोत्तरबस्तयः ॥ २२ ॥
गण्डूषः कर्णतैलं च नस्यं कर्णाक्षितर्पणम् ।
चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥ २३ ॥
अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।
स्नेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥ २४ ॥
रसैश्चोपहतः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।
षड्भिस्त्रिषष्टिधा संख्याः प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥ २५ ॥
एवमेषा चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा ।
सात्म्यर्तुव्याधिपुरुषान्प्रयोज्या जानता भवेत् ॥ २६ ॥
अहोरात्रमहःकृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्ष्यते ।
प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ २७ ॥

इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ।
तासां प्रयोगान्वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ २८ ॥
प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ।
पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥ २९ ॥
गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च वीसर्पोपहताश्च ये ।
उन्मत्ताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३० ॥
पिबेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणाञ्छृणु ।
विकाराञ्शमयत्येषा शीघ्रं सम्यक्प्रयोजिता ॥ ३१ ॥
दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी ।
बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ ३२ ॥
अरुष्कस्फोटपीडकाकण्डूपामाभिरर्दिताः ।
कुष्ठिनश्च प्रमीढाश्च वातशोणितकाश्च ये ॥ ३३ ॥
नातिबह्वाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
पिबेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥ ३४ ॥
मात्रैषा मन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।
सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थे च युज्यते ॥ ३५ ॥
ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥ ३६ ॥
ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले ॥ ३७ ॥
परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनबृंहणी ।
वृष्या बल्या निराबाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ३८ ॥
वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
चक्षुष्कामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाबलाः ॥ ३९ ॥
आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥ ४० ॥
दीप्त्योजःस्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
पिबेयुः सर्पिरार्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥ ४१ ॥
प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।

वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४२ ॥
बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वक्तां ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥ ४३ ॥
कृमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।
पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ ४४ ॥
वातातपसहा ये च रूक्षा भाराध्वकर्शिताः ।
संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥ ४५ ॥
अस्थिसन्धिशिरास्नायुमर्मकोष्ठमहारुजः ।
बलवान्मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥ ४६ ॥
महच्चाग्निबलं येषां वसासात्म्याश्च ये नराः ।
तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ ४७ ॥
दीप्ताग्नयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
वातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेह्या मज्जानमाप्नुयुः ॥ ४८ ॥
येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।
स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रत्रिरात्रकौ ॥ ४९ ॥
स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रूक्षवातविकारिणः ।
व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः स्नेह्याः स्युर्ये च चिन्तकाः ॥ ५० ॥
संशोधनादृते येषां रूक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥ ५१ ॥
अभिष्यन्दाननगुदा नित्यं मन्दाग्नयश्च ये ।
तृष्णामूर्छापरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥ ५२ ॥
अन्नद्विषश्छर्दयन्तो जठरामगरार्दिताः ।
दुर्बलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥ ५३ ॥
न स्नेह्या वर्तमानेषु न नस्तो बस्तिकर्मसु ।
स्नेहपानात्प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ ५४ ॥
पुरीषं ग्रथितं रूक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।
पक्ता खरत्वं रौक्ष्यं च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ ५५ ॥
वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ ५६ ॥

पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।
तन्द्रिररुचिरुत्क्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ५७ ॥
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ।
नातिस्निग्धमसंकीर्णं श्वःस्नेहं पातुमिच्छता ॥ ५८ ॥
पिबेत्संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितः ।
शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ॥ ५९ ॥
उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांश्च न धारयेत् ॥ ६० ॥
व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ।
वर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम् ॥ ६१ ॥
स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।
स्नेहमिथ्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ६२ ॥
मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ।
स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ६३ ॥
गुडमिक्षुरसं मस्तु क्षीरमुल्लोडितं दधि ।
पायसं कृसरं सर्पिः काश्मर्यं त्रिफलारसम् ॥ ६४ ॥
द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।
मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६५ ॥
विरेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।
भवन्ति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहणी तूल्बणानिलाः ॥ ६६ ॥
उदीर्णपित्ताल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।
मृदुकोष्ठस्य तस्मात्स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥ ६७ ॥
उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।
भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥ ६८ ॥
स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षालयन्बली ।
स्नेहाग्निरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥ ६९ ॥
नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
स चेत्सुशीतं सलिलं नासादयति दह्यते ॥ ७० ॥
यथैवाशीविषः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ।

अजीर्णे यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्भिषक् ॥ ७१ ॥
शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रूक्षान्नमुल्लिखेत् ।
न सर्पिः केवले पित्ते पेयं सामे विशेषतः ॥ ७२ ॥
सर्वं ह्यनुचरेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ।
तन्द्रा सोत्क्लेश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विसंज्ञता ॥ ७३ ॥
कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफार्शांस्यरुचिस्तृषा ।
जठरं ग्रहणीदोषः स्तैमित्यं वा विनिग्रहः ।
शूलमामप्रदोषाश्च जायन्ते स्नेहविभ्रमात् ॥ ७४ ॥
तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वेदः कालप्रतीक्षणात् ।
प्रतिपत्तिर्व्याधिबलं बुद्ध्वा स्रंसनमेव च ।
तत्रारिष्टप्रयोगश्च रूक्षपानान्नसेवनम् ॥ ७५ ॥
मूत्राणां त्रिफलायाश्च स्नेहव्यापत्तिभेषजम् ।
अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ॥ ७६ ॥
स्नेहमिथ्योपचाराच्च व्यापद्येतातिसेवितः ।
स्नेहात्प्रस्कन्दनो जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ॥ ७७ ॥
स्नेहवद्द्रवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ।
एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ॥ ७८ ॥
स्यात्तु संशोधनार्थाय वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ।
स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ७९ ॥
क्लेशासहा मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ।
लावतैत्तिरमायूरहंसवाराहकौक्कुटाः ।
गजाजौरभ्रमात्स्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः ॥ ८० ॥
यवकोलकुलत्थाश्च स्नेहाः सगुडशर्कराः ।
दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ॥ ८१ ॥
स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफाणिताः ।
कृशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥ ८२ ॥
फाणितं शृङ्गबेरश्च तैलं च सुरया सह ।
पिबेद्रूक्षो घृतैर्मांसैर्जीर्णेऽश्नीयाच्च भोजनम् ॥ ८३ ॥
तैलं मण्डेन सुरया वसां मज्जानमेव वा ।

पिबेत्सफाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः ॥ ८४ ॥
धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सलवणं पयः ।
नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम् ॥ ८५ ॥
पञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ।
क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरान्नरम् ॥ ८६ ॥
सर्पिस्तैलं वसा मज्जा तण्डुलप्रसृतैः शृता ।
पञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥ ८७ ॥
ग्राम्यानूपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ।
कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥ ८८ ॥
स्नेहैर्यथास्वं तान्सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः ।
पिप्पलीभिर्हरीतक्याः सिद्धैस्त्रिफलयापि वा ॥ ८९ ॥
द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाम्लेन साधयेत् ।
व्योषगर्भं भिषक्स्नेहं पीत्वा स्निह्यति तन्नरः ॥ ९० ॥
यवकोलकुलत्थानां रसाः क्षीरं सुरा दधि ।
क्षारसर्पिश्च तत्सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् ॥ ९१ ॥
तैलं मज्जवसासर्पिर्बदरत्रिफलारसैः ।
योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ९२ ॥
गृह्णात्यम्बु यथा वस्त्रं प्रस्रवत्यधिकं यथा ।
तथाग्निर्जीर्यति स्नेहं तथा स्रवति चाधिकम् ॥ ९३ ॥
यथा वा क्लेद्यमृत्पिण्डमासिक्तं त्वरया जलम् ।
स्रवति स्रंसते स्नेहास्तथा त्वरितसेविताः ॥ ९४ ॥
लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम् ।
तद्ध्यभिष्यन्द्यरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ९५ ॥
स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथेतरत् ॥ ९६ ॥

तत्र श्लोकः ।

स्नेहः स्नेहविधिः कृत्स्नो व्यापत्सिद्धिः सभेषजा ।
यथा प्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥ ९७ ॥

इति स्नेहविवरणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥ १ ॥
स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावर्जितेऽनिले ।
पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथंचन ॥ २ ॥
शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥ ३ ॥
रोगर्त्तुव्याधितापेक्षी नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान्कल्पितो देशे स्वेदः कार्यकरो मतः ॥ ४ ॥
व्याधौ शीते शरीरे च महान्स्वेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ५ ॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥ ६ ॥
आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ७ ॥
वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु नैव वा ।
मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ ८ ॥
सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥ ९ ॥
मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥ १० ॥
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
संजाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ११ ॥
पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा ।
दाहः स्वेदाङ्गदौर्बल्यमतिस्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥
उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः ।

सोऽतिस्विन्नस्य कर्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः ॥ १३ ॥
कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥ १४ ॥
विदग्धभ्रष्टनाडीनां विषमद्यविकारिणाम् ।
श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥ १५ ॥
तृष्यतां क्षुधितानां च क्रुद्धानां शोचतामपि ।
कामल्युदरिणां चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥ १६ ॥
दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा ।
भिषक्तैमिरिकाणां च न स्वेदमवतारयेत् ॥ १७ ॥
प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे ।
कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे ।
अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ॥ १८ ॥
कोष्ठानाहविबन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके ।
पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च ॥ १९ ॥
मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके ।
पादोरुजानुजङ्घार्तिसंग्रहे श्वयथावपि ॥ २० ॥
खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके ।
संकोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु ।
सर्वेष्वेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २१ ॥
तिलमासकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः ।
पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २२ ॥
गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः ।
सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः ॥ २३ ॥
श्लैष्मिकान्स्वेदयेत्पूर्वैर्वातिकान्समुपाचरेत् ।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥ २४ ॥
भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च ।
विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ २५ ॥
ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयोबस्तशिरस्तथा ।
वराहमध्यं पित्तासृक् स्नेहवत्तिलतण्डुलान् ।

इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥
देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः ।
वरुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः ॥ २७ ॥
वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ।
शोभाञ्जनकशैरीषमालतीसुरसार्जकैः ।
पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
पत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥
एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जालकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ ३० ॥
गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः ।
सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ३१ ॥
गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥ ३२ ॥
चर्मभिश्चोपनद्धव्यः सुलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥ ३३ ॥
रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ।
विदाहपरिहारार्थं स्यात्प्रकर्षस्तु शीतले ॥ ३४ ॥
संकरः प्रस्तरो नाडीपरिषेकोऽवगाहनम् ।
जेन्ताकोऽश्मघनः कर्षुः कुटीभूः कुम्भिकैव च ॥ ३५ ॥
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।
तान्यथावत्प्रवक्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः ॥ ३६ ॥ इति ॥

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं संकरस्वेद इति विद्यात् ॥ ३७ ॥

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेसवारायसकृशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबूकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् ॥३८॥

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुङ्गादीनां मृगशकुनिपिशितशिरःपादादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोपसंहि-

तानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां बाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रस्य बाष्पमुपहरेत् ।

बाष्पो ह्यनूर्ध्वगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन्सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ३९ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वर्धुनिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ॥ ४० ॥

वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ ४१ ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वा अरत्नीमुपक्रम्योदकात्प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् ॥ ४२ ॥

उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश समन्तात्सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्नमनेकवातायनम् । अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्नीविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकपाटात् मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकान्तं सपिधानं कारयेत् ॥ ४३ ॥

तं च खादिराणामाश्वकर्णादीनां मेध्यानां काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात्साधुदग्धानि काष्ठानि विगतधूमानि अवतप्तं च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति ॥ ४४ ॥

तत्रैनं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् । प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य ! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति । प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं

शयीथाः । न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् । भ्रशमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशाद्द्वारमधिगच्छन्स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान्जह्याः ४५

तस्मात्पिण्डिकामेनां न कथंचन मुञ्चेथाः, त्वं यदा जानीयाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति । ततस्तां पिण्डिकामनुसरन्द्वारं प्रपद्येथाः । निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः । अपगतसंतापक्लमस्तु मुहूर्तात्सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीया इति जेन्ताकः स्वेदः ॥ ४६ ॥

शयनस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपोह्य सर्वानङ्गारान्प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्तराम् ॥ ४८ ॥
तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वपन्स्विद्यति ना सुखम् ।
रौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।
स्वापयेच्छयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥
दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत्ततः ।
तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन्स्विद्यति ना सुखम् ॥ ५१ ॥
अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।
घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः संप्रलेपयेत् ॥ ५२ ॥
कुटीमध्ये भिषक्शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत् ।
प्रावाराजिनकौषेयकुत्थकम्बलगोलकैः ॥ ५३ ॥
सहण्डिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः ।
परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ ५४ ॥
य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ।
प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते ॥ ५५ ॥
कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखानयेत् ।

अर्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥ ५६ ॥
स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।
अथ कुम्भ्यां सुसंतप्तान्प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥ ५७ ॥
पाषाणान्वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ।
सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः ॥ ५८ ॥
कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः ।
देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तः सुमार्जितम् ॥ ५९ ॥
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते ।
स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णे स्वपन्स्विद्यति ना सुखम् ॥ ६० ॥
धीतिकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥ ६१ ॥
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।
स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ ६२ ॥
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।
इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ ६३ ॥
व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ॥ ६४ ॥
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।
इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ ६५ ॥
एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ।
इत्येतद्द्विविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥
स्निग्धस्वेदैरुपक्रम्य स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथायोग्यो देशे रक्ष्यश्च यो यथा ॥ ६८ ॥
स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम् ।
अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥ ६९ ॥
त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।

संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥ ७० ॥
स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुरिति ॥ ७१ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्वेदाध्यायो
नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं संभृतसंभारं वमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवौषधपानात्संभारा उपकल्पनीया भवन्ति । सम्यक्चैव हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः । व्यापन्ने चौषधे व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थाः । न हि संनिकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि क्रयालये सुकरमाशु संभरणमौषधानां यथावदित्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ॥१॥

ननु भगवन्नादावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यं यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन । सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा व्यापच्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता । अथ सम्यगसम्यक् च समारब्धं कर्म सिध्यति व्यापद्यते वा नियमेन । तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ २ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । शक्यं तथा प्रतिविधातुमस्माभिरस्मद्विधैर्वाप्यग्निवेश यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन । तच्च प्रयोगसौष्ठवमुपदेष्टुं यथावन्न हि कश्चिदस्ति । य एतदेवमुपदिष्टमुपधारयितुमुत्सहेत ॥ ३ ॥

उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं वा । सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि ॥ ४ ॥

यान्यनुचिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः ॥ ५ ॥

तस्मादुभयमेतद्यथावदुपदेक्ष्यामः । सम्यक्प्रयोगं चौषधानां व्यापन्नानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिपूत्तरकालम् । इदानीं तावत्संभारान्विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः ॥ ६ ॥

तद्यथा । दृढं निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं धूमातपरजसामनभिगमनीयमनिष्टानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां सोपानोलूखलमुसलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसोपेतं वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत्पूर्वमुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

ततः शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नानुपचारकुशलान्सर्वकर्मसु पर्यवदातान्सूपौदनपाचकस्नापकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौषधपेषकांश्च परिचारकान्सर्वकर्मस्वप्रतिकूलान् तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथाख्यायिकेतिहासपुराणकुशलानभिप्रायज्ञानानुमतांश्च देशकालविदः परिषद्यांश्च । तथा लावकपिञ्जलशशहरिणैनकालपुच्छकमृगमातृकोरभ्रान् ॥ ८ ॥

गां दोग्ध्रीं शीलवतीमनातुरां जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयाम् । जलपात्राचमनीयोदकोष्ठमणिकपिठरघटकुम्भीकुम्भकुण्डशरावदर्वीकपरिपचनमन्थानचर्मचेलसूत्रकार्पासोर्णादीनि च शयनासनादीनि चोपन्यस्तभृङ्गारप्रतिगृहाणि सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि स्वापाश्रयाणि संवेशनोपवेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहे परिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रोच्चारकर्मणामुपचारसुखानि सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुश्लक्ष्णखरमध्यमा दृषदः शस्त्राणि चोपकरणार्थानि । धूमनेत्रं च बस्तिनेत्रं चोत्तरबस्तिकं च । कुशहस्तं च तुलां च मानभाण्डं च घृततैलवसामज्जक्षौद्रफाणितलवणेन्धनोदकमधुसीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिमण्डोदश्विद्धान्याम्लमूत्राणि च ॥ ९ ॥

तथा शालिषष्टिकमुद्गमाषयवतिलकुलत्थबदरमृद्वीकाश्मर्यपरूषाभयामलकविभीतकानि नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि द्रव्याणि तथैवोर्ध्वहरानुलोमिकोभयभाञ्जि संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहराणि समाख्यातानि चौषधानि यच्चान्यदपि

किंचिद्व्यापदः परिसंख्यायोपकरणं विद्यात् । यच्च प्रतिभोगार्थं तत्तदुपकल्पयेत् ॥ १० ॥

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथार्हमुपपादयेत् । तं चास्मिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्तीव्रतरः सहसाभ्यागच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्तयितुं यतेत । ततस्तमुपावर्त्य तावन्तमेवैनं कालं तथाविधेनैव कर्मणोपाचरेत् । ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं प्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवन्तम् इष्टे नक्षत्रे तिथिकरणमुहूर्ते कारयित्वा ब्राह्मणान्स्वस्तिवाचनं प्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफाणितोपहितां मदनफलकषायमात्रां पाययेत् ॥ ११ ॥

मदनफलकषायमात्राप्रमाणं तु खलु सर्वसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति । यावद्धि यस्य संशोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते ॥ १२ ॥

न चातियोगायोगाय तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति १३

पीतवन्तं तु खल्वेनं मुहूर्तमनुकाङ्क्षेत् । तस्य यदा जानीयात्स्वेदप्रादुर्भावेण दोषं प्रविलयनमापद्यमानं लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिसमाध्मापनेन च कुक्षिमनुगतं हृल्लासास्यस्रवणाभ्यामपचितोर्ध्वमुखीभूतमथास्मै जानुसममसंबाधं सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं स्वापाश्रयमासनमुपवेष्टुं प्रयच्छेत् ॥ १४ ॥

प्रतिग्रहांश्चोपचारयेत् । ललाटप्रतिग्रहे पार्श्वोपग्रहणे नाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्दने च अनपत्रपनीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रयतेरन् । अथैनमनुशिष्यात् । विवृतौष्ठतालुकण्ठो नातिमहता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन्किंचिदवनम्य ग्रीवामूर्ध्वशरीरमुपवेगमप्रवृत्तान्प्रवर्तयन्सूपलिखितनखाभ्यामङ्गुलीभ्यामुत्पलकुमुदसौगन्धिकनालैर्वा कण्ठमनभिस्पृशन्सुखं प्रवर्तयस्वेति ॥ १५ ॥

स तथाविधं कुर्यात् । ततोऽस्य वेगान्प्रतिग्रहगतानवेक्षेतावहितः । वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगायोगातियोगविशेषानु-

पलभेत । वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथार्हमवबुध्येत लक्षणेन ।
तस्माद्वेगानवेक्षेतावहितः ॥ १६ ॥

तत्र अत्यतियोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति । तद्यथा
अप्रवृत्तिः कुतश्चित् । केवलस्य वाप्यौषधस्य विभ्रंशो विबन्धो वे-
गानां योगलक्षणानि भवन्ति ॥ १७ ॥

काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथास्वं दोषहरणं स्वयं चाव-
स्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति । योगेन तु दोषप्रमाणविशे-
षेण तीक्ष्णमृदुमध्यविभागो ज्ञेयः । योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तच-
न्द्रिकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति । तत्रातियोगायोग-
निमित्तानिमानुपद्रवान्विद्यात् । आध्मानं परिकर्तिका परिस्रावो
हृदयोपरोधनमङ्गग्रहो जीवादानं विभ्रंशः स्तम्भः क्लम उपद्रव
इति ॥ १८ ॥

योगेन तु खल्वेनं छर्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालितपाणिपा-
दास्यं मुहूर्तमाश्वास्य स्नैहिकवैरेचनिकोपशमनीयानां धूमानामन्यतमं
सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत् । उपस्पृष्टोदकं चैनं
निवातमागारमनुप्रवेश्य संवेश्य चानुशिष्यात् ॥ १९ ॥

उच्चैर्भाष्यमत्यासनमतिस्थानमतिचंक्रमणं क्रोधशोकहिमातपाव-
श्यायातिप्रवातान्यानयानं ग्राम्यधर्ममस्वपनं निशि दिवा स्वप्नम् ।
विरुद्धाजीर्णासात्म्याकालाप्रमितातिहीनगुरुविषमभोजनवेगसंधार-
णोदीरणमिति भावानेतान्मनसाप्यसेवमानः सर्वमाहारमद्यादिति २०

स तथा कुर्यात् । अथैनं सायाह्ने परे वाह्नि सुखोदकपरिषिक्तं
पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां स्ववक्लिन्नानां मण्डपूर्वां सुखोष्णां
यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य चैवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले ।
चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालितण्डुलानामुत्स्विन्नां विले-
पीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत् । एवं
पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले । सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां
द्विप्रसृतं सुस्विन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपप-
न्नेन मुद्गयूषेण भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चान्नकाले । दशमे
त्वन्नकाले लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मांसरसेनौदकलावणिके-

नापि सारवता भोजयेदुष्णोदकानुपानम् । एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले ॥ २१ ॥

अत ऊर्ध्वमन्नगुणान्क्रमेणोपभुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ २२ ॥

अथैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमबलिमङ्गलजप्यप्रायश्चित्तमिष्टतिथिनक्षत्रकरणमुहूर्ते ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयित्वा त्रिवृत्कल्कमक्षमात्रां यथार्हालोडनप्रतिविलीनां पाययेत् ॥ २३ ॥

प्रसमीक्ष्य दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारासात्म्यसत्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च । सम्यग्विरिक्तं चैनं वमनान्तरोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोपपादयेदाबलवर्णप्रतिलाभात् ॥ २४ ॥

बलवर्णोपपन्नं चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतमनुरूपालङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेदथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ २५ ॥

भवन्ति चात्र ।

"अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।
यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥ २६ ॥
दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विरेचनम् ।
पिबेत्काममसंभृत्य संभारानपि दुर्लभान् ॥ २७ ॥
न हि सर्वमनुष्याणां सन्ति सर्वपरिच्छदाः ।
न च रोगा न सेवन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥ २८ ॥
यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमौषधमापदि ।
तत्तत्सेव्यं यथाशक्ति वमनान्यशनानि च ॥ २९ ॥
मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।
पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ ३० ॥"

तत्र श्लोकाः ।

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
संभारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

यथा प्रयोज्या या मात्रा यदयोगस्य लक्षणम् ।
योगातियोगयोर्यच्च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ ३२ ॥
यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।
तत्सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ ३३ ॥
इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पनाचतुष्के
उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्साप्राभृतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"चिकित्साप्राभृतो विद्वान्शास्त्रवान्कर्मतत्परः ।
नरं विरेचयति यं स योगात्सुखमश्नुते ॥ १ ॥
यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।
सोऽतियोगादयोगाच्च मानवो दुःखमश्नुते ॥ २ ॥
दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामणुता रुचिः ।
हृद्वर्णशुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥ ३ ॥
बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मारुतस्यानुलोमता ।
सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्नेश्चानुवर्तनम् ॥ ४ ॥
ष्ठीवनं हृदयाशुद्धिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ।
आध्मानमरुचिश्छर्दिरदौर्बल्यमलाघवम् ॥ ५ ॥
जङ्घोरुसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः ।
लक्षणान्यविरिक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ६ ॥
विट्पित्तश्लेष्मवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
परं स्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम् ॥ ७ ॥
निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
तृष्यतो मारुतार्तस्य सोऽतियोगः प्रयोगतः ॥ ८ ॥
वमनेऽतिकृते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि ।
ऊर्ध्वगा वातरोगाश्च वाग्ग्रहश्चाधिकोपमः ॥ ९ ॥

चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयाच्छरणं नरः ।
युञ्ज्याद्य एनमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥ १० ॥
अविपाकोऽरुचिः स्थौल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।
पिडकाकोठकण्डूनां संभवोऽरतिरेव च ॥ ११ ॥
आलस्यं श्रमदौर्बल्यं दौर्गन्ध्यमवसादकः ।
श्लेष्मपित्तसमुत्क्लेशो निद्रानाशोऽतिनिद्रता ॥ १२ ॥
तन्द्राक्लैब्यमबुद्धित्वमशस्तस्वप्नदर्शनम् ।
बलवर्णप्रणाशश्च तृप्यतो बृंहणैरपि ॥ १३ ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम् ।
ऊर्ध्वं चैवानुलोम्यं च यथादोषं यथाबलम् ॥ १४ ॥
एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाग्निरभिवर्धते ।
व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥ १५ ॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति ।
बलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते ॥ १६ ॥
जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।
तस्मात्संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिबेन्नरः ॥ १७ ॥
दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ १८ ॥
दोषाणां च द्रुमाणां च मूलेऽनुपहते सति ।
रोगाणां प्रसराणां च गतानामागतिर्ध्रुवा ॥ १९ ॥
भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम् ।
घृतमांसरसक्षीरहृद्ययूषोपसाधितैः ॥ २० ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥ २१ ॥
अतियोगानुबद्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
तैलं मधुकरैः सिद्धमथवाप्यनुवासनम् ॥ २२ ॥
यस्य त्वयोगस्तं सिद्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
मात्राकालबलापेक्षी स्मरन्पूर्वमिति क्रमम् ॥ २३ ॥
स्नेहने स्वेदने शुद्धौ रोगाः संसर्जने च ये ।

जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ २४ ॥
जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।
हेतुसाम्यात्समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥ २५ ॥
प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
केचित्त्वत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥ २६ ॥
एवमुक्तार्थमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।
स्वभावोपरमे कर्म चिकित्सा प्राभृतस्य किम् ॥ २७ ॥
भेषजैर्विषमान्धातून्कान्समीकुरुते भिषक् ।
का वा चिकित्सा भगवन् किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ २८ ॥
तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।
श्रूयतामत्र या सौम्य युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥ २९ ॥
न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।
ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥ ३० ॥
शीघ्रगत्वाद्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते ।
विरोधकारणं तस्य नास्ति नैवान्यथा क्रिया ॥ ३१ ॥
याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां स्मृतम् ॥ ३२ ॥
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानं चानुबन्धः स्यादित्यर्थं कुरुते क्रिया ॥ ३३ ॥
त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ।
विषमा नानुबध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥ ३४ ॥
समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्धातून्संजनयेत्समान् ।
चिकित्साप्राभृतस्तस्माद्दाता देहसुखायुषाम् ॥ ३५ ॥
धर्मस्यार्थस्य कामस्य त्रिलोकस्याभयस्य च ।
दाता संपद्यते वैद्यो दानाद्देहसुखायुषाम् ॥ ३६ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतनाश्रयः ।
योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंश्रयम् ॥ ३७ ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।

चिकित्सासूत्रमात्रं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥ ३८ ॥
या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चार्थं कुरुते भिषक् ।
चिकित्साप्राभृतेऽध्याये तत्सर्वमवदन्मुनिः ॥ ३९ ॥
इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पनाचतुष्के
चिकित्साप्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कियन्तः शिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ॥ १ ॥
कति चाप्यनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः कति समाख्याताः पिडकाः कति चानघ ॥ २ ॥
गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदन ।
हुताशवेशस्य वचस्तच्छ्रुत्वा गुरुरब्रवीत् ॥ ३ ॥
पृष्टवानसि यत्सौम्य तन्मे शृणु सुविस्तरम् ।
दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ॥ ४ ॥
व्याधीनां द्व्यधिका षष्टिर्दोषमानविकल्पजा ।
दशाष्टौ च क्षयाः सप्त पिडका मधुमेहिकाः ॥ ५ ॥
दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतः शृणु ।
संधारणाद्दिवास्वप्नाद्रात्रौ जागरणान्मदात् ॥ ६ ॥
उच्चैर्भाष्यादवश्यायात्प्राग्वातादतिमैथुनात् ।
गन्धादसात्म्यादाघ्राताद्रजोधूमहिमातपात् ॥ ७ ॥
गुर्वम्लहरितादानादतिशीताम्बुसेवनात् ।
शिरोऽभितापाद्दुष्टामाद्रोदनाद्बाष्पनिग्रहात् ॥ ८ ॥
मेघागमान्मनस्तापाद्देशकालविपर्ययात् ।
वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यस्रं प्रदुष्यति ॥ ९ ॥
ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ।
प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ १० ॥

यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ।
अर्धावभेदको वा स्यात्सर्वं वा रुज्यते शिरः ॥ ११ ॥
प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगाः शिरोभ्रमाः ।
अर्दितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ॥ १२ ॥
विविधाश्चापरे रोगा वातादिक्रिमिसंभवाः ।
पृथग्दृष्टास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिणा ॥ १३ ॥
शिरोगदांस्ताञ्शृणु मे यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।
उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात्प्रजागरात् ॥ १४ ॥
शीतमारुतसंस्पर्शाद्व्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
उपवासाच्चाभिघाताद्विरेकाद्वमनादपि ॥ १५ ॥
बाष्पशोकपरित्रासाद्भारमार्गातिकर्षणात् ।
शिरोगताः शिरावृद्धो वायुराविश्य कुप्यति ॥ १६ ॥
ततः शूलं महत्तस्य वातात्समुपजायते ।
निस्तुद्येते भृशं शङ्खौ घाटा संभिद्यते तथा ॥ १७ ॥
भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च तपतीवातिवेदनम् ।
बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ॥ १८ ॥
घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इव मुच्यते ।
स्फुरत्यतिशिराजालं तुद्यते च शिरोधरा ॥ १९ ॥
स्निग्धोष्णमुपसेवेत शिरोरोगेऽनिलात्मके ।
कट्वम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ॥ २० ॥
पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ।
दह्यते रुज्यते तेन शिरः शीतेन शूयते ॥ २१ ॥
दह्येते चक्षुषी तृष्णा भ्रमः स्वेदश्च जायते ।
आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभोजनैः ॥ २२ ॥
श्लेष्मा शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ।
शिरो मन्दरुजं तेन सुप्तस्तिमिराह्वकम् ॥ २३ ॥
भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथालस्यमरोचकः ।
वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताद्दाहो मदस्तृषा ॥ २४ ॥
कफाद्गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ।

तिलक्षीरगुडाजीर्णपूर्तिसंकीर्णभोजनात् ॥ २५ ॥
क्लेदोऽसृक्कफमांसानां दोषश्चास्योपजायते ।
ततः शिरसि संक्लेदात्क्रिमयः पापकर्मणः ॥ २६ ॥
जनयन्ति शिरोरोगं जातबीभत्सलक्षणम् ।
व्यवच्छेदरुजा कण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् ॥ २७ ॥
क्रिमिरोगातुरं विद्यात्क्रिमीणां लक्षणेन च ।
शोकोपवासव्यायामशुष्करूक्षाल्पभोजनैः ॥ २८ ॥
वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ।
वेपथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता द्रवः ॥ २९ ॥
हृदि वातातुरे रूपं जीर्णे चात्यर्थवेदना ।
उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनैः ॥ ३० ॥
मद्यक्रोधातपैश्चाशु हृदि पित्तं प्रकुप्यति ।
हृद्दाहस्तिक्तता वक्त्रे क्लमः पित्ताम्लकोद्गरः ॥ ३१ ॥
तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ।
अत्यादानं गुरु स्निग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ॥ ३२ ॥
निद्रासुखं चाभ्यधिकं कफहृद्रोगलक्षणम् ।
हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तं स्तिमितभारिकम् ॥ ३३ ॥
तन्द्रारुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृतं यथा ।
हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सांनिपातिकः ॥ ३४ ॥
त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ।
तिलक्षारगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥ ३५ ॥
मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति ।
संक्लेदात्क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः ॥ ३६ ॥
मर्मैकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ।
तुद्यमानं स्वहृदयं सूचीभिरिव मन्यते ॥ ३७ ॥
छिद्यमानं यथा शस्त्रैर्जातकण्डूमहारुजम् ।
हृद्रोगं क्रिमिजं त्वेतैर्लिङ्गैर्बुद्ध्वा सुदारुणम् ।
त्वरेत जेतुं तं विद्वान्विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ ३८ ॥
द्व्युल्बणैः कोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ।

समैश्चैके विकारास्ते संनिपाते त्रयोदश ॥ ३९ ॥
संसर्गेण च षट् तेभ्य एकवृद्ध्या समैस्त्रयः ।
पृथक् त्रयश्च तैर्वृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥ ४० ॥
यथा वृद्धैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
वृद्धिक्षयकृतश्चान्यो विकल्प उपदेक्ष्यते ॥ ४१ ॥
वृद्धिरेकस्य समता चैकैकस्य च संक्षयः ।
द्वन्द्ववृत्तिः क्षयश्चैकस्यैका वृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥ ४२ ॥
प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये ।
स्थानादादाय गात्रेषु तत्र तत्र विसर्पति ॥ ४३ ॥
तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थिताः ।
गात्रदेशे भवेत्तस्य श्रमो दौर्बल्यमेव च ॥ ४४ ॥
साम्ये स्थितं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली ।
कर्षेत्कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥ ४५ ॥
यदानिलं प्रकृतिगं पित्तं कफपरिक्षये ।
संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥ ४६ ॥
श्लेष्माणं हि समं पित्तं यदा वातपरिक्षये ।
निपीडयेत्तदा कुर्यात्सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥ ४७ ॥
प्रवृद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षीणे समीरणम् ।
रुन्ध्यात्तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं ज्वरम् ॥ ४८ ॥
समीरणे परिक्षीणे कफः पित्तं समत्वगम् ।
कुर्वीत संनिरुन्धानो मृद्वग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥ ४९ ॥
निद्रां तन्द्रां प्रलापं च हृद्रोगं गात्रगौरवम् ।
नखादीनां च पीतत्वं ष्ठीवनं कफपित्तयोः ॥ ५० ॥
हीनवातस्य तु कफः पित्तेन सहितश्चरन् ।
करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥ ५१ ॥
हृल्लासमास्यस्रवणं दूयनं पाण्डुतां मदम् ।
विरेकस्य हि वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५२ ॥
क्षीणपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।
स्तम्भं शैत्यं च तोदं च जनयत्यनवस्थितम् ॥ ५३ ॥

गौरवं मृदुतामग्नेर्भक्ताश्रद्धां प्रवेपनम् ।
नखादीनां च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ ५४ ॥
हीने कफे मारुतस्तु पित्तं तु कुपितं द्वयम् ।
करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥ ५५ ॥
भ्रममुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फोटनवेपनम् ।
अङ्गमर्दं परीशोषं दूयनं धूपनं तथा ॥ ५६ ॥
वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांस्यभिदधच्छमम् ।
चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छां च वाक्सङ्गं च करोति हि ॥ ५७ ॥
श्लेष्मवातक्षये पित्तं देहेऽजस्रमथो चरन् ।
ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥ ५८ ॥
पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मर्माण्यतिनिपीडयन् ।
प्रणाशयति संज्ञां च वेपयत्यथ वा नरम् ॥ ५९ ॥
दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ ६० ॥
वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।
क्षयस्तत्रानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥ ६१ ॥
घट्टते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रवति दूयते ।
हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६२ ॥
परुषा स्फुटिता म्लाना त्वग्रूक्षा रक्तसंक्षये ।
मांसक्षये विशेषेण स्फिग्ग्रीवोदरशुष्कता ॥ ६३ ॥
संधीनां स्फुटनं ग्लानिरक्ष्णोरायास एव च ।
लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरत्वचः ॥ ६४ ॥
केशलोमनखश्मश्रुद्विजप्रपतनं श्रमः ।
ज्ञेयमस्थिक्षये रूपं संधिशैथिल्यमेव च ॥ ६५ ॥
शीर्यन्त इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
प्रततं वातरोगी च क्षीणे मज्जनि देहिनाम् ॥ ६६ ॥
दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं क्रमः ।
क्लैब्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ ६७ ॥
क्षीणे शकृति चान्त्राणि पीडयन्निव मारुतः ।

रूक्षस्योन्नमयन्कुक्षिं तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति ॥ ६८ ॥
मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।
पिपासा बाधते चास्य मुखं च परिशुष्यति ॥ ६९ ॥
मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथास्वं मलसंक्षये ॥ ७० ॥
बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामश्चैवोजसः क्षये ॥ ७१ ॥
हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ ७२ ॥
व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥ ७३ ॥
कफशोणितशुक्राणां मलानां चातिवर्तनम् ।
कालो भूतोपघातश्च ज्ञातव्याः क्षयहेतवः ॥ ७४ ॥
गुरुस्निग्धाम्ललवणं भजतामतिमात्रशः ।
नवमन्नं च पानं च निद्रामास्यासुखानि च ॥ ७५ ॥
त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् ।
श्लेष्मा पित्तं च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥ ७६ ॥
तैरावृतः प्रसादं हि गृहीत्वा याति मारुतः ।
यदा बस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥ ७७ ॥
स मारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
दर्शयत्याकृतिं कृत्वा क्षयमाप्याय्यते पुनः ॥ ७८ ॥
उपेक्षयास्य जायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः ।
मांसलेष्ववकाशेषु मर्मस्वपि च संधिषु ॥ ७९ ॥
शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षपी तथा ।
अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ८० ॥
अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
शराविका स्यात्पिडका शरावाकृतिसंस्थिता ।
अवगाढार्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ॥ ८१ ॥
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता ।

स्तब्धा शिरा जालवती स्निग्धस्रावा महाशया ॥ ८२ ॥
रुजानिस्तोदबहला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ।
पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ८३ ॥
सर्षपी सर्षपाभाभिः पिडकाभिश्चिता भवेत् ।
दहति त्वचमुत्थाने तृष्णा मोहज्वरप्रदा ॥ ८४ ॥
विसर्पत्यनिशं दुःखाद्दहत्यग्निरिवालजी ।
अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा ॥ ८५ ॥
महती विनता नीला पिडका विनता मता ।
विद्रधिं द्विविधामाहुर्बाह्यामाभ्यन्तरीं तथा ॥ ८६ ॥
बाह्या त्वक्स्नायुमांसोत्था कण्डराभा महारुजा ।
शीतकात्रविदाह्युष्णरूक्षशुष्कातिभोजनात् ॥ ८७ ॥
विरुद्धाजीर्णसंक्लिष्टविषमासात्म्यभोजनात् ।
व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्वेगसंधारणाच्छ्रमात् ॥ ८८ ॥
जिह्मव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात् ।
अन्तःशरीरे मांसासृगाविशन्ति यदा मलाः ॥ ८९ ॥
तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ।
हृदये क्लोम्नि यकृति प्लीह्नि कुक्षौ च वृक्कयोः ॥ ९० ॥
नाभ्यां वङ्क्षणयोर्वापि बस्तौ वा तीव्रवेदनः ।
दुष्टरक्तातिमात्रत्वात्स वै शीघ्रं विदह्यते ॥ ९१ ॥
ततः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते ।
व्यवच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणैः ॥ ९२ ॥
वातिकीं पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमदज्वरैः ।
जृम्भोत्क्लेशारुचिस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ।
सर्वास्वासु महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥ ९३ ॥
तप्तैः शस्त्रैर्यथा मथ्येतोल्मुकैरिव दह्यते ।
विद्रधी व्यक्ततां याता वृश्चिकैरिव दश्यते ॥ ९४ ॥
तनुरूक्षारुणं स्रावं फेनिलं वातविद्रधौ ।
तिलमाषकुलत्थोदसंनिभं पित्तविद्रधौ ॥ ९५ ॥
श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं बहुलं पिच्छिलं बहु ।

लक्षणं सर्वमेवैतद्भजते सांनिपातिकी ॥ ९६ ॥

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यविशेषज्ञानार्थं स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः । तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रध्यां हृद्घट्टनतमकप्रमोहकासाः, क्लोमजायां पिपासा मुखशोषगलग्रहाः, यकृज्जायां श्वासः, प्लीहजायामुच्छ्वासोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलम्, वृक्कजायां पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः, नाभिजायां हिक्का, वङ्क्षणजायां सक्थिसादः, बस्तिजायां कृच्छ्रमूत्रपूतिवर्चस्त्वं चेति ॥ ९७ ॥

पक्वामभिन्नासु ऊर्ध्वजासु मुखात्स्रावः स्रवति । अधोजासु गुदात् । उभयतस्तु नाभिजायाम् ॥ ९८ ॥

तासां हृन्नाभिवस्तिजाः परिपक्वाः सांनिपातिकी च मरणाय । अवशिष्टाः पुनः कुशलमाशु प्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशाम्यन्ति । तस्मादचिरोत्थितां विद्रधिं शस्त्रसर्पविद्युदग्नितुल्यां स्नेहस्वेदविरेचनैश्चोपक्रामेत् । सर्वशो गुल्मवच्चेति चात्र ॥ ९९ ॥

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ॥ १०० ॥
शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः ।
जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसाम् ॥ १०१ ॥
सर्षपी चालजी चैव विनता विद्रधी च याः ।
सद्यः पित्तोल्बणास्ता हि संभवन्त्यल्पमेदसाम् ॥ १०२ ॥
मर्मस्वंसे गुदे पाल्योः स्तने संधिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडकाः स प्रमेही न जीवति ॥ १०३ ॥
तथान्याः पिडकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः ।
पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥ १०४ ॥
मृद्व्यश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथापराः ।
मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजः ॥ १०५ ॥
ता बुद्ध्वा मारुतादीनां यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।
ब्रूयादुपाचरेच्चाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ १०६ ॥
तृट्श्वासमांससंकोथमेहहिक्कामदज्वराः ।
वीसर्पमन्दसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥ १०७ ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।
ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक् च विज्ञेया त्रिविधा परा ॥ १०८ ॥
त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मास्थिसंधिषु ।
इत्युक्ता विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥
चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।
भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु ॥ ११० ॥
गतिः कालकृता चैषा चयाद्या पुनरुच्यते ।
गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृता वैकृता च या ॥ १११ ॥
पित्ताद्धयूष्मोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते ।
तच्च पित्तं प्रकुपितं विकारान्कुरुते बहून् ॥ ११२ ॥
प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।
स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥ ११३ ॥
सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।
तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते ॥ ११४ ॥
नित्यं संनिहितामित्रं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेद्विच्छिन्नायुरभित्वरम् ॥ ११५ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

शिरोरोगाः सहृद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥ ११६ ॥
कियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।
ज्ञानार्थं भिषजां चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥ ११७ ॥

इति रोगचतुष्के कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिशोफीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । ते पुनर्द्विविधाः निजागन्तुभेदेन । तत्रागन्तवः छेदनभेदनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पे-

पणप्रहारवधबन्धनवेष्टनव्यधनपीडनादिभिर्वा । भल्लातकपुष्पफलरसात्मगुप्ताशूकक्रिमिशूकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिसर्पणावमूत्रणैर्वा विषिणाम् । सविषाविषप्राणिदंष्ट्रादन्तविषाणनखनिपातैर्वा । सगरविषवातहिमदहनसंस्पर्शनैर्वा शोथाः समुपजायन्ते । ते यथास्वं हेतुजैर्व्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते । निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैः व्रणबन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रवातनिर्वापणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमापद्यन्ते । निजास्तु पुनः स्नेहस्वेदनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगान् मिथ्यासंसर्जनाद्वा । छर्द्यलसकविसूचिकाश्वासकासातीसारशोषपाण्डुरोगज्वरोदरप्रदरभगन्दरार्शोविकारातिकर्षणैर्वा । कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्दिक्षवथूद्गारशुक्रवातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा चर्मरोगोपवासकर्षितस्य वा । सहसातिगुर्वम्ललवणपिष्टान्नफलशाकरागदधिहरीतकमद्यमन्दकविरूढयावशूकशमीधान्यानूपौदकपिशितोपयोगात् मृत्पङ्कलोष्ट्रभक्षणाल्लवणातिभक्षणाद्वा गर्भसंपीडनादामगर्भप्रपतनात् प्रजातानां च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्छोथाः प्रादुर्भवन्ति । इत्युक्तः सामान्यो हेतुः । अयं त्वत्र विशेषः । शीतरूक्षलघुविशदश्रमोपवासातिकर्षणक्षेपणादिभिर्वायुः प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति । स क्षिप्रोत्थापनप्रशमो भवति । श्यावारुणवर्णः प्रकृतिवर्णो वा चलः स्पन्दनः खरपरुषभिन्नत्वग्लोमाच्छिद्यत इव भिद्यत इव पीड्यत इव सूचीभिरिव तुद्यते । पिपीलिकाभिरिव संसृप्यते सर्षपकल्कालिप्त इव चिमिचिमायते संकुच्यते आयम्यत इति वातशोथः । उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणाम्लाजीर्णभोजनैरग्न्यातपप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणितान्यभिभूय शोथं जनयति । स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति । कृष्णपीतनीलताम्रकावभास उष्णो मृदुः कपिलताम्रलोमा उष्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यते क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं वा सुपूयते इति पित्तशोथः । गुरुमधुरशीतस्निग्धैरतिस्वप्नव्यायामादिभिश्च श्लेष्मा प्रकुपितः त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति । स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति । पाण्डुः श्वेतावभासः स्निग्धः श्लक्ष्णो गुरुः स्थिरः

स्त्यानः शुक्लाग्ररोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मशोथः। यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद्द्विदोषजास्त्रयः शोथा भवन्ति। तथा स्वकारणाकृतिसंनिपातात्सांनिपातिक एकः। एवं सप्तविधो भेदः। प्रकृतिभिस्ताभिर्भिद्यमानो द्विविधस्त्रिविधश्चतुर्विधः सप्तविधश्च शोथ उपलभ्यते। पुनश्चैक एवोत्सेधसामान्यादिति ॥ १ ॥

भवति चात्र।

शूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च।
निपीडितान्युन्नमन्ति वातशोथं तमादिशेत् ॥ २ ॥
यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति।
स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत्स च वातिकः ॥ ३ ॥
यः पिपासाज्वरार्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते।
स्विद्यते क्लिद्यते गन्धी स पित्तश्वयथुः स्मृतः ॥ ४ ॥
यः पीतनेत्रवक्त्रत्वक् पूर्वं मध्यात्प्रसूयते।
तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥ ५ ॥
यः शीतलः सक्तगतिः कण्डूमान्पाण्डुरेव च।
निपीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥ ६ ॥
यस्य शस्त्रकुशच्छेदाच्छोणितं न प्रवर्तते।
कृच्छ्रेण पिच्छान्स्रवति स चापि कफसंभवः ॥ ७ ॥
निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्द्विदोषजः।
सर्वाकृतिः संनिपाताच्छोथो व्यामिश्रहेतुजः ॥ ८ ॥
यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः शोथः सर्वाङ्गगो भवेत्।
जन्तोः स च सुकष्टः स्यात्प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः ॥ ९ ॥
यश्चापि गुह्यप्रभवः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ १० ॥
छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च।
सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः ॥ ११ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते।
आशु संजनयन्शोथं करोति गलशुण्डिकाम् ॥ १२ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थितः।

आशु संजनयञ्शोथं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ १३ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलबाह्येऽवतिष्ठते ।
शनैः संजनयञ्शोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ १४ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
शोथं सरागं जनयन्विसर्पस्तस्य जायते ॥ १५ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते ।
रागं सशोथं जनयन्पिडका तस्य जायते ॥ १६ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।
श्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥ १७ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥ १८ ॥
वातः प्लीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति ।
शूलैः परितुदन्पार्श्वं प्लीहा तस्याभिवर्धते ॥ १९ ॥
यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थाने च तिष्ठति ।
शोथं सशूलं जनयन्गुल्मस्तस्योपजायते ॥ २० ॥
यस्य वायुः प्रकुपितः शोथशूलकरश्चरन् ।
वंक्षणाद्वृषणौ याति ब्रध्नं तस्योपजायते ॥ २१ ॥
यस्य वातः प्रकुपितः त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।
शोथं संजनयन्कुक्षावुदरं तस्य जायते ॥ २२ ॥
यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।
नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वं चानाहस्तस्य जायते ॥ २३ ॥
रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसार्बुदादयः ।
विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देश्याः शोथसंग्रहे ॥ २४ ॥
वातपित्तकफा यस्य युगपत्कुपितास्त्रयः ।
जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥ २५ ॥
जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीकेति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥
त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
कुशलेन त्वनुप्राप्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ २७ ॥

सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः ।
ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः ॥ २८ ॥
साध्याश्चाप्यपरे हन्ति व्याधयो मृदुसंमताः ।
यत्नायत्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ २९ ॥
असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः ।
सुसाध्येऽपि कृतं येषु कर्म याप्यकरं भवेत् ॥ ३० ॥
सन्ति चाप्यपरे रोगाः कर्म येषु न सिध्यति ।
अपि यत्नकृतं वैद्यैर्न तान्विद्वानुपाचरेत् ॥ ३१ ॥
साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ३२ ॥
त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।
निदानवेदनावर्णस्थानसंस्थाननामभिः ॥ ३३ ॥
व्यवस्थाकारणं तेषां यथा स्थूलेषु संग्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥ ३४ ॥
विकारनामा कुशलो न जिह्रीयात्कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा गतिः ॥ ३५ ॥
स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान्बहून् ॥ ३६ ॥
तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥ ३७ ॥
यो ह्येतत्त्रिविधं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक् ।
ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥ ३८ ॥
नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।
विकृताः प्रकृतिस्था वा तान्बुभुत्सेत पण्डितः ॥ ३९ ॥
उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥ ४० ॥
दर्शनं पक्तिरूष्मा च क्षुत्तृष्णा देहमार्दवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥ ४१ ॥
स्नेहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम् ।

क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥ ४२ ॥
वातपित्तकफैश्चैव न्यूने लक्षणमुच्यते ।
कर्मणां प्रकृतेर्हानिर्वृद्धिर्वापि विरोधिनाम् ॥ ४३ ॥
दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।
दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्वृद्धिर्वापि परीक्ष्यते ॥ ४४ ॥" इति

तत्र श्लोकौ ।

संख्या निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यता न च ।
तेषां तेषां विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ॥ ४५ ॥
प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिवृद्धिषु ।
वीतमोहरजोदोषमोहमानमदस्पृहः ।
व्याख्यातवांस्त्रिशोफीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥ ४६ ॥

इति रोगचतुष्के त्रिशोफीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

" इह खल्वष्टावुदराणि अष्टौ मूत्राघाताः अष्टौ क्षीरदोषा अष्टौ रेतोदोषाः सप्त कुष्ठानि सप्त पिडकाः सप्त वीसर्पाः षडतीसाराः षडुदावर्ताः पञ्च गुल्माः पञ्च प्लीहदोषाः पञ्च कासाः पञ्च श्वासाः पञ्च हिक्काः पञ्च तृष्णाः पञ्च छर्दयः पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि पञ्च शिरोरोगाः पञ्च हृद्रोगाः पञ्च पाण्डुरोगाः पञ्चोन्मादाः चत्वारोऽपस्माराः चत्वारोऽक्षिरोगाः चत्वारः कर्णरोगाः चत्वारः प्रतिश्यायाः चत्वारो मुखरोगाः चत्वारो ग्रहणीदोषाः चत्वारो मदाः चत्वारो मूर्च्छाः चत्वारः शोषाः चत्वारि क्लैब्यानि त्रयः शोथाः त्रीणि किलासानि त्रिविधं लोहितपित्तं द्वौ ज्वरौ द्वौ व्रणौ द्वावायामौ द्वे गृध्रस्यौ द्वे कामले द्विविधमामं द्विविधं वातरक्तं द्विविधान्यर्शांसि एक ऊरुस्तम्भः एकः संन्यासः एको महागदः विंशतिः क्रिमिजातयः विंशतिः प्रमेहाः विंशतिर्योनिव्यापदः । इत्यष्टाचत्वा-

रिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे भवन्ति । उद्दिष्टान्येतानि यथोद्देशमभिनिर्देक्ष्यामः । अष्टावुदराणीति वातपित्तकफसंनिपातप्लीहबद्धच्छिद्रोदकोदराणीति । अष्टौ मूत्राघाता इति वातपित्तकफसंनिपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितजाः । अष्टौ क्षीरदोषा इति वैवर्ण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसङ्घातं रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्चेति । अष्टौ रेतोदोषा इति तनु शुष्कं फेनिलमश्वेतं पूतिपिच्छिलमन्यधातूपहितमवसादि चेति । सप्त कुष्ठानीति कपालोदुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणकानि । सप्त पिडका इति शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षप्यलजी विनता विद्रधी च । सप्त वीसर्पा इति वातपित्तकफाग्निकर्दमग्रन्थिसंनिपाताख्याः । षडतीसाराख्या इति वातपित्तकफसंनिपातभयशोकजाः । षडुदावर्ता इति वातमूत्रपुरीषशुक्रछर्दिक्षवथुजाः । पञ्च गुल्मा इति वातपित्तकफसंनिपातरक्तजाः । पञ्च प्लीहदोषा इति गुल्मैर्व्याख्याताः । पञ्च कासा इति वातपित्तकफक्षतक्षयजाः । पञ्च श्वासा इति महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राः । पञ्च हिक्का इति महती गम्भीरा व्यपेता क्षुद्रा चान्नजा च । पञ्च तृष्णा इति वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः । पञ्च छर्दय इति द्विष्टान्नसंयोगजा वातपित्तकफसंनिपातोद्रेकात्मिकाश्च । पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानीति वातपित्तकफद्वेषायासाः । पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देशमभिसमस्य वातपित्तकफसंनिपातक्रिमिजाः । पञ्च हृद्रोगा इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः । पञ्च पाण्डुरोगा इति वातपित्तकफसंनिपातमृद्भक्षणजाः । पञ्चोन्मादा इति वातपित्तकफसंनिपातागन्तुनिमित्ताः । चत्वारोऽपस्मारा इति वातपित्तकफसंनिपातनिमित्तजाः । चत्वारोऽक्षिरोगाः चत्वारः कर्णरोगाः चत्वारः प्रतिश्यायाः चत्वारो मुखरोगाः चत्वारो ग्रहणीदोषाः चत्वारो मदाः चत्वारो मूर्च्छा इति अपस्मारैर्व्याख्याताः । चत्वारः शोषा इति साहससंधारणक्षयविषमाशनजाः । चत्वारि क्लैब्यानीति बीजोपघाताद्ध्वजभङ्गाज्जरायाः शुक्रक्षयाच्च । त्रयः शोथाश्चेति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । त्रीणि किलासानीति रक्तताम्रशुक्लानि । त्रिविधं लोहितपित्तमित्यूर्ध्वभागमधोभागमुभयभागं च ।

द्वौ ज्वरौ इति उष्णाभिप्रायः शीतसमुत्थश्च शीताभिप्रायश्चोष्ण-समुत्थः । द्वौ व्रणौ इति निजश्चागन्तुजश्च । द्वावायामाविति बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । द्वे गृध्रस्याविति वाताद्वातकफाच्च । द्वे कामले इति कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च । द्विविधमाममित्यलसको विसूचिका चेति । द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानं च । द्विविधान्यर्शांसीति आर्द्राणि शुष्काणि च । एक ऊरुस्तम्भ इति आमत्रिदोषसमुत्थानः । एकः संन्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानसमुत्थः । एको महागद इति अतत्त्वाभिनिवेशः । विंशतिः क्रिमिजातय इति । यूकाः पिपीलिकाश्चेति द्विविधा बहिर्मलजाः । केशादाः लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति षट् शोणितजाः । अन्त्रादा उदरादा हृदयचराः चुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्चेति सप्तकफजाः । ककेरुका मकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजा इति । विंशतिः क्रिमिजातयः । विंशतिः प्रमेहा इति उदकमेहश्चेक्षुमेहश्च रसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमित्ताः । क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मञ्जिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः । वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वातनिमित्ता इति विंशतिः प्रमेहाः । विंशतिर्योनिव्यापद इति वातिकी पैत्तिकी श्लैष्मिकी सांनिपातिकी चेति चतस्रो दोषजाः । दूष्यसंसर्गप्रकृतिनिर्देशैरवशिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते । तद्यथा रक्तयोनिश्चारजस्का चाचरणा चातिचरणा च प्राक्चरणा चोपप्लुता चोदावर्तिनी च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च षण्डयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतिर्योनिव्यापदः । केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्ट इति ॥ १ ॥

भवति चात्र ।

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोक्तास्त्रयस्त्रयः ।
द्विकाश्चाष्टौ चतुष्काश्च दश द्वादश पञ्चकाः ॥ २ ॥

चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ सप्तकास्त्रयः ।
अष्टोदरीये रोगाणामध्याये संप्रकाशितः ॥ ३ ॥

सर्व एव निजविकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो निवर्तन्ते । यथा शकुनिः सर्वां दिशमपि परिपतन्स्वां छायां नातिवर्तते तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वविकारा वातपित्तकफान्नातिवर्तन्ते । वातपित्तश्लेष्मणां पुनः समुत्थानस्थानसंस्थानप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्त इति ॥ ४ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये
विकारसङ्घा बहवः शरीरे ।
न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य-
श्चागन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥ ५ ॥

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुरतिप्रवृद्धः ।
तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥६॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते रोगचतुष्के अष्टोदरीयो नामोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

चत्वारो रोगा भवन्ति आगन्तुवातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं रुक्सामान्यात् । द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभागात् । द्विविधं चैषामधिष्ठानं मनःशरीरविशेषात् । विकाराः पुनरेषामपरिसंख्येयाः प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् । मुखानि तु खल्वागन्तोः नखदशनपतनाभिचाराभिशापाभिषङ्गव्यधबन्धपीडनरज्जुदहनमन्त्राशनिभूतोपसर्गादीनि । निजस्य तु मुखं वातपित्तश्लेष्मणां

वैषम्यम्। द्वयोस्तु खल्वागन्तुनिजयोः प्रेरणसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति। सर्वेऽपि तु खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाश्चत्वारो रोगाः परस्परमनुबध्नन्ति न चान्योन्यसंदेहमापद्यन्ते। आगन्तुर्हि व्यथापूर्वसमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति। निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्यमापद्यन्ते जघन्यं व्यथामभिनिर्वर्तयन्ति। तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते। तद्यथा बस्तिः पुरीषाधानं कटिः सक्थिनी पादावस्थीनि वातस्थानानि। तत्रापि पक्वाशयो विशेषेण वातस्थानम्। स्वेदो रसो लसीका रुधिरमामाशयश्च पित्तस्थानानि। तत्रापि आमाशयो विशेषेण पित्तस्थानम्। उरः शिरो ग्रीवा पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मणः स्थानानि। तत्राप्युदरो विशेषेण श्लेष्मणः स्थानम्। सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणो हि सर्वस्मिन्शरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति। प्रकृतिभूताः शुभान्युपचयबलवर्णप्रसादादीनि। अशुभानि पुनः विकृतिमापन्नानि विकारसंज्ञकानि। तत्र विकाराः सामान्यजा नानात्मजाश्च। तत्र सामान्यजाः पूर्वमष्टोदरीये व्याख्याताः। नानात्मजास्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा अशीतिर्वातविकाराः चत्वारिंशत्पित्तविकाराः विंशतिः श्लेष्मविकाराः। तत्रादौ वातविकाराननुव्याख्यास्यामः। तद्यथा नखभेदश्च विपादिका च पादशूलं च पादभ्रंशश्च सुप्तपादता च वातखुड्डता च गुल्फग्रहश्च पिण्डिकोद्वेष्टनं च गृध्रसी च जानुभेदश्च, जानुविश्लेषश्च, ऊरुस्तम्भश्च, ऊरुसादश्च, पाङ्गुल्यं च, गुदभ्रंशश्च, गुदार्तिश्च, वृषणोत्क्षेपश्च, शेफस्तम्भश्च, वङ्क्षणानाहश्च, श्रोणिभेदश्च, विड्भेदश्च, उदावर्तश्च, खञ्जत्वं च, कुब्जत्वं च, वामनत्वं च, त्रिकग्रहश्च, पृष्ठग्रहश्च, पार्श्वावमर्दश्च, उदरवेष्टश्च, हृन्मोहश्च, हृद्द्रवश्च, वक्षउपरोधश्च, वक्षउद्धर्षश्च, बाहुशोषश्च, ग्रीवास्तम्भश्च, मन्यास्तम्भश्च, कण्ठोद्ध्वंसश्च, हनुस्तम्भश्च, ओष्ठभेदश्च, दन्तभेदश्च, दन्तशैथिल्यं च, मूकत्वं च, वाक्सङ्गश्च, कषायास्यता च, मुखशोषश्च, अरसज्ञता च, घ्राणनाशश्च, कर्णशूलं च, अशब्दश्रवणं च, उच्चैःश्रुतिश्च, बाधिर्यं च, वर्त्मस्तम्भश्च, वर्त्मसंको-

चश्च, तिमिरश्च, अक्षिशूलं च, अक्षिव्युदासश्च, भ्रूव्युदासश्च, शङ्खभेदश्च, ललाटभेदश्च, शिरोरुक् च, केशभूमिस्फुटनं च, अर्दितं च, एकाङ्गरोगश्च, सर्वाङ्गरोगश्च, पक्षवधश्च, आक्षेपकश्च, दण्डकश्च, श्रमश्च, भ्रमश्च, वेपथुश्च, जृम्भा च, विषादश्चातिप्रलापश्च, ग्लानिश्च, रौक्ष्यं च, पारुष्यं च, श्यावारुणावभासता च, अस्वप्नश्च, अनवस्थितत्वं चेत्यशीतिर्वातविकाराः ॥ १ ॥

वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः। सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेष्वन्येषु चानुक्तेषु वायोरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहा वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः ॥ २ ॥

तद्यथा। रौक्ष्यं लाघवं वैशद्यं शैत्यं गतिरमूर्तत्वं चेति वायोरात्मरूपाणि। एवंविधत्वाच्च कर्मणश्च स्वलक्षणमिदमस्य भवति; तं तं शरीरावयवमाविशतः स्रंसभ्रंशव्यासाङ्गभेदसादहर्षतर्षावर्तमर्दकम्पचालतोदव्यथचेष्टभङ्गास्तथा खरपरुषविशदसुषिरतारुणकषायविरसताशोषशूलसुप्तिसंकुचनस्तम्भनानि वायोः कर्माणि तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ ३ ॥

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत। स्वेदस्नेहास्थापनानुवासननस्तःकर्मभोजनाभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकादिभिर्वातहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्यास्थापनानुवासनं तु सर्वथोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ॥ ४ ॥

तद्ध्यादित एव पक्वाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति। तत्रावजिते वातेऽपि शरीरान्तर्गता वातविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते। यथा वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्कन्धशाखावरोहकुसुमफलपलाशादीनां नियतो विनाशस्तद्वत् ॥ ५ ॥

पित्तविकाराश्चत्वारिंशदत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यन्ते। तद्यथा—ओषश्च, प्लोषश्च, दाहश्च, दवथुश्च, धूमकश्च, अम्लकश्च, विदाहश्च, अन्तर्दाहश्च, अंसदाहश्च, ऊष्माधिक्यं च, अतिस्वेदश्चाङ्गगन्धश्च, अङ्गावयवदरणं च, शोणितक्लेदश्च, मांसक्लेदश्च, त्वग्दाहश्च, मांसदाहश्च, त्वङ्मांसदरणं च, चर्मदरणं च, रक्तकोठाश्च, रक्तविस्फोटाश्च,

रक्तपित्तं च, रक्तमण्डलानि च, हरितत्वं च, हारिद्रत्वं च, नीलिका च, कक्षा च, कामला च, तिक्तास्यता च, पूतिमुखता च, तृष्णाया आधिक्यं च, अतृप्तिश्च, आस्यपाकश्च, गलपाकश्च, अक्षिपाकश्च, गुदपाकश्च, मेढ्रपाकश्च, जीवादानं च, तमःप्रवेशश्च, हरितहारिद्रमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं चेति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः । पित्तविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ ६ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेष्वन्येषु चानुक्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं यत्तदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहा पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः ॥ ७ ॥

तद्यथा । औष्ण्यं, तैक्ष्ण्यं, लाघवमनतिस्नेहो वर्णश्च, शुक्लारुणवर्जो गन्धश्च, विस्रो, रसौ च, कटुकाम्लौ, पित्तस्यात्मरूपाणि । एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति । तं तं शरीरावयवमाविशतो दाहोष्मपाकस्वेदक्लेदकोथस्रावरागाः यथास्वं च गन्धवर्णरसादिभिर्निर्वर्तनं पित्तस्य कर्माणि तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ ८ ॥

तं मधुरतिक्तकषायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेहविरेकप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गावगाहादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य । विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ॥ ९ ॥

तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तमूलं चापकर्षति । तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथाग्नौ व्यपोढे केवलमग्निगृहं च शीतं भवति तद्वत् ॥ १० ॥

श्लेष्मविकाराश्च विंशतिरत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यन्ते । तद्यथा—तृप्तिश्च, तन्द्रा च, निद्राधिक्यं च, स्तैमित्यं च, गुरुगात्रता च, आलस्यं च, मुखमाधुर्यं च, मुखस्रावश्च, उद्गारश्च, श्लेष्मोद्गरणं च, मलस्याधिक्यं च, कण्ठोपलेपश्च, बलासश्च, हृदयोपलेपश्च, धमनीप्रतिचयश्च, गलगण्डश्च, अतिस्थौल्यं च शीताग्निता च, उदर्दश्च, श्वेतावभासता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं चेति विंशतिः श्लेष्माधिकाराः ॥ ११ ॥

श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ।
सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेष्वन्येषु चानुक्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं यदुपलभ्यते तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः श्लेष्मविकारमध्यवस्यन्ति कुशलाः ॥ १२ ॥

तद्यथा। श्वैत्यशैत्यगौरवमाधुर्यमात्सर्याणि श्लेष्मण आत्मरूपाणि। एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति । तं तं शरीरावयवमाविशतः श्वैत्यशैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवस्नेहस्तम्भसुप्तिक्लेदोपदेहबन्धमाधुर्यचिरकारित्वानि श्लेष्मणः कर्माणि तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १३ ॥

तं कटुकतिक्तकषायतीक्ष्णोष्णरूक्षैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्वेदनवमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्महरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य । वमनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः॥ १४॥

तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं श्लेष्ममूलमपकर्षति । तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा भिन्ने केदारसेतौ शालियवषष्टिकादीन्यभिष्यन्द्यमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र ।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक्पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ १६ ॥
यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ १७ ॥
यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ १८ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

संग्रहः प्रकृतिर्देशो विकारमुखमीरणम् ।
असंदेहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संप्रकाशितः ॥ १९ ॥
दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूपं पृथक्त्वाद्दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् ॥ २० ॥
पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।

सम्यग्ज्ञहति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २१ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते रोगचतुष्के
महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टौनिन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति । तद्यथा । अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति ॥ १ ॥

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो ह्रासः जरोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः ॥ २ ॥

तदतिस्थौल्यमतिसंपूरणाद्गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगादव्यायामादव्यवायाद्दिवास्वप्नाद्धर्षनित्यत्वादचिन्तनाद्बीजस्वभावाच्चोपजायन्ते ३

तस्यातिमात्रं मेदस्विनो मेद एवोपचीयते नेतरे धातवस्तस्मादस्यायुषो ह्रासः, शैथिल्यात्सौकुमार्याद्गुरुत्वाच्च मेदसो जरोपरोधः, शुक्राबहुत्वान्मेदसावृतमार्गत्वात्कृच्छ्रव्यवायता, दौर्बल्यमसमत्वाद्धातूनां, दौर्गन्ध्यं मेदोदोषान्मेदसः स्वभावत्वात्स्वेदलत्वाच्च मेदसः, श्लेष्मसंसर्गाद्विष्यन्दित्वाच्च बहुत्वाद्व्यायामासहत्वात्स्वेदाबाधः, तीक्ष्णाग्नित्वात्प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति ॥४॥

भवन्ति चात्र ।

"मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन्संधुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात्स शीघ्रं जनयत्याहारं चावकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाश्नुते घोरान्किंचित्कालव्यतिक्रमात् ॥ ६ ॥
एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।

एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥
मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान्दारुणान्कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥
मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥
इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।
निर्दिष्टं वक्ष्यते वाच्यमतिकार्श्येऽप्यतः परम् ॥ १० ॥
सेवा रूक्षान्नपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।
क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः ॥ ११ ॥
रूक्षस्योद्वर्तनं स्नानस्याभ्यासः प्रकृतिर्जरा ।
विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥ १२ ॥
व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामथौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥ १३ ॥
प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥ १४ ॥
शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजालसंततः ।
त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः ॥ १५ ॥
सततव्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततं चोपचर्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि ॥ १६ ॥
स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हि तौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत्स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥ १७ ॥
सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः ।
दृढेन्द्रियत्वाद्व्याधीनां न बलेनाभिभूयते ॥ १८ ॥
क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।
समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः ॥ १९ ॥
गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्षणं प्रति ।
कृशानां बृंहणार्थं च लघु संतर्पणं च यत् ॥ २० ॥
वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।
रूक्षोष्णा बस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्वर्तनानि च ॥ २१ ॥

गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रैफलस्तथा ।
तक्रारिष्टप्रयोगस्तु प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ २२ ॥
विडङ्गनागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २३ ॥
बिल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।
शिलाजतुप्रयोगस्तु साग्निमन्थरसा शिला ॥ २४ ॥
प्रसातिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।
जूर्णाह्वाः कोद्रवा मुद्गाः कुलत्थाश्चक्रमर्दकाः ॥ २५ ॥
आढकीनां च बीजानि पटोलामलकैः सह ।
भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं चानु मधूदकम् ॥ २६ ॥
अरिष्टांश्चानुपानार्थे मेदोमांसकफापहान् ।
अतिस्थौल्यविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥
प्रजागरं व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च ।
स्थौल्यमिच्छन्परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ॥ २८ ॥
स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
चिन्ताव्यवायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
नवान्नानि नवं मद्यं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयांसि च ॥ ३० ॥
इक्षवः शालयो माषा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
बस्तयः स्निग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सर्वदा ॥ ३१ ॥
स्निग्धमुद्वर्तनं स्नानं गन्धमाल्यनिषेवणम् ।
शुक्लो वासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥ ३२ ॥
रसायनानां वृष्याणां योगानामुपसेवनम् ।
हत्वातिकार्श्यमादत्ते नृणामुपचयं परम् ॥ ३३ ॥
अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं संतर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥
यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ ३५ ॥
निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम् ।

वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ३६ ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवापरा ॥ ३७ ॥
सैव युक्ता पुनर्युङ्क्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।
पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥ ३८ ॥
गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्षिताः ।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाबलाः ॥ ३९ ॥
तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनः शूलिनः कृशाः ।
पतिताभिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजागरैः ॥ ४० ॥
क्रोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
सर्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन्सार्वकालिकम् ॥ ४१ ॥
धातुसाम्यात्तथा ह्येषां बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्यति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ॥ ४२ ॥
श्लेष्मा चादानरूक्षाणां वर्धमाने च मारुते ।
रात्रीणां चातिसङ्क्षेपाद्दिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥
ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात्प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मात्तेषु न शस्यते ॥ ४४ ॥
मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविषार्ताश्च दिवा न शयीरन्कदाचन ॥ ४५ ॥
हलीमकः शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता ।
अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥ ४६ ॥
शोथारोचकहृल्लासपीनसार्धावभेदकाः ।
कोठाश्च पिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः ॥ ४७ ॥
स्मृतिबुद्धिप्रमोहाश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्तनम् ॥ ४८ ॥
भवेन्नृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।
तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्ध्वा स्वप्यात्सुखं बुधः ॥ ४९ ॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धमस्वपनं दिवा ।
अरूक्षमनभिष्यन्दित्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५० ॥

देहवृत्तौ यथाहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।
स्वप्नाहारसमुत्थे च स्थौल्यकार्श्ये विशेषतः ॥ ५१ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
शाल्यन्नं सदधि क्षीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥ ५२ ॥
मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
चक्षुषस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥ ५३ ॥
स्वास्तीर्णं शयनं वेश्म सुखं कालस्तथोचितः ।
आनयन्त्यचिरान्निद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ५४ ॥
कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्छर्दनं भयम् ।
चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ॥ ५५ ॥
उपवासः सुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमो जयः ।
निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥ ५६ ॥
एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।
कार्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥ ५७ ॥

तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसंभवा च ।
आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥५८॥
रात्रिस्वभावप्रभवा मता या तां भूतधात्रीं प्रवदन्ति निद्राम् ।
तमोभवामाहुरघस्य मूलं शेषं पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ५९ ॥”

तत्र श्लोकाः ।

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।
वक्ष्यामि कारणं दोषास्तयोर्निन्दितभेषजम् ॥ ६० ॥
येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।
अतिनिद्रानिद्रयोश्च भेषजं यद्भवा च सा ॥ ६१ ॥
या या यथाप्रभावा च निद्रा तत्सर्वमत्रिजः ।
अष्टौ निन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥ ६२ ॥

इति योजनाचतुष्के अष्टौनिन्दितीयो नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो लङ्घनबृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

तपःस्वाध्यायनिरतानात्रेयः शिष्यसत्तमान् ।
षडग्निवेशप्रमुखानुक्तवान्परिचोदयन् ॥ १ ॥
लङ्घनं बृंहणं काले रूक्षणं स्नेहनं तथा ।
स्वेदनं स्तम्भनं चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥ २ ॥

इति तमेवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ।

भगवंल्लङ्घनं किंस्विल्लङ्घनीयाश्च कीदृशाः ।
बृंहणं बृंहणीयाश्च रूक्षणीयाश्च रूक्षणम् ॥ ३ ॥
स्नेहनं स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ।
स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तद्गुरो ॥ ४ ॥
लङ्घनप्रभृतीनां च षण्णामेषां समासतः ।
कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

गुरुरुवाच ।

यत्किंचिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ।
बृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम् ॥ ६ ॥
रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत्कुर्यात्तद्धि रूक्षणम् ।
स्नेहनं स्नेहनिःष्यन्दमार्दवक्लेदकारकम् ॥ ७ ॥
स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ।
स्तम्भनं स्तम्भयति यद्गतिमन्तं चलं ध्रुवम् ॥ ८ ॥
लघूष्णतीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम् ।
कठिनं चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥ ९ ॥
गुरुशीतमृदुस्निग्धं बहुलं सूक्ष्मपिच्छिलम् ।
प्रायो मन्दं स्थिरं सूक्ष्मं द्रव्यं बृंहणमुच्यते ॥ १० ॥
रूक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छलम् ।
प्रायशः कठिनं चैव यद्द्रव्यं तद्धि रूक्षणम् ॥ ११ ॥
द्रवं सूक्ष्मं सरं स्निग्धं पिच्छिलं गुरु शीतलम् ।
प्रायो मन्दं मृदु च यद्द्रव्यं तत्स्नेहनं मतम् ॥ १२ ॥

उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम्।
द्रव्यं गुरु च यत्प्रायः तद्धि स्वेदनमुच्यते ॥ १३ ॥
शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं सरम्।
यद्द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत्स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १४ ॥
चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १५ ॥
प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः संदुष्टमारुताः।
बृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥ १६ ॥
येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः।
वम्यतीसारहृद्रोगविसूच्यलसकज्वराः ॥ १७ ॥
विबन्धगौरवोद्गारहृल्लासारोचकादयः।
पाचनैस्तान्भिषक्प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत् ॥ १८ ॥
अत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः।
पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च ताञ्जयेत् ॥ १९ ॥
रोगाञ्जयेन्मध्यबलान्व्यायामातपमारुतैः।
बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥ २० ॥
त्वग्दोषिणां प्रमीढानां स्निग्धाभिष्यन्दिबृंहिणाम्।
शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ २१ ॥
अदिग्धविद्धमक्लिष्टं वयःस्थं सात्म्यचारिणाम्।
मृगमत्स्यविहंगानां मांसं बृंहणमुच्यते ॥ २२ ॥
क्षीणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्बला नित्यमध्वगाः।
स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च बृंहणीया नराः स्मृताः ॥ २३ ॥
शोषार्शोग्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कर्शिताश्च ये।
तेषां क्रव्यादमांसानां बृंहणा लाघवो रसाः ॥ २४ ॥
स्नानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहबस्तयः।
शर्करा क्षीरसर्पींषि सर्वेषां विद्धि बृंहणम् ॥ २५ ॥
कटुतिक्तकषायाणां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः।
खलीपिण्याकतक्राणां मध्वादीनां च रूक्षणम् ॥ २६ ॥
अभिष्यन्दा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये।

ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रूक्षणीया निदर्शिताः ॥ २७ ॥
स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च ये नराः ।
स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तराः ॥ २८ ॥
द्रवं तनु सरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
स्वादु तिक्तं कषायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥ २९ ॥
पित्तक्षाराग्निदग्धा ये वम्यतीसारपीडिताः ।
विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीयास्तथापराः ॥ ३० ॥
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३१ ॥
स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३२ ॥
पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ ३३ ॥
मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्वं वायुस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ३४ ॥
बलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्श्यं दोषविवर्जितम् ।
लक्षणं बृंहिते स्थौल्यमति चात्यर्थबृंहिते ॥ ३५ ॥
कृताकृतस्य चिह्नं यल्लङ्घिते तद्धि रूक्षिते ।
स्तम्भितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तैश्चामयैर्जितैः ॥ ३६ ॥
श्यावता स्तब्धगात्रत्वमुद्वेगो हनुसंग्रहः ।
हृद्वर्चोनिग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥ ३७ ॥
लक्षणं च कृतानां स्यात् षण्णामेषां समासतः ।
तदौषधीनां व्याधीनामशमो वृद्धिरेव वा ॥ ३८ ॥
इति षट् सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।
साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिन इति ॥३९॥"

भवति चात्र ।

दोषाणां बहुसंसर्गात् संकीर्यन्ते ह्युपक्रमाः ।
षट्त्वं तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥ ४० ॥

इत्यस्मिल्लंङ्घनाध्याये व्याख्याताः षडुपक्रमाः ।
यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तिता ॥ ४१ ॥

इति योजनाचतुष्के लङ्घनबृंहणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः संतर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

"संतर्पयति यः स्निग्धैर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः
नवान्नैर्नवमद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ १ ॥
गोरसैर्गौडिकैश्चान्नैः पिष्टैकैश्चातिमात्रशः ।
चेष्टाद्वेषी दिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ॥ २ ॥
रोगास्तस्योपजायन्ते संतर्पणनिमित्तजाः ।
प्रमेहकण्डूपिडकाः कोठपाण्ड्वामयज्वराः ॥ ३ ॥
कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ।
तन्द्राक्लैब्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥ ४ ॥
इन्द्रियस्रोतसां रोधो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।
शोफाश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ ५ ॥
शस्तमुल्लेखनं तेषां विरेको रक्तमोक्षणम् ।
व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥ ६ ॥
सक्षौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रूक्षान्नसेवनम् ।
चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः कण्डूकोठविनाशनाः ॥ ७ ॥
त्रिफलारग्वधं पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
मुस्तं निम्बं समदनं जलेनोत्क्वथितं पिबेत् ॥ ८ ॥
तेन मोहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतां ध्रुवम् ।
मात्राकालप्रयुक्तेन संतर्पणसमुत्थिताः ॥ ९ ॥
मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रात्वक्च वत्सकात् ॥ १० ॥
रसमेषां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबेन्नरः ।
संतर्पणकृतैः सर्वैर्व्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥ ११ ॥

एभिश्चोद्वर्तनोद्धर्षस्नानयोगोपयोजितैः ।
त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥ १२ ॥
कुष्ठं गोमेदकं हिङ्गु क्रौञ्चास्थि त्र्यूषणं वचाम् ।
वृषकैलेश्वदंष्ट्रां च खराह्वां चाश्मभेदिकम् ॥ १३ ॥
तक्रेण दधिमण्डेन बदराम्लरसेन वा ।
मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति ॥ १४ ॥
तक्राभयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥ १५ ॥
त्र्यूषणं त्रिफला क्षौद्रं क्रिमिघ्नं साजमोदकम् ।
मन्थोऽयं शक्तवः सर्पिर्हितो लोहोदकाप्लुतः ।
व्योषं विडङ्गं शिग्रूणि त्रिफला कटुरोहिणी ॥ १६ ॥
बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठा सातिविषा स्थिरा ।
हिङ्गुकेबुकमूलानि यवानी धान्यचित्रकम् ॥ १७ ॥
सौवर्चलमजाजीं च हवुषां चेति चूर्णयेत् ।
चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ॥ १८ ॥
शक्तूनां षोडशगुणो भागः संतर्पणं पिबेत् ।
प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः संतर्पणोत्थिताः ॥ १९ ॥
प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ।
प्लीहा पाण्ड्वामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ॥ २० ॥
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ।
क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वैत्र्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ २१ ॥
व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
संतर्पणकृतैर्दोषैर्मुक्त्वा स्थौल्याद्विमुच्यते ॥ २२ ॥
उक्तं संतर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।
वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोर्ध्वमपतर्पणजा गदाः ॥ २३ ॥
देहाग्निबलवर्णौजःशुक्रमांसबलक्षयः ।
ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥ २४ ॥

श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।
विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घोरुत्रिकसंश्रयम् ॥ २५ ॥
पर्वास्थिसंधिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ २६ ॥
तेषां संतर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
यत्तदात्वे समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥ २७ ॥
सद्यः क्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
नर्ते संतर्पणाभ्यासात् चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ २८ ॥
देहाग्निदोषभैषज्यमात्राकालानुवर्तिना ।
कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्बले ॥ २९ ॥
हिता मांसरसास्तस्मै पयांसि च घृतानि च ।
स्नानानि बस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ ३० ॥
ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।
तृष्यतामूर्ध्ववातानां हितं वक्ष्यामि तर्पणम् ॥ ३१ ॥
शर्करापिप्पलीतैलघृतक्षौद्रसमांशकैः ।
शक्तुर्द्विगुणितो वृष्यस्तेषां मन्थः प्रशस्यते ॥ ३२ ॥
शक्तवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम् ।
पिबेन्मारुतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥ ३३ ॥
फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।
तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्तहरं पिबेत् ॥ ३४ ॥
मन्थः खर्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ।
परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ ३५ ॥
स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा ।
सद्यः संतर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥ ३६ ॥ ”

तत्र श्लोकः ।

संतर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।
संतर्पणीये तेऽध्याये सौषधाः परिकीर्तिताः ॥ ३७ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो विधिशोणितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

"विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।
देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः संप्रदर्शितः ॥ १ ॥
तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते ॥ २ ॥
प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मद्यैरन्यैश्च तद्विधैः ।
तथातिलवणक्षारैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ ३ ॥
कुलत्थमाषनिष्पावतिलतैलनिषेवणैः ।
पिण्डालुमूलकादीनां हरितानां च सर्वशः ॥ ४ ॥
जलजानूपबैलानां प्रसहानां च सेवनात् ।
दध्यम्लमस्तुसक्तूनां सुरा सौवीरकस्य च ॥ ५ ॥
विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनां भक्षणेन च ।
भुक्त्वा दिवा प्रस्वपतां द्रवस्निग्धगुरूणि च ॥ ६ ॥
अत्यादानं यथा क्रोधं भजतां चातपानलौ ।
छर्दिवेगप्रतीघातात्काले चानवसेचनात् ॥ ७ ॥
श्रमाभिघातसंतापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा ।
शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥ ८ ॥
ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।
मुखपाकोऽक्षिरोगश्च पूतिघ्राणास्यगन्धता ॥ ९ ॥
गुल्मोपदंशवीसर्परक्तपित्तप्रमीलकाः ।
विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥ १० ॥
वैवर्ण्यमग्निनाशश्च पिपासा गुरुगात्रता ।
संतापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसश्च रुक् ॥ ११ ॥
विदाहश्चान्नपानस्य तिक्ताम्लोद्गरणं क्लमः ।
क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥ १२ ॥
स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरक्षयः ।
तन्द्रा निद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥ १३ ॥

कण्डूरुक्कोठपिडकाः कुष्ठचर्मदलादयः ।
विकाराः सर्व एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ १४ ॥
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
सम्यक्साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान्विभावयेत् ॥ १५ ॥
कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।
विरेकमुपवासं वा स्रावणं शोणितस्य वा ॥ १६ ॥
बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।
रुधिरं स्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १७ ॥
अरुणाभं भवेद्वातात्पिच्छिलं फेनिलं तनु ।
पित्तात्पीतासितं रक्तं सौष्ण्यात्स्त्यायति वै चिरात् ॥ १८ ॥
ईषत्पाण्डु कफाद्दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्घनम् ।
द्विदोषलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ १९ ॥
तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसंनिभम् ।
गुञ्जाफलसवर्णं च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥ २० ॥
नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥ २१ ॥
प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्तृवेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ २२ ॥
यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥ २३ ॥
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥ २४ ॥
मदमूर्च्छायसंन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २५ ॥
दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विक्षोभयञ्जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥ २६ ॥
पित्तमेवं कफश्चैवं मनोविक्षोभयन्नृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ २७ ॥
सक्तानल्पद्रुताभाषं चलस्खलितचेष्टितम् ।

विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षश्यावारुणाकृतिम् ॥ २८ ॥
सक्रोधपरुषाभाषं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात्पित्तमदाविष्टं रक्तपीतसिताकृतिम् ॥ २९ ॥
स्वल्पसंबन्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात्कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥ ३० ॥
सर्वाण्येतानि रूपाणि संनिपातकृते मदे ।
जायते शाम्यति त्वाशु मदो मद्यमदाकृतिः ॥ ३१ ॥
यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदा नर्ते वातपित्तकफाश्रयात् ॥ ३२ ॥
नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथ वारुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ३३ ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ ३४ ॥
रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते ॥ ३५ ॥
सपिपासः ससंतापो रक्तपित्ताकुलेक्षणः ।
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ ३६ ॥
मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ३७ ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ ३८ ॥
सर्वाकृतिः संनिपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३९ ॥
दोषेषु मदमूर्च्छाया हृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ ४० ॥
वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
संनस्यं त्वबलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रिताः ॥ ४१ ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम् ॥ ४२ ॥

दुर्गेऽम्भसि यथा मज्जन्नाजनं त्वरया बुधः।
गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम्॥ ४३॥
अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमः प्रधमनानि च।
सूचीभिस्तोदनं शस्त्रैर्दाहः पीडा नखान्तरे॥ ४४॥
लुञ्चनं केशलोम्नां च दन्तैर्दशनमेव च।
आत्मगुप्तावघर्षाश्च हितास्तस्यावबोधने॥ ४५॥
संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च।
प्रभूतकटुतिक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः॥ ४६॥
मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम्।
तद्वत्सौवीरकं दद्याद्युक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैः॥ ४७॥
हिङ्गूषणसमायुक्तं यावत्संज्ञाप्रबोधनात्।
प्रबुद्धसंज्ञमन्नैश्च लघुभिस्तमुपाचयेत्॥ ४८॥
विस्मापनैः स्मारणैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च।
पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः॥ ४९॥
स्रंसनोल्लेखनैर्धूमैरञ्जनैः कवलग्रहैः।
शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्धर्षणैस्तथा॥ ५०॥
प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबद्धमुपाचरेत्।
तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः॥ ५१॥
स्नेहस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथाबलम्।
पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मदेषु च॥ ५२॥
अष्टाविंशत्यौषधार्धमथवा तिक्तसर्पिषः।
प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः पट्पलस्य वा॥ ५३॥
त्रिफलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः।
शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा॥ ५४॥
पिप्पलीनां प्रयोगो वा प्रयोगश्चित्रकस्य वा।
रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते॥ ५५॥
रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि।
सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम्॥ ५६॥ इति"

तत्र श्लोकौ ।

विशुद्धं चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चौषधम् ॥ ५७ ॥
मदमूर्च्छायसंन्यासहेतुलक्षणभेषजम् ।
विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत्प्रकाशितम् ॥ ५८ ॥

इति योजनाचतुष्के विधिशोणिताध्यायः समाप्तः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो यज्जःपुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्वसुम् ।
समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥ १ ॥
आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।
राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ २ ॥
अथ काशिपतिर्वाक्यं वामकोऽर्थवदन्तरा ।
व्याजहारर्षिसमितिमभिसृत्याभिवाद्य च ॥ ३ ॥
किं नु स्यात्पुरुषो यज्जस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः ।
न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन्पुनर्वसुः ॥ ४ ॥
सर्व एवामितज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।
भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥ ५ ॥
पारीक्षिस्तत्परीक्ष्याग्रे मौद्गल्यो वाक्यमब्रवीत् ।
आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥ ६ ॥
स चिनोत्युपभुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ।
नह्यृते चेतना धातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ७ ॥
शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्मात्मानमात्मना ।
योजयेद्व्याधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥ ८ ॥
रजस्तमोभ्यां तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।
शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥ ९ ॥

वार्योविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।
नर्ते शरीरं शारीरा रोगा न मनसः स्थितिः ॥ १० ॥
रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
आपो हि व्याधिवत्यस्ताः स्मृता निर्वृतिहेतवः ॥ ११ ॥
हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।
नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥ १२ ॥
षड्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षड्धातुजास्तथा ।
राशिः षड्धातुजो ह्येष सांख्यैराद्यः परीक्षितः ॥ १३ ॥
तथा ब्रुवाणं कुशिकमाह तन्नेति शौनकः ।
कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् ॥ १४ ॥
पुरुषः पुरुषाद्गौर्गोरश्वादश्वः प्रजायते ।
पैत्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्ता एव कारणम् ॥ १५ ॥
भद्रकाप्यस्तु नेत्याह नह्यन्धोऽन्धात्प्रजायते ।
मातापित्रोश्च ते पूर्वमुत्पत्तिर्नोपपद्यते ॥ १६ ॥
कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।
नह्यृते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य च ॥ १७ ॥
भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।
दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात्पुरुषः फलम् ॥ १८ ॥
भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
खरद्रवचलोष्णत्वं तेजोऽन्तानां यथैव हि ॥ १९ ॥
काङ्कायनस्तु नेत्याह नह्यारम्भे फलं भवेत् ।
भवेत्स्वभावाद्भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥ २० ॥
स्रष्टा त्वमितसंकल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।
चेतनाचेतनास्यास्य जगतः सुखदुःखयोः ॥ २१ ॥
तथेति भिक्षुरात्रेयो नह्यपत्यं प्रजापतिः ।
प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युञ्ज्यादसाधुवत् ॥ २२ ॥
कालजस्त्वेव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।
जगत्कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥ २३ ॥
तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्वसुः ।

मैवं वोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥ २४ ॥
वादान्सप्रतिवादान्हि वदन्तो निश्चितानि च ।
पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥ २५ ॥
मुक्त्वैनं वादसंघट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ २६ ॥
येषामेव हि भावानां संपत्संजनयेन्नरम् ।
तेषामेव विपद्व्याधीन्विविधान्समुदीरयेत् ॥ २७ ॥

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरेव वामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयम् । भगवन्, संपन्निमित्तजस्य पुरुषस्य विपन्निमित्तजानां च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति । तमुवाच भगवानात्रेयो हिताहारोपयोगः एक एव पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधीनां निमित्तमिति ॥ २८ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । कथमिह भगवन्, हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभिजानीया हितसमाख्यातानां चैव आहारजातानामहितसमाख्यातानां च मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्वमुपलभामहे इति ॥ २९ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमग्निवेश, समांश्चैव शरीरधातून्प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोति इत्येतद्धितं विद्धि विपरीतमहितमिति एतद्धिताहितलक्षणमनपवादं भवति ॥ ३० ॥

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । भगवन्, नन्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ ३१ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां विदितमाहारतत्त्वमग्निवेश, गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवतो मात्रादयो भावास्त एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहन्ते । यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति तथैतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन्भावानुदाहरन्तः तेषां हि बहुविधविकल्पा भवन्ति । आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ३२ ॥

"आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थाभेदात् । स पुनर्द्वियोनिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् । द्विविधः प्रभावो हिताहितोदर्कविशेषात् । चतुर्विधोपयोगः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात् । षडास्वादो रसभेदतः षड्विधत्वात् । विंशतिगुणो गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णास्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानुगमनात् । अपरिसंख्येयविकल्पो द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यात्तस्य ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते भूयिष्ठकल्पनाश्च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चाहिततमाश्च तांस्तान्यथावदनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्यतमत्वे श्रेष्ठतमाः । मुद्गाः शमीधान्यानाम् । आन्तरीक्ष्यमुदकानां सैन्धवं लवणानां जीवन्तीशाकं शाकानाम् । ऐणेयं मृगमांसानां लावः पक्षिणां गोधा बिलेशयानां रोहितो मत्स्यानां गव्यं सर्पिः सर्पिषां गोक्षीरं क्षीराणां तिलतैलं स्थावरजातानां स्नेहानां वराहवसा आनूपमृगवसानां चुलुकीवसा मत्स्यवसानां हंसवसा जलचरविहङ्गवसानां कुक्कुटवसा विष्किरशकुनिवसानां आजमेदः शाखादमेदसां शृङ्गवेरं कन्दानां मृद्वीका फलानां शर्करा इक्षुविकाराणामिति प्रकृत्यैव हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि । अहिततमानामप्युपदेक्ष्यामः । यवकः शूकधान्यानामपथ्यत्वे प्रकृष्टतमा भवन्ति । माषाः शमीधान्यानां वर्षानादेयमुदकानाम् औषरं लवणानां सर्षपशाकं शाकानां गोमांसं मृगमांसानां कालकपोतः पक्षिणां भेको बिलेशयानां चिलिचिमो मत्स्यानां आविकं सर्पिः सर्पिषाम् आविक्षीरं क्षीराणां कुसुम्भस्नेहः स्नेहानां स्थावराणां महिषवसा आनूपमृगवसानां कुम्भीरवसा मत्स्यवसानां काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानां मूलकं कन्दानां चाटकवसा विष्किरशकुनिवसानां हस्तिमेदः शाखादमेदसां लिकुचं फलानां फाणितमिक्षुविकाराणामिति प्रकृत्यैव अहिततमानामाहारविकाराणां निकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि । हिताहितावयवानामाहारविकाराणाम् । अतो भूयः कर्मौषधानां प्राधान्यतः सानुबन्धानि द्रव्याणि अनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम् ।

उदकमाश्वासकराणां सुरा श्रमहराणां क्षीरं जीवनीयानां मांसं बृंहणीयानां रसस्तर्पणीयानां लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम् अम्लं हृद्यानां कुक्कुटो बल्यानां नक्ररेतो वृष्याणां मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां वमनं श्लेष्महराणां विरेचनं पित्तहराणां बस्तिर्वातहराणां स्वेदो मार्दवकराणां व्यायामः स्थैर्यकराणां क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां तिन्दुकमन्नद्रव्यरुचिकराणां आमं कपित्थमकण्ठ्यानां आविकं सर्पिरहृद्यानां अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्यसात्म्यरक्तसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां अविक्षीरं श्लेष्मपित्तोपचयकराणां महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणां गवेधुकान्नं कर्षणीयानां उद्दालकान्नं विरूक्षणीयानां इक्षुर्मूत्रजननानां यवाः पुरीषजननानां जाम्बवं वातजननानां शष्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानां कुलत्था अम्लपित्तजननानां माषाः श्लेष्मपित्तजननानां मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां त्रिवृत्सुखविरेचनानां चतुरङ्गुलं मृदुविरेचनानां स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानां विडङ्गं क्रिमिघ्नानां शिरीषो विषघ्नानां खदिरः कुष्ठघ्नानां रास्ना वातहराणाम् आमलकं वयःस्थापनानां हरीतकी पथ्यानां एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां चित्रकमूलं दीपनीयगुदशूलशोथहराणां पुष्करमूलं हिक्काश्वासकासपार्श्वशूलहराणां मुस्तं संग्राहकदीपनीयपाचनीयानां उदीच्यं निर्वापणीयदीपनीयच्छर्द्यतीसारहराणां कट्वङ्गं संग्राहकदीपनीयपाचनीयानां अनन्ता संग्राहिकदीपनीयरक्तपित्तप्रशमनानां अमृता संग्राहिकवातहरदीपनीयश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानां बिल्वं संग्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानां अतिविषा दीपनीयपाचनीयसंग्राहिकसर्वदोषहराणां उत्पलकुमुदपद्मकिञ्जल्काः संग्राहकरक्तपित्तप्रशमनानां दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशोषणानां गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां कुटजत्वक्श्लेष्मपित्तरक्तसंग्राहकोपशोषणानां काश्मर्यफलं रक्तसंग्राहकरक्तपित्तप्रशमनानां पृश्निपर्णी संग्राहकवातहरदीपनीयवृष्याणां विदारिगन्धा वृष्यसर्वदोषहराणां बला संग्राहक-

वल्यवातहराणां गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां हिङ्गुनिर्यासः छेदनीयदीपनीयभेदनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानां अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्मप्रशमनानां यावशूकः स्रंसनीयपाचनीयार्शोघ्नानां तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषार्शोघृतव्यापत्प्रशमनानां क्रव्यादमांसाभ्यासो ग्रहणीदोषशोषार्शोघ्नानां घृतक्षीराभ्यासो रसायनानां समघृतशक्तुकाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणां तैलगण्डूषाभ्यासो दन्तबलरुचिकराणां चन्दनोडुम्बरं दाहनिर्वापणानां रास्नागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां लामज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहयोगिनां मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकण्ठ्यवर्ण्यबल्यविरजनीयरोपणीयानां वायुः प्राणसंज्ञाप्रधानहेतूनां अग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमनानाम् जलं स्तम्भनीयानां मृद्भृष्टलोष्टनिर्वापितमुदकं तृष्णातियोगप्रशमनानां अतिमात्राशनमामप्रदोषहेतूनां यथाग्न्यभ्यवहरणोऽग्निसंधुक्षणानां यथासात्म्यं चेष्टाभ्यवहारः सेव्यानां कालभोजनमारोग्यकराणां वेगसंधारणमनारोग्यकराणां तृप्तिराहारगुणानां मद्यं सौमनस्यजननानां मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां गुरुभोजनं दुर्विपाकानाम् एकाशनभोजनं सुखपरिणामकराणां स्त्रीषु अतिप्रसङ्गः शोषकराणां शुक्रवेगनिग्रहः शाण्ड्यकराणां परायतनमन्नं अश्रद्धाजननानां अनशनमायुषो ह्रासकराणां प्रमिताशनं कर्षणीयानां अजीर्णाध्यशनं ग्रहणीदूषणानां विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणां प्रशमः पथ्यानां आयासः सर्वापथ्यानां मिथ्यायोगो व्याधिसुखानां रजस्वलाभिगमनमलक्ष्मीकाणां ब्रह्मचर्यमायुष्यकराणां संकल्पो वृष्याणाम् दौर्मनस्यमवृष्याणां अयथाबलप्रारम्भः प्राणोपरोधिनां विषादो रोगवर्धनानां स्नानं श्रमहराणां हर्षः प्रीणनानां शोकः शोषणानां निर्वृतिः पुष्टिकराणां अतिस्वप्नस्तन्द्राकराणां सर्वरसाभ्यासो बलकराणां एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकराणां गर्भशल्यमनाहार्याणां अजीर्णमुद्धार्याणां बालो मृदुभेषजीयानां वृद्धो याप्यानां गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यायामवर्जनीयानां सौमनस्यं गर्भधारकाणां संनिपातो दुश्चिकित्स्यानां आमो विषमचिकि-

त्स्यानां ज्वरो रोगाणां कुष्ठं दीर्घरोगाणां राजयक्ष्मा रोगसमूहानां प्रमेहोऽनुषङ्गिनां जलौकसोऽनुशस्त्राणां बस्तिस्तन्त्राणां हिमवानौषधिभूमीनां मरुभूरारोग्यदेशानां अनूपमहितदेशानां निर्देशकारित्वमातुरगुणानां भिषक् चिकित्साङ्गानां नास्तिको वर्ज्यानां लौल्यं क्लेशकराणां अनिर्देशकारित्वमरिष्टानां अनिर्वेद आर्तलक्षणानां योगो वैद्यगुणानां विज्ञानमौषधीनां शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानां संप्रतिपत्तिः कालज्ञानप्रयोजनानां अनुद्योगो व्यवसायकालातिपत्तिहेतूनां दृष्टकर्मता निःसंशयकराणां असमर्थता भयकराणां तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्धनानां आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनां आयुर्वेदोऽमृतानां सद्वचनमनुष्ठेयानां असंबद्धवचनसंग्रहणं सर्वाहितानां सर्वसंन्यासः सुखानामिति ॥ ३३ ॥

भवन्ति चात्र ।

अग्र्याणां शतमुद्दिष्टं यद्द्विपञ्चाशदुत्तरम् ।
अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥ ३४ ॥
समानकारणा येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।
ज्यायस्त्वं कार्यकारित्वेऽवरत्वं चाप्युदाहृतम् ॥ ३५ ॥
वातपित्तकफेभ्यश्च यद्यत्प्रशमने हितम् ।
प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्व्याधिहरमुत्तमम् ॥ ३६ ॥
एतन्निशम्य निपुणं चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।
एवं कुर्वन्सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥ ३७ ॥
पथ्यं यथानपेतं यद्यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।
यच्चाप्रियमपथ्यं च नियतं तन्न लक्षयेत् ॥ ३८ ॥
मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।
प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ततो भावास्तथातथा ॥ ३९ ॥
तस्मात्स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।
तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ४० ॥

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो भगवता

श्रुतस्त्वस्माभिः । आसवद्रव्याणामिदानीं लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामहे इति । तमुवाच भगवानात्रेयः । धान्यफलसारपुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयः अग्निवेश, संग्रहेणाष्टौ शर्करा नवमास्तासु द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयासु यथा पथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिं निबोध सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्लषड्धान्याजासवाः । मृद्वीकाखर्जूरकाश्मर्यधन्वनराजादनतृणशूल्यपरूषाभयामलकमृगलण्डिकाजाम्बवकपित्थबकुलबदरकर्कन्धुपीलुपियालपनसन्यग्रोधाश्वत्थप्लक्षकपीतनोदुम्बराजमोदश्रृङ्गाटकशङ्खिनीति फलासवाः षड्विंशतिः । विदारिगन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धाशतावरीश्यामात्रिवृद्दन्तीद्रवन्तीबिल्वोरुबूकचित्रमूलैरेकादश मूलासवाः । शालप्रियकाश्वकर्णचन्दनस्यन्दनखदिरकदरसप्तपर्णार्जुनासनारिमेदतिन्दुककिणिहीशमीशुक्तिशिंशपाशिरीषवञ्जुलधन्वनमधूकसारासवा विंशतिः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पैर्दशमाः पुष्पासवाः । इक्षुकाण्डेक्षुइक्षुबालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डासवाः । पटोलताडौ पत्रासवौ द्वौ भवतः । तिल्वकलोध्रैलवालुकक्रमुकचतुर्थास्त्वगासवा भवन्ति । शर्करासव एक एव । इत्येषामासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा एवमेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेण असंसृष्टानामासवद्रव्याणामुपनिर्दिष्टाः । द्रव्यसंयोगविभागस्त्वेषां बहुविकल्पसंस्कारश्च यथास्वयोनिसंस्कारसंस्कृताश्चासवाः स्वं कर्म कुर्वन्ति संयोगसंस्कारदेशकालमात्रादयश्च भावास्तेषां तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ॥ ४१ ॥ ”

भवति चात्र ।

मनःशरीराग्निबलप्रदानामस्वप्नशोकारुचिनाशनानाम् ।
संहर्षणानां प्रवरासवानामशीतिरुक्ता चतुरुत्तरैषा ॥ ४२ ॥

शरीरयोगप्रकृतौ मतानि तत्त्वेन चाहारविनिश्चयो यः ।
उवाच यज्ञःपुरुषादिकेऽस्मिन्मुनिस्तथाऽग्र्याणि वराखवांश्च ॥४३॥
इति ॥

इति अन्नपानचतुष्के यज्ञःपुरुषीयोऽध्यायः समाप्तः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथात आत्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
पूर्णाख्यश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥ १ ॥
यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।
श्रीमान्वार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥ २ ॥
निमिश्च राजा वैदेहो बडिशश्च महामतिः ।
काङ्कायनश्च बाह्लीको बाह्लीकभिषजां वरः ॥ ३ ॥
एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।
वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः ॥ ४ ॥
तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।
बभूवार्थविदां सम्यक् रसाहारविनिश्चये ॥ ५ ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यो यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वा वैषयिकं भावमाचक्षते कुशलाः । स पुनरुदकादनन्य इति ॥ ६ ॥

द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणश्छेदनीयश्चोपशमनीयश्चेति॥७॥

त्रयो रसा इति पूर्णाक्षः मौद्गल्यश्छेदनीयोपशमनीयौ साधारणाश्च ॥ ८ ॥

चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः स्वादुर्हितश्च स्वादुरहितश्च अस्वादुरहितश्च अस्वादुर्हितश्चेति ॥ ९ ॥

पञ्चरसा इति कुमारशिरा भरद्वाजो भौमोदकाग्नेयवायवीयान्तरिक्षाः ॥ १० ॥

षड्रसा इति वार्योविदो राजर्षिः गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाः॥११॥

सप्त रसा इति निमिर्वैदेहो मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषाय-क्षाराः ॥ १२ ॥

अष्टौ रसा इति बडिशो धामार्गवो मधुराम्ललवणकटुतिक्तक-षायक्षारा व्यक्ताः ॥ १३ ॥

अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो बाह्लीकभिषगाश्रयगुणकर्म-संस्कारविशेषाणामपरिमेयत्वात् ॥ १४ ॥

"षडेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्वसुः मधुराम्ललवण-कटुतिक्तकषायाः । तेषां षण्णां रसानां योनिरुदकम् । छेदनोपश-मने द्वे कर्मणी । तयोर्मिश्रीभावात्साधारणत्वं स्वाद्वस्वादुताभक्तिः । द्वौ हिताहितौ प्रभावौ । पञ्च महाभूतविकारास्त्वाश्रयाः ॥ १५ ॥

प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशास्तेष्वाश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्याः ॥ १६ ॥

क्षरणात्क्षारो नासौ रसो द्रव्यं तदनेकरससमुत्पन्नमनेकरसं कटु-कलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणाभिनिर्वृत्तम् ॥ १७ ॥

अव्यक्तीभावस्तु खलु रसानां प्रकृतावनुरसे अनुरससमन्विते वा द्रव्ये ॥ १८ ॥

अपरिसंख्येयत्वं पुनरेतेषामाश्रयादीनां भावानां विशेषान्नाश्री-यते न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

परस्परं संसृष्टभूयिष्ठत्वान्न चैषामनिर्वृत्तिर्गुणप्रकृतीनामपरिसं-ख्येयत्वं भवति । तस्मान्न संसृष्टानां रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ २० ॥

तच्चैव कारणमपेक्षमाणाः षण्णां रसानां परस्परेणासंसृष्टानां लक्षणपृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः । अग्रे तु तावद्द्रव्यभेदमभिप्रेत्य किंचि-दभिधास्यामः । सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमस्मिन्नेवार्थे तच्चेतनावद-चेतनं च । तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवान्ताः । कर्म पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ २१ ॥

तत्र द्रव्याणि गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुण-बहुलानि पार्थिवानि तान्युपचयसंघातगौरवस्थैर्यकराणि ॥ २२ ॥

द्रवस्निग्धशीतमन्दमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानि तान्युत्क्लेदस्नेहबन्धविष्यन्दप्रह्लादकराणि ॥ २३ ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरूक्षविशदरूपगुणबहुलानि आग्नेयानि तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि ॥ २४ ॥

लघुशीतरूक्षखरविशदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि तानि रौक्ष्यग्लानिविचारवैशद्यलाघवकराणि ॥ २५ ॥

मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि तानि मार्दवसौषिर्यलाघवकराणि ॥ २६ ॥

अनेनोपदेशेन नानौषधिभूतं जगति किंचिद्द्रव्यमुपलभ्यते । तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य न च गुणप्रभावादेव कार्मुकाणि भवन्ति ॥ २७ ॥

द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावाद्द्रव्यगुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन्काले तत्तदधिष्ठानमासाद्य तां तां च युक्तिं यत्कुर्वन्ति तत्कर्म येन कुर्वन्ति तद्वीर्यं, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणं, यदा कुर्वन्ति स कालो, यथा कुर्वन्ति स उपायो, यत्साधयन्ति तत्फलम् ॥ २८ ॥

भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधिविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावात्तदुपदेक्ष्यामः ॥ २९ ॥

स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् ।
यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥ ३० ॥
पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथाम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥ ३१ ॥
त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।
वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥ ३२ ॥
स्वाद्वम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथग्गतौ ।
योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्कं रससंख्यया ॥ ३३ ॥
सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत्कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूपणौ यथा ॥ ३४ ॥
कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ॥ ३५ ॥

युज्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।
षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥ ३६ ॥
षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु ।
इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥ ३७ ॥
त्रिषष्टिः स्यात्त्वसंख्येया रसानुरसकल्पनात् ।
रसास्तरतमाभ्यां तां संख्यामभिपतन्ति हि ॥ ३८ ॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात्कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ ३९ ॥
क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् ।
दोषौषधादीन्संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ४० ॥
द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान्बुधः ।
रसानेकैकशश्चैव कल्पयन्ति गदान्प्रति ॥ ४१ ॥
यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
न स मुह्येद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ ४२ ॥
व्यक्तः शुक्तस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
विपर्ययेणानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥ ४३ ॥
परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ ४४ ॥
संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
सिद्ध्युपायश्चिकित्साया लक्षणैस्तान्प्रवक्ष्यते ॥ ४५ ॥
देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु ।
परापरत्वे युक्तिस्तु योजना या च युज्यते ॥ ४६ ॥
संख्या स्याद्गणितं योगः सहसंयोग उच्यते ।
द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वैककर्मजो नित्य एव च ॥ ४७ ॥
विभागस्तु विभक्तिस्तु वियोगो भागशो ग्रहः ।
पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ॥ ४८ ॥
परिमाणं पुनर्मानं संस्कारः करणं मतम् ।
भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥ ४९ ॥
इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।

चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत्प्रवर्तते ॥ ५० ॥
गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद्रसगुणान्भिषक् ।
विद्याद्द्रव्यगुणान्कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥ ५१ ॥
अतश्च प्रकृतिं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।
तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ५२ ॥
परं चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विभक्तयः ।
षट् पञ्च भूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥ ५३ ॥

सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्च अव्यक्तरसाश्च तास्त्वन्तरिक्षाद्भ्रश्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तीरभिप्रीणयन्ति तासु मूर्तिषु षड्भिर्मूर्च्छन्ति रसाः ॥ ५४ ॥

तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः, पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः सलिलाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणो वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात्कटुको वाय्वाकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यतिरेकात्कषायः । एवमेषां रसानां षट्त्वमुत्पन्नम् ॥ ५५ ॥

न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानामिव जङ्गमस्थावराणां नानावर्णाकृतिविशेषाः षड्ऋतुकत्वाच्च कालस्योत्पन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ५६ ॥

तत्राग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोर्ध्वभाजो लाघवात्प्लवकत्वाच्च वायोरूर्ध्वज्वलनत्वाच्च वह्नेः सलिलपृथिव्यात्मकास्तु प्रायेणाधोभाजः पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्चोदकस्य व्यामिश्रात्मकास्तु पुनरुभयतो भागभाजः ॥ ५७ ॥

तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यगुणकर्माण्यनुव्याख्यास्यामः तत्र मधुरो रसः शरीरसात्म्याद्रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जौजःशुक्राभिवर्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्तृष्णाप्रशमनस्त्वच्यः केश्यः कण्ठ्यः प्रीणनो जीवनस्तर्पणः स्नेहनः स्थैर्यकरः क्षीणक्षतसंधानकरो घ्राणमुखकण्ठौष्ठतालुप्रह्लादनो दाहमूर्च्छाप्रशमनः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो गुरुश्च ॥ ५८ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्थौल्यं मार्दवमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलापमग्नेर्दौर्बल्यमास्यकण्ठमांसाभिवृद्धिं श्वासकासप्रतिश्यायालसकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यवमथुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डमालाश्लीपदगलशोफबस्तिधमनीगुदोपलेपाक्ष्यामयानभिष्यन्दमित्येवं प्रभृतीन्कफजान्विकारानुपजनयन्ति ॥ ५९ ॥

अम्लो रसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं बृंहयति, जर्जरयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं संस्रावयति, भुक्तमपकर्षयति, क्लेदं जनयति, प्रीणयति लघुरुष्णः स्निग्धश्च ॥ ६० ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान्हर्षयति, तर्पयति, संमीलयत्यक्षिणी, संवीजयति लोमानि, कफं विलापयति पित्तमभिवर्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीणक्षतकृशदुर्बलानां श्वयथुमापादयति । अपिच क्षताभिहतदष्टभग्नशूलिच्युतावमूदितपरिसर्पितमर्दितच्छिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात्परिदहति कण्ठमुरो हृदयं च ॥६१ ॥

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्च्यावनश्छेदनो भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकास्यधःस्रंस्यवकाशकरो वातहरः स्तम्भबन्धसंघातविधमनः सर्वरसप्रत्यनीकभूत आस्यं विस्रावयति, कफं विष्यन्दयति मार्गान्शोधयति, सर्वशरीरावयवान्मृदु करोति, रोचयत्याहारमाहारयोगी चात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ॥ ६२ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति, रक्तं वर्धयति, तर्षयति, मूर्च्छयति, तापयति, दाहयति, कुष्णाति मांसानि, प्रगालयति कुष्ठानि, विषं वर्धयति, शोफान्स्फोटयति, दन्ताञ्श्यावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपरुणद्धि, वलीपलितखालित्यमापादयति च लोहितपित्ताम्लपित्तवीसर्पवातरक्तविचर्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन्विकारानुपजनयति ॥ ६३ ॥

कटुको रसो वक्त्रं शोधयति, अग्निं दीपयति, भुक्तं शोषयति, घ्राणमास्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि, अलसकश्वयथूपचयोदर्दाभिष्यन्दस्नेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति, रोचयत्य-

शनं, कण्डूर्विनाशयति, व्रणानवसादयति, क्रिमीन्हिनस्ति, मांसं विलिखति, शोणितसंघातं भिनत्ति, बन्धांश्छिनत्ति, मार्गान्विवृणोति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णो रूक्षश्च ॥ ६४ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात्पौंस्त्वमुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयति ग्लापयति सादयति कर्षयति, मूर्च्छयति नमयति तमयति भ्रमयति कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजनयति बलं क्षिणोति तृष्णां जनयति वाय्वग्निबाहुल्याद्भ्रमदवथुकम्पतोदभेदैश्चरणभुजपार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु मारुतजान्विकारानुपजनयति ॥ ६५ ॥

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुररोचकघ्नो विषघ्नः कृमिघ्नो मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनः त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदोवसामज्जलसिकापूयस्वेदमूत्रपुरीषपित्तश्लेष्मोपशोषणो रूक्षः शीतो लघुश्च ॥ ६६ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्खरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राण्युच्छोषयति स्रोतसां खरत्वमुपपादयति बलमादत्ते कर्षयति मोहयति वदनमुपशोषयति अपरांश्च वातविकारानुपजनयति ॥ ६७ ॥

कषायो रसः संशमनः संग्राही संधारणः पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता, रूक्षः शीतो गुरुश्च ॥ ६८ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति, वाचं निगृह्णाति, स्रोतांस्यवबध्नाति, श्यावत्वमापादयति, पौंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषाण्यवगृह्णाति, कर्षयति, ग्लापयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविशदरूक्षत्वात्पक्षवधग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयतीति ॥ ६९ ॥

एवमेते षड्रसाः पृथक्त्वेन वा मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना उपकारकरा अध्यात्मलोकस्यापकारकराः पुनरतोऽन्यथोपयुज्यमानांस्तान्विद्वानुपकारार्थमेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ७० ॥

भवन्ति चात्र ।

शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।
तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः ॥ ७१ ॥
तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।
वीर्यतो विपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥ ७२ ॥
यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ ।
एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ७३ ॥
मधुरं किंचिदुष्णं स्यात्कषायं तिक्तमेव च ।
यथा महत्पञ्चमूलं यथा चानूपमामिषम् ॥ ७४ ॥
लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा ।
अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामुष्णमुच्यते ॥ ७५ ॥
किंचिदम्लं हि संग्राहि किंचिदम्लं भिनत्ति च ।
यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं तथा ।
पिप्पली नागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते ॥ ७६ ॥
कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयात्वन्यथा मता ।
तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ॥ ७७ ॥
दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ।
रौक्ष्यात्कषायो रूक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ॥ ७८ ॥
तिक्तोऽवरस्तथोष्णानामुष्णत्वाल्लवणः परः ।
मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः स्निग्धानां मधुरः परः ।
मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहान्निरुच्यते ॥ ७९ ॥
मध्यः कृष्टावराः शैत्यात्कषायस्वादुतिक्तकाः ।
तिक्तात्कषायो मधुरः शीताच्छीततरः परः ।
स्वादुर्गुरुत्वादधिकः कषायाल्लवणोऽवरः ॥ ८० ॥
अम्लात्कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमो मतः ।
केचिल्लघूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ८१ ॥
गौरवे लाघवे चैव सोऽवरस्तूभयोरपि ।
परंचातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ८२ ॥
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ८३ ॥
मधुरो लवणाम्लौ च स्निग्धभावास्त्रयो रसाः ।
वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥ ८४ ॥
कटुतिक्तकषायास्तु रूक्षभावास्त्रयो रसाः ।
दुःखा विमोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ८५ ॥
शुक्रहा बद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।
मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाके कफशुक्रलः ॥ ८६ ॥
पित्तकृत्सृष्टविण्मूत्रः पाकेऽम्लः शुक्रनाशनः ।
तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकाम्लावतोऽन्यथा ॥ ८७ ॥
विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयस्त्वमेव च ।
द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ८८ ॥
तीक्ष्णं रूक्षं मृदु स्निग्धं लघूष्णं गुरु शीतलम् ।
वीर्यमष्टविधं केचित्केचिद्द्विविधमास्थिताः ८९ ॥
शीतोष्णमिति वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ।
नावीर्यं कुरुते किंचित्सर्वा वीर्यकृता क्रिया ॥ ९० ॥
रसो निपाते द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया ।
वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ॥ ९१ ॥
रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यस्य लक्ष्यते ।
विशेषः कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य च स्मृतः ॥ ९२ ॥
कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः ।
तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु विरेचयति मानवम् ॥ ९३ ॥
विषं विषघ्नमुक्तं यत्प्रभावस्तत्र कारणम् ।
ऊर्ध्वानुलोमनं यच्च तत्प्रभावप्रभावितम् ॥ ९४ ॥
मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विविधात्मकम् ।
तत्प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य इष्यते ॥ ९५ ॥
किंचिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ।
द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किंचन ॥ ९६ ॥
रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तानपोहति ।
गुणसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ ९७ ॥

सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ॥ ९८ ॥
षण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ।
स्नेहनप्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते ॥ ९९ ॥
मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवंल्लिम्पतीव च ।
दन्तहर्षान्मुखस्रावात्स्वेदनान्मुखबोधनात् ।
विदाहाच्चास्यकण्ठस्य प्राश्यैवाम्लं रसं वदेत् ॥ १०० ॥
प्रलीयन्क्लेदविष्यन्दलाघवं कुरुते मुखे ।
यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥ १०१ ॥
संवेजयेद्यो रसनां निपाते तुदतीव च ।
विदहन्मुखनासाक्षि संस्रावी स कटुः स्मृतः ॥ १०२ ॥
प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च ।
स तिक्तो मुखवैशद्यशोषप्रह्लादकारकः॥ १०३ ॥
वैशद्यस्तम्भजाऽड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।
बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि ॥१०४॥ इति ॥

एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । भगवन्, श्रुतमेतदवितथमर्थसंपद्युक्तं भगवतो यथावद्द्रव्यकर्माधिकारे वचः परं त्वाहारविकाराणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ १०५ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि देहधातुविरोधमापाद्यन्ते परस्परविरुद्धानि कानिचित्संयोगात्संस्कारादपराणि देशकालमात्रादिभिश्चापराणि तथा स्वभावादपराणि ॥ १०६ ॥

तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषामेकदेशं वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः ॥ १०७ ॥

न मत्स्यान्पयसा सहाभ्यवहरेत् उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकान्महाभिष्यन्दि शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणाय महाभिष्यन्दित्वान्मार्गोपरोधाय च ॥ १०८ ॥

तदनन्तरमात्रेयवचनमनुनिशम्य भद्रकाप्योऽग्निवेशमुवाच । सर्वानेव मत्स्यान्पयसा सहाभ्यवहरेत् अन्यत्रैकस्माच्चिलिचिमात् ।

स पुनः शकली सर्वतो लोहितराजिः रोहितप्रकारः प्रायो भूमौ चरति तं चेत्पयसा सहाभ्यवहरेन्निःसंशयं शोणितजानां विबन्धजानां वा व्याधीनामन्यतमं अथवा मरणं प्राप्नुयादिति ॥ १०९ ॥

नेति भगवानात्रेयः । सर्वानेव मत्स्यान्न पयसाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमं स हि महाभिष्यन्दितमत्वात्स्थूललक्षणतरानेतान्व्याधीनुपजनयत्यामविषमुदीरयति च ॥ ११० ॥

ग्राम्यानूपौदकपिशितानि मधुतिलगुडपयोमाषमूलकबिसैर्विरूढधान्यैश्च नैकधा अद्यात् । तन्मूलं च बाधिर्यान्ध्यवेपथुजाड्यविकलमूकतामैन्मिण्यमथवा मरणमाप्नोति ॥ १११ ॥

न पौष्करं रोहिणीकं वा शाकं न कपोतान्सार्षपतैलभृष्टान्मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत् । तन्मूलं हि शोणिताभिष्यन्दधमनीप्रतिचयापस्मारशंखकगलगण्डरोहिणीकानामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा मरणमिति ॥ ११२ ॥

न मूलकलशुनकृष्णगन्धार्जकसुमुखसुरसादीनि भक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्ठाबाधभयात् ॥ ११३ ॥

न वास्तुशाकं न लिकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम् । एतद्धि मरणायाथवा बलवर्णतेजोवीर्योपरोधायालघुव्याधये षाण्ड्याय च ॥ ११४ ॥

तदेव लिकुचपक्वं न माषसूपगुडसर्पिर्भिः सहोपयोज्यं वैरोधकत्वात् ॥ ११५ ॥

तथाम्रातकमातुलुङ्गलिकुचकरमर्दमोचदन्तशठबदरकोशाम्रभव्यजाम्बवकपित्थतिन्तिडीकपारावताक्षोटपनसनालिकेरदाडिमामलकान्येवंप्रकाराणि चान्यानि सर्वं चाम्लं द्रवं अद्रवं च पयसा सह विरुद्धम् ॥ ११६

कङ्गुवरकमकुष्ठककुलत्थमाषनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः पञ्चोत्तरिकाशाकं शार्करो मरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं वातं चातिकोपयति ॥ ११७ ॥

हारिद्रकः सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धपित्तं चातिकोपयति। पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः। उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य॥११८

बलाका वारुण्या कुल्माषैरपि विरुद्धा। सैव सूकरवसापरिभृष्टा सद्यो व्यापादयति ॥ ११९ ॥

मायूरमांसमेरण्डसीसकासक्तमेरण्डाग्निप्लुष्टं सद्यो व्यापादयति ॥ १२० ॥

तदेव भस्मपांसुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं मरणाय ॥ १२१ ॥

हारीतकमांसं हारिद्राग्निप्लुष्टं सद्यो व्यापादयति।

मत्स्यतैलनिस्ताडनसिद्धाः पिप्पल्यस्तथा काकमाची मधु च मरणाय ॥ १२२ ॥

मधु चोष्णमुष्णार्तस्य च मधु मरणाय ॥ १२३ ॥

मधुसर्पिषी तुल्ये मधु वारि चान्तरिक्षं समघृतं मधुपुष्करबीजं मधु पीत्वोष्णोदकं भल्लातकोष्णोदकम् ॥ १२४ ॥

तक्रसिद्धः कम्पिल्लकः पर्युषिता काकमाची अङ्गारशूल्यो भास इति विरुद्धानीत्येतद्यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टम् ॥ १२५ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः।

यत्किंचिद्दोषमासाद्य न निर्हरति कायतः।
आहारजातं तत्सर्वमहितायोपपद्यते ॥ १२६ ॥
यच्चापि देशकालाग्निसात्म्यासात्म्यानिलादिभिः।
संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरपि ॥ १२७ ॥
परिहारोपचाराभ्यां पाकात्संयोगतोऽपि च।
विरुद्धं तच्च न हितं हृत्संपद्विधिभिश्च यत् ॥ १२८ ॥
विरुद्धं देशतस्तावद्रूक्षतीक्ष्णादिधन्वनि।
आनूपे स्निग्धशीतादि भेषजं यन्निषेव्यते ॥ १२९ ॥
कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरूक्षादिसेवनम्।
शीते काले तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥ १३० ॥
विरुद्धमनले तद्वदन्नानुरूपं चतुर्विधे।
मधुसर्पिः समघृतं मात्रया तद्विरुध्यते ॥ १३१ ॥

कटुकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।
यत्तत्सात्म्यविरुद्धं तु विरुद्धं त्वनलादिभिः ॥ १३२ ॥
या समानगुणाभ्यासविरुद्धान्नौषधक्रिया ।
संस्कारतो विरुद्धं तद्यद्भोज्यं विषवद्भजेत् ॥ १३३ ॥
ऐरण्डसीसकासक्तं शिखिमांसं तथैव हि ।
विरुद्धं वीर्यतो ज्ञेयं वीर्यतः शीतलात्मकम् ॥ १३४ ॥
तत्संयोज्योष्णवीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।
क्रूरकोष्ठस्य चात्यल्पमन्दवीर्यमभेदनम् ॥ १३५ ॥
मृदुकोष्ठस्य गुरु च भेदनीयं तथा बहु ।
एतत्कोष्ठविरुद्धं तु विरुद्धं स्यादवस्थया ॥ १३६ ॥
श्रमव्यवायव्यायामसक्तस्यानिलकोपनम् ।
निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥ १३७ ॥
यच्चानुत्सृज्य विण्मूत्रं भुंक्ते यश्चाबुभुक्षितः ।
तच्च कर्म विरुद्धं स्याद्यच्चातिक्षुद्वशानुगः ॥ १३८ ॥
परहारविरुद्धं तु वराहादीन्निषेव्य यत् ।
सेवेतोष्णं घृतादींश्च पीत्वा शीतं निषेवते ॥ १३९ ॥
विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्दारुसाधितम् ।
अपक्वतण्डुलात्यर्थपक्वदग्धं च यद्भवेत् ॥ १४० ॥
संयोगतो विरुद्धं तद्यथाम्लं पयसा सह ।
अमनोरुचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ॥ १४१ ॥
संपद्विरुद्धं तद्विद्यादसंजातरसं तु तत् ।
अतिक्रान्तरसं वापि विपन्नरसमेव वा ॥ १४२ ॥
ज्ञेयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते निभृतेन यत् ।
तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ १४३ ॥
सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।
स्नेहव्यायामबलिनो विरुद्धं वितथं भवेत् । १४४ ॥
षाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।
मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव ॥ १४५ ॥

किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोफास्रपित्तज्वरपीनसानाम्।
संतानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम्॥ १४६॥

एषां च खलु परेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे भावाः [1]प्रतिकाराः। यथा वमनं विरेचनं च तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगस्तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति १४७

भवति चात्र।

विरुद्धाशनजान्रोगान्प्रतिहन्ति विरेचनम्।
वमनं शमनं चैव पूर्वं वाहितसेवनम्॥ १४८॥"

तत्र श्लोकाः।

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये।
द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रयाः॥ १४९॥
कारणं रससंख्या च रसानुरसलक्षणम्।
परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक् पृथक्॥ १५०॥
पञ्चात्मकानां षट्त्वं च रसानां येन हेतुना।
ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद्रसाः॥ १५१॥
षण्णां रसानां षट् चैव सुविभक्ता विभक्तयः।
उद्देशश्चापविद्धश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि॥ १५२॥
प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु।
पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यसंख्याविनिश्चयः॥ १५३॥
षण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत्स्वलक्षणम्।
यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत्॥ १५४॥
वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधं च यत्।
आत्रेयभद्रकाप्यीये तत्सर्वमवदन्मुनिः॥ १५५॥

इत्यन्नपानचतुष्के आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः।

---

१. प्रतिघातकरा.

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणसंज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः । प्रत्यक्षफलदर्शनात्तदिन्धना ह्यन्तराग्नेः स्थितिस्तत एव सत्त्वमूर्जयति । तच्छरीरधातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं विपरीतमहिताय संपद्यते ॥ १ ॥

तस्माद्धिताहितावबोधनार्थमन्नपानविधिमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ २ ॥

तत्स्वभावादुदकं क्लेदयति, लवणं विष्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु संदधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं बृंहयति, रसः प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, शीधु अवधमयति, द्राक्षारसो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं जनयति, पिण्याकशाकं ग्लपयति, प्रभूतान्तर्मलो माषसूपः, दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारः, प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शालियवगोधूमात्, प्रायः सर्वं तिक्तं वातलमवृष्यं चान्यत्र वेत्राग्रपटोलात्, प्रायः कटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्र पिप्पलीविश्वभेषजात् ॥ ३ ॥

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् ।
वर्गान्हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुविकारिकान् ॥ ५ ॥
दश द्वौ च परौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम् ।
रसवीर्यविपाकैश्च प्रभावैश्चोपदेक्ष्यते ॥ ६ ॥

अथ शूकधान्यवर्गः ।

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।
चूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥ ७ ॥
सुगन्धिकालोहवालाः शालिवाख्याः प्रमोदकाः ।
पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ८ ॥

शीता रसे विपाके च मधुराः स्वल्पमारुताः ।
बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥ ९ ॥
रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।
महांस्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥ १० ॥
यवका हायनाः पांशुवाप्यो नैषधकादयः ।
शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥ ११ ॥
शीतः स्निग्धो गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरात्मकः ।
षष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥ १२ ॥
वरकोद्दालकौ चीनशारदोज्ज्वलदर्दुराः ।
गन्धलाः कुरुविन्दाश्च षष्टिकाल्पान्तरा गुणैः ॥ १३ ॥
मधुरश्चाम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ १४ ॥
सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहिशोषणः ॥ १५ ॥
हस्तिश्यामाकनीवारतोयपर्णीगवेधुकाः ।
प्रशातिकाम्भःश्यामाकलौहित्याणुप्रियङ्गवः ॥ १६ ॥
मुकुन्दझिण्टिगर्मूटीचरुकावरकास्तथा ।
शिबिरोत्कटजूर्णाह्वः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ १७ ॥
रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्यकृत्सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥ १८ ॥
रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मतः ॥ १९ ॥
सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।
जीवनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥ २० ॥
नान्दीमुखी मधूली च मधुरस्निग्धशीतले ।
इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वो वर्गः समाप्यते ॥ २१ ॥

इति शूकधान्यवर्गः ।

अथ शमीधान्यवर्गः ।

कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥ २२ ॥
रूक्षश्चैव कषायश्च वातलः श्लेष्मपित्तहा ।
विष्टम्भी चाप्यवृष्यश्च राजमाषः प्रकीर्तितः ॥ २३ ॥
वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोष्णमधुरो गुरुः ।
बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥ २४ ॥
उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ।
कुलत्था ग्राहिणः कासहिक्काश्वासार्शसां हिताः ॥ २५ ॥
मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रूक्षशीतलाः ।
मकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २६ ॥
चणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ॥ २७ ॥
पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ।
तेषां मसूरः संग्राही कषायो वातलः परम् ॥ २८ ॥
स्निग्धोष्णमधुरस्तीक्ष्णः कषायः कटुकस्तिलः ।
त्वच्यः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥ २९ ॥
गुर्व्योऽथ मधुराः शीता बलघ्ना रूक्षणात्मिकाः ।
सस्नेहा बलिभिर्भोज्या विविधाः शिम्बिजातयः ॥ ३० ॥
आढकी कफपित्तघ्नी वातला कफवातनुत् ।
अवल्गुजः सैडगजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥ ३१ ॥
काकाण्डोलात्मगुप्तानां माषवत्फलमादिशेत् ।
द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ ३२ ॥"

इति शमीधान्यवर्गः ।

अथ मांसवर्गः ।

गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।
वृको व्याघ्रस्तरक्षुश्च बभ्रुमार्जारमूषिकाः ॥ ३३ ॥

लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चापचायसौ ।
शशघ्नी मधुहा भासो गृध्रोलूककुलिङ्गकाः ॥ ३४ ॥
धूमीका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।
श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुलीमृगः ॥ ३५ ॥
कुचीका चिल्लको भेको गोधा शल्लकगण्डकौ ।
कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ ३६ ॥
सृमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्वे रुरुस्तथा ॥ ३७ ॥
कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।
शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीरचुलुकीमकरादयः ॥ ३८ ॥
इति वारिशयाः प्रोक्ता वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।
हंसः क्रौञ्चो बलाका च बकः कारण्डवः प्लवः ॥ ३९ ॥
शरारी पुष्कराह्वश्च केशरी मानतुण्डकः ।
मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥ ४० ॥
उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटी ।
आरानन्दीमुखीवाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥ ४१ ॥
रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।
चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ॥ ४२ ॥
पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रा मृगमातृकाः ।
शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥ ४३ ॥
चारुष्को हरिणैणौ च शम्बरः कालपुच्छकः ।
ऋष्यश्च तरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥ ४४ ॥
लावो वर्तीरकश्चैव वार्तीकः सकपिञ्जलः ।
चकोरश्चोपचक्रकश्च कुक्कुटो रक्तवर्तकः ॥ ४५ ॥
लावाद्या विष्किरास्त्वेते वक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।
वर्तको वर्तिका चैव बर्ही तित्तिरिकुक्कुटौ ॥ ४६ ॥
कङ्कसारपदेन्द्राभगोनर्दगिरिवर्तकाः ।
क्रकरोऽवकरश्चैव वराहश्चेति विष्किराः ॥ ४७ ॥
शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टी जीवजीवकः ।

कैरातः कोकिलोऽत्यूहो गोपापुत्रः प्रियात्मजः ॥ ४८ ॥
लट्टा लट्टषको बभ्रुर्वटहा डिण्डिमानकः ।
जटी दुन्दुभिवाक्कावलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ४९ ॥
कपोतशुकसारङ्गाश्चिरिटीकङ्कुयष्टिकाः ।
शारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५० ॥
पारावतः पाण्डविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।
प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥ ५१ ॥
भूशया बिलवासित्वादानूपानूपसंश्रयात् ।
जले निवासाज्जलजा जलचर्याज्जलेचराः ।
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ॥ ५२ ॥
विकीर्य विष्किराश्चेति प्रतुद्य प्रतुदाः स्मृताः ।
"योनिरष्टविधा त्वेषां मांसानां परिकीर्तिता ॥ ५३ ॥
प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्धनाः ॥ ५४ ॥
वृष्याः परं वातहराः कफपित्ताभिवर्धिनः ।
हिता व्यायामनित्यानां नरा दीप्ताग्नयश्च ये ॥ ५५ ॥
प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक् ।
जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्तानां प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ॥ ५७ ॥
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ।
विष्करावर्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः ॥ ५८ ॥
नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ॥ ५९ ॥
मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरुबृंहणमाविकम् ।
योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ॥ ६० ॥"
सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ।
केषांचिद्गुणवैशेष्याद्विशेष उपदेक्ष्यते ॥ ६१ ॥
दर्शनश्रोत्रमेधाग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् ।

वर्हो हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्रलः ॥ ६२ ॥
गुरूष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ।
बृंहणाः शुक्रलाश्चोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ॥ ६३ ॥
स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च बृंहणाः स्वरबोधनाः ।
बल्याः परं वातहराः स्वेदनाश्चरणायुधाः ॥ ६४ ॥
गुरूष्णमधुरो नातिधन्वानूपनिषेवणात् ।
तित्तिरिः संजयेच्छीघ्रं त्रीन्दोषाननिलोल्बणान् ॥ ६५ ॥
पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ।
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ॥ ६६ ॥
लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्धनाः ।
संनिपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ।
कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिबर्हणाः ॥ ६७ ॥
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ।
तेभ्यो लघुतराः किंचित्कपोता वनवासिनः ॥ ६८ ॥
शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पमूत्राश्च ते मताः ।
शुकमांसं कषायाम्लं विपाके रूक्षशीतलम् ॥ ६९ ॥
शोषकासक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ।
कषायविशदो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥ ७० ॥
शशः स्वादुः प्रशस्तश्च संनिपातेऽनिलावरे ।
चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्धनाः ॥ ७१ ॥
संनिपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ।
मधुराः कटुकाः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ॥ ७२ ॥
लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्चैणाः प्रकीर्तिताः ।
गोधा विपाके मधुराः कषायकटुका रसे ॥ ७३ ॥
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्धनी ।
शल्लको मधुराम्लस्तु विपाके कटुकः स्मृतः ।
वातपित्तकफघ्नश्च कासश्वासहरस्तथा ॥ ७४ ॥
शैवलाहारभोजित्वात्स्वप्नस्य च विवर्जनात् ॥ ७५ ॥
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।

५

गुरूष्णमधुरा बल्या बृंहणाः पवनापहाः ॥ ७६ ॥
मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ।
स्नेहनं बृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ॥ ७७ ॥
बल्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ।
मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ।
वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ॥ ७८ ॥
गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितं च यत् ॥ ७९ ॥
स्निग्धोष्णमधुरं वृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ।
दार्ढ्यं बृहत्त्वमुत्साहं स्वप्नं च जनयत्यपि ॥ ८० ॥
धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥ ८१ ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यवपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥ ८२ ॥
शरीरबृंहणे नान्यद्दार्ढ्यं मांसाद्विशिष्यते ।
इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ॥ ८३ ॥

इति मांसवर्गः ।

अथ शाकवर्गः ।

"पाठा तुषा शठी शाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ।
विद्याद्ग्राहि त्रिदोषघ्नं भिन्नवर्चस्तु वास्तुकम् ॥ ८४ ॥
त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।
नात्युष्णशीतवीर्या च भेदनी कुष्ठनाशनी ॥ ८५ ॥
राजक्षवकशाकं तु त्रिदोषशमनं लघु ।
ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ॥ ८६ ॥
कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित् ।
लघूष्णं वातलं रूक्षं करालं शाकमुच्यते ॥ ८७ ॥
दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यर्शोहिता च सा ॥ ८८ ॥
मधुरा मधुरा पाके भेदनी श्लेष्मवर्धनी ।

वृष्या स्निग्धा च शीता च मदघ्नी चाप्युपोदिका ॥ ८९ ॥
रूक्षो मदविषघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ॥ ९० ॥
मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचेला वनतिक्तकम् ।
कर्कोटकावल्गुजकौ पटोलं शकुलादनी ॥ ९१ ॥
वृषपुष्पाणि शार्ङ्गेष्टा केवूकं सकठिल्लकम् ।
नाडीकलायं गोजिह्वा वार्ताकं तिलपर्णिका ।
कुलकं कर्कशं निम्बं शाकं पर्पटकं च यत् ॥ ९२ ॥
कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ।
सर्वाणि सूप्यशाकानि फञ्जी चिल्लीकतुम्बुकः ॥ ९३ ॥
आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कठिञ्जरः ।
शणशाल्मलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला ॥ ९४ ॥
निष्पावः कोविदारश्च पत्तुरश्चाखुपर्णिका ।
कुमारजीवो लोट्टाकपालङ्क्या मारिषस्तथा ॥ ९५ ॥
कलम्बो नालिका स्पर्युः कुसुम्भवृकधूमकौ ।
लक्ष्मणश्च प्रपुन्नाडो नलिनीका कुबेरकः ॥ ९६ ॥
लोणिका यवशाकं च कूष्माण्डकमवल्गुजः ।
यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ ९७ ॥
शाकं गुरु च रूक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेदनम् ॥ ९८ ॥
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं तत्प्रशस्यते ।
शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शाल्मलेः ॥ ९९ ॥
पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्मादिपल्लवाः ॥ १०० ॥
कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ।
वायुं वत्सादनी हन्यात्कफं गण्डीरचित्रकौ ॥ १०१ ॥
श्रेयसी बिल्वपर्णी च बिल्वपत्रं तु वातनुत् ।
भाण्डी शतावरी शाकं बलाजीवन्तिजं च यत् ॥ १०२ ॥
पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ।

लघु भिन्नशकृत्तिक्तं लाङ्गलक्युरुबूकयोः ॥ १०३ ॥
तिलवेतसशाकं च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य वा ।
वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तकम् ॥ १०४ ॥
रूक्षाम्लमुष्णं कौसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्धनम् ।
त्रपुसैर्वारुकं स्वादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥ १०५ ॥
मुखप्रियं च रूक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ।
एर्वारुकं च संपक्वं दाहतृष्णाक्लमार्तिनुत् ।
वर्चोभेदीन्यलाबूनि रूक्षशीतगुरूणि च ॥ १०६ ॥
चिर्भट्युर्वारुके तद्वद्वर्चोभेदहिते तु ते ।
कूष्माण्डमुक्तं सक्षारं मधुराम्लं तथा लघु ॥ १०७ ॥
सृष्टमूत्रपुरीषं च सर्वदोषनिबर्हणम् ।
केलूटं च कदम्बं च नदीमाषकमैन्दुकम् ॥ १०८ ॥
विशदं गुरु शीतं च समभिष्यन्दि चोच्यते ।
उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च ॥ १०९ ॥
तथा तालप्रलम्बं च उरःक्षतरुजापहम् ।
खर्जूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ॥ ११० ॥
भरूटं बिसशालूकक्रौञ्चादनकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं कलोड्यं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ॥ १११ ॥
शीताः स्वादुकषायास्तु कफमारुतकोपनाः ।
कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥ ११२ ॥
पौष्करं तु भवेद्बीजं मधुरं रसपाकयोः ।
बल्यः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः ॥ ११३ ॥
वातपित्तहरः स्वादुर्वृष्यो मुञ्जातकः स्मृतः ।
जीवनो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ॥ ११४ ॥
विदारीकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ।
अम्लीकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यर्शोहितो लघुः ॥ ११५ ॥
नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ।
त्रिदोषं बद्धविण्मूत्रं सार्षपं शाकमुच्यते ॥ ११६ ॥

तद्वत्पिण्डालुकं विद्यात्कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ।
सर्पच्छत्राकवर्ज्यास्तु बह्व्योऽन्यच्छत्रजातयः ॥ ११७ ॥
शीताः पीनसकर्त्र्यश्च मधुरा गुर्व्य एव च ।
चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ ११८ ॥

इति शाकवर्गः ।

अथ फलवर्गः ।

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
वातपित्तमुदावर्तं स्वरभेदं मदात्ययम् ॥ ११९ ॥
तिक्तास्यतामास्यशोषं कासं चाशु व्यपोहति ।
मृद्वीका बृंहणी वृष्या मधुरस्निग्धशीतला ॥ १२० ॥
मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।
क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥ १२१ ॥
तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
परूपकं मधूकं च वातपित्ते च शस्यते ॥ १२२ ॥
मधुरं बृंहणं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु ।
सस्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥ १२३ ॥
तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
बृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥ १२४ ॥
मधुराम्लकषायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।
पित्तश्लेष्महरं भव्यं ग्राहि वक्त्रविशोधनम् ॥ १२५ ॥
अम्लं परूपकं द्राक्षा बदर्याण्यारुकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुलकुचान्यपि ॥ १२६ ॥
नात्युष्णं गुरु संपक्वं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।
बृंहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥ १२७ ॥
द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं चाम्लमेव च ।
गुरु पाके च तज्ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥ १२८ ॥
भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
अथवाल्पान्तरगुणं तूदमम्लं परूषकम् ॥ १२९ ॥
कषायमधुरं टङ्कं वातलं गुरु शीतलम् ।

कपित्थं विषकण्ठघ्नमामं संग्राहि वातलम् ॥ १३० ॥
मधुराम्लकषायत्वात्सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥ १३१ ॥
दुर्जरं बिल्वसिद्धं तु दोषलं पूतिमारुतम् ।
स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तद्बालं दीपनं कफवातजित् ॥ १३२ ॥
वातपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्धनम् ।
पक्वमाम्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ १३३ ॥
कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥ १३४ ॥
मधुरं बदरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्तेन च विरुध्यते ।
कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिंचितिकाफलम् ॥ १३५ ॥
गाङ्गेरुकी करीरं च बिम्बी तोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायं च शीतं पित्तकफापहम् ॥ १३६ ॥
क्षीरिकं पनसं मोचं राजादनफलानि च ।
स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरूणि च ॥ १३७ ॥
कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
अवदंशक्षमं रूक्षं वातलं लवलीफलम् ॥ १३८ ॥
नीपं सभार्गकं पीलु तृणशून्यं विकंकतम् ।
प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥ १३९ ॥
इङ्गुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।
तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायमधुरं लघु ॥ १४० ॥
विद्यादामलके सर्वान्रसांल्लवणवर्जितान् ।
स्वेदमेदःकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ॥ १४१ ॥
रूक्षं स्वादु कषायाम्लं कफपित्तहरं परम् ।
रसासृङ्मांसमेदोजान्दोषान्हन्ति विभीतकम् ॥ १४२ ॥
अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ।
स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ॥ १४३ ॥
रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपनम् ।

मधुरं पित्तनुत्तेषां तद्धि दाडिममुत्तमम् ॥ १४४ ॥
वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ।
अम्लिकायाः फलं शुष्कं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ॥ १४५ ॥
गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनं त्वम्लवेतसम् ।
शूलेऽरुचौ विबन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविक्षये ॥ १४६ ॥
हिक्काकासे च श्वासे च वम्यां वर्चोगदेषु च ।
वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्वेष्वेतेषु दिश्यते ॥ १४७ ॥
केशरं मातुलुङ्गस्य लघु शीतमतोऽन्यथा ।
रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्निवर्जितः ॥ १४८ ॥
कर्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्कार्शसां हितः ।
मधुरं किंचिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ॥ १४९ ॥
दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ।
वातामाभिषुकाक्षोटमकूलकनिकोचकाः ॥ १५० ॥
गुरूष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः ।
वातघ्ना बृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ॥ १५१ ॥
पियालमेषां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ।
श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ॥ १५२ ॥
श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोटफलमग्निजित् ।
गुरूष्णमधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमीफलम् ॥ १५३ ॥
विष्टम्भयति कारञ्जं पित्तश्लेष्माविरोधि च ।
आम्रातकं दन्तशठमम्लं सकरमर्दकम् ॥ १५४ ॥
रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ।
वातघ्नं दीपनं चैव वार्ताकं कटु तिक्तकम् ॥ १५५ ॥
वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात्पर्पटकीफलम् ।
पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातिकं चाक्षिकीफलम् ॥ १५६ ॥
मधुराण्यविपाकीनि वातपित्तहराणि च ।
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि च ॥ १५७ ॥
कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च ।
भल्लातकास्थ्यग्निसमं त्वङ्मांसं स्वादु शीतलम् ॥ १५८ ॥

पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ १५९ ॥

इति फलवर्गः ।

अथ हरितवर्गः ।

रोचनं दीपनं वृष्यमार्द्रकं विश्वभेषजम् ।
वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १६० ॥
रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुखबोधनः ।
जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिघ्नो भुक्तपाचनः ॥ १६१ ॥
बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं विशुष्कं तु मूलकं कफवातजित् ॥ १६२ ॥
हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत्कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धनुत् ॥ १६३ ॥
यवानी चार्जकश्चैव शिग्रु शालेयमृष्टकम् ।
हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्क्लेशयन्ति च ॥ १६४ ॥
गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥ १६५ ॥
पुंस्त्वघ्नः कटुरूक्षोष्णो भूतृणो वक्त्रशोधनः ।
खराश्वा कफवातघ्नी बस्तिरोगरुजापहा ॥ १६६ ॥
धान्यकं चाजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्लेशयन्ति तु ॥ १६७ ॥
ग्राही गृञ्जनकस्तीक्ष्णो वातश्लेष्मार्शसां हितः ।
स्वेदनेऽभ्यवहार्ये च योजयेत्तमपित्तिनाम् ॥ १६८ ॥
श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तनुत् ।
आहारयोगी बल्यश्च गुरुर्वृष्योऽथ रोचनः ॥ १६९ ॥
क्रिमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥ १७० ॥
शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि तु ।
हरितानामयं चैषां षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ १७१ ॥

इति हरितवर्गः ।

अथ मद्यवर्गः ।

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लं चोक्तं विपाकतः ।
सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७२ ॥
कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥ १७३ ॥
हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोग्रहारुचौ ।
वम्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥ १७४ ॥
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः ।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोफघ्नो भुक्तपाचनः ॥ १७५ ॥
शोफार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
हन्त्यरिष्टः कफकृतान्रोगान्रोचनदीपनः ॥ १७६ ॥
मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्बस्तिरोगनुत् ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥ १७७ ॥
रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसां हितः ।
स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्वरसो मतः ॥ १७८ ॥
जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशोधनः ।
लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शसाम् ॥ १७९ ॥
सृष्टोऽभिन्नशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी मता ॥ १८० ॥
सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १८१ ॥
धातक्यभिषुतो हृद्यो रूक्षो रोचनदीपनः ।
माध्वीकवन्न चात्युष्णो मृद्वीकेक्षुरसासवः ॥ १८२ ॥
रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
विबन्धघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥ १८३ ॥
सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मलस्तु मधूलकः ॥ १८४ ॥
दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत् ।
ग्रहण्यर्शोहितं भेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥ १८५ ॥

दाहज्वरापहं स्पर्शात्पानाद्वातकफापहम् ।
विबन्धघ्नमविस्रंसि दीपनं चाम्लकाञ्जिकम् ॥ १८६ ॥
प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरुदोषसमीरणम् ।
स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥ १८७ ॥
हर्षणं प्रीणनं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ।
प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टिपुष्टिबलप्रदम् ॥ १८८ ॥
सात्त्विकैर्विधिवद्युक्त्या पीतं स्यादमृतं यथा ।
वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ १८९ ॥

इति मद्यवर्गः ।

अथ जलवर्गः ।

जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।
तत्पतत्पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥ १९० ॥
खात्पतत्सोमवाय्वर्कैः स्पृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्यथासन्नं महीगुणैः ॥ १९१ ॥
शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥ १९२ ॥
श्वेते कषायं भवति पाण्डरे चैव तिक्तकम् ।
कपिले कटुकं तोयमूषरे लवणान्वितम् ।
कटु पर्वतविस्रावे मधुरं कृष्णमृत्तिके ॥ १९३ ॥
एतत्षाड्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य हि ।
तथाव्यक्तरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमं च तत् ॥ १९४ ॥
यदन्तरीक्षात्पततीन्द्रसृष्टं चोक्तैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ।
तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ १९५ ॥
ऋतावृताविहाख्याताः सर्व एवाम्भसो गुणाः ।
ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु ॥ १९६ ॥
अरूक्षमनभिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ।
गुर्वभिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं लघु ॥ १९७ ॥
तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ।
तत्तु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूयिष्ठभोजिनः ॥ १९८ ॥

तेषां भक्ष्ये च भोज्ये च लेह्ये पेये च शस्यते ।
हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वृष्यं बल्यं हितं गुरु ॥ १९९ ॥
किंचित्ततो लघुतरं शिशिरे कफवातजित् ।
कषायमधुरं रूक्षं विद्याद्वासन्तिकं जलम् ।
ग्रैष्मिकं त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयम् ॥ २०० ॥
विभ्रान्तेष्वृतुकालेषु यत्प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥ २०१ ॥
राजभी राजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।
संगृहीताः शरद्यापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥ २०२ ॥
नद्यः पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धा विमलोदकाः ।
हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ॥ २०३ ॥
नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥ २०४ ॥
पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।
प्रायो मृदुवहा गुर्व्यो याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥ २०५ ॥
पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च याः ।
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ॥ २०६ ॥
वसुधाकीटसर्पाखुमलसंदूषितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥ २०७ ॥
वापीकूपतडागोत्ससरःप्रस्रवणादिषु ।
आनूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥ २०८ ॥
पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलम् ॥ २०९ ॥
विस्रं त्रिदोषं लवणमम्बु यद्वरुणालयम् ।
इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ २१० ॥

इति अम्बुवर्गः ।

अथ दुग्धवर्गः ।

स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः ॥ २११ ॥

तदेवंगुणमेवौजःसामान्यादभिवर्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१२ ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहन्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥ २१३ ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २१४ ॥
बल्यं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥ २१५ ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥ २१६ ॥
हिक्काश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥ २१७ ॥
जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
लवणं रक्तपित्ते च तर्पणं चाक्षिशूलिनाम् ॥ २१८ ॥
रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गलं बृंहणं दधि ॥ २१९ ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥ २२० ॥
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥ २२१ ॥
त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ।
सरः श्लेष्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्रोतोविशोधनः ॥ २२२ ॥
शोफार्शोग्रहणीदोषमूत्रकृच्छ्रोदरारुचि ।
स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्गरेषु च ॥ २२३ ॥
संग्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नमर्दितारुचिनाशनम् ॥ २२४ ॥
स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ २२५ ॥
सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ २२६ ॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोषोन्मादगरज्वरान् ।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥ २२७ ॥
सर्पींष्यजाविमहिषीक्षीरवत्स्वानि निर्दिशेत् ।
पीयूषो मोरटं चैव किलाटा विविधाश्च ये ॥ २२८ ॥
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व एते सुखप्रदाः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्या बृंहणाः पवनापहाः ॥ २२९ ॥
विशदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ २३० ॥

इति गोरसवर्गः ।

अथेक्षुवर्गः ।

वृष्यः शीतः स्थिरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।
श्लेष्मलो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥ २३१ ॥
शैत्यात्प्रसादान्माधुर्यात्पौण्ड्रकाद्वंशको वरः ।
प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकरो गुडः ॥ २३२ ॥
क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागस्त्रिभागार्धावशेषितः ।
रसो गुरुर्यथा पूर्वं धौतं स्वल्पमलो गुडः ॥ २३३ ॥
ततो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ।
यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥ २३४ ॥
वृष्याः क्षीणक्षतहिताः सस्नेहा गुडशर्कराः ॥
कषायमधुराः शीताः सतिक्ता या सशर्करा ॥ २३५ ॥
रूक्षा वम्यतिसारघ्नी च्छेदनी मधुशर्करा ।
तृष्णासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥ २३६ ॥
माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।
माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद्भ्रामरं गुरु ॥ २३७ ॥
माक्षिकं तैलवर्णं स्याच्छ्वेतं भ्रामरमुच्यते ।
क्षौद्रं तु कपिलं विद्याद्घृतवर्णं तु पौत्तिकम् ॥ २३८ ॥
वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफापहम् ।
संधातृच्छेदनं रूक्षं कषायमधुरं मधु ॥ २३९ ॥

हन्यान्मधूष्णमुष्णार्तमथवा सविषान्वयात् ।
गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु ॥ २४० ॥
नातः कष्टतमं किंचिन्मध्वामात्तद्धि माधवम् ।
उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा विषम् ॥ २४१ ॥
आमे सोष्णा क्रिया कार्या सा मध्वामे विरुध्यते ।
मध्वामं दारुणं तस्मात्सद्यो हन्याद्यथा विषम् ॥ २४२ ॥
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि हिमं मधु ।
इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ २४३ ॥

इति इक्षुवर्गः ।

अथ कृतान्नवर्गः ।

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगविनाशिनी ।
स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी ॥ २४४ ॥
तर्पणी ग्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।
शृतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजाम्लदाडिमैः ॥ २४५ ॥
मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् ।
मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेदं संजनयत्यपि ॥ २४६ ॥
लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णे स्नेहे च तृष्यताम् ।
दीपनत्वाल्लघुत्वाच्च मण्डः स्यात्प्राणधारणः ॥ २४७ ॥
तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।
लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥ २४८ ॥
मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम् ।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥ २४९ ॥
क्षुत्पिपासासहः पथ्यः शुद्धानां तु मलापहः ।
सुधौतः प्रस्नुतः स्विन्नः संतप्तश्चौदनो लघुः ॥ २५० ॥
भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेष्मामयेष्वपि ।
अधौतः प्रस्नुतः स्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥ २५१ ॥
मांसशाकवसातैलघृतमज्जफलौदनाः ।
बल्याः संतर्पणा हृद्या गुरवो बृंहयन्ति च ॥ २५२ ॥
तद्वन्माषतिलक्षीरमुद्गसंयोगसाधिताः ।

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥ २५३ ॥
स्विन्नभक्ष्यास्तु ये केचित्सौप्यगोधूमयावकाः ।
भिषक्तेषां यथाद्रव्यमादिशेद्गुरुलाघवम् ॥ २५४ ॥
अकृतं कृतयूषं च तनु संस्कारितं रसम् ।
सूपमम्लमनम्लं च गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥ २५५ ॥
शक्तवो वातला रूक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।
तर्पयन्ति नरं सद्यः पीता सद्योबलाश्च ते ॥ २५६ ॥
मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसंभवाः ।
ग्राहिणो रक्तपित्तघ्नास्तृषाच्छर्दिज्वरापहाः ॥ २५७ ॥
हन्याद्व्याधीन्यवापूपो यावको वाट्य एव च ।
उदावर्तप्रतिश्यायकासमेहगलग्रहान् ॥ २५८ ॥
धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।
शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्जराः ॥ २५९ ॥
विरूढधानाः शष्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।
सूपाः पूपुलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥ २६० ॥
फलमांसवसाशाकपललक्षौद्रसंस्कृताः ।
भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणात्मकाः ॥ २६१ ॥
वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरससूपकाः ॥ २६२ ॥
सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।
वृष्या बल्याश्च भक्ष्यास्तु ते परं गुरवः स्मृताः ॥ २६३ ॥
सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्या हृद्या गोधूमिका मताः ॥ २६४ ॥
संस्काराल्लघवः सन्ति भक्ष्या गोधूमपैष्टिकाः ।
धाना पर्पटपूपाद्यास्तान्बुद्ध्वा निर्दिशेत्तथा ॥ २६५ ॥
पृथुका गुरवो भृष्टान्भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।
यावा विष्टभ्य जीर्यन्ति सतुषा भिन्नवर्चसः ॥ २६६ ॥
सूप्यान्नविकृता भक्ष्या वातला रूक्षशीतलाः ।
सकटुस्नेहलवणानल्पशो भक्षयेत्तु तान् ॥ २६७ ॥

मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
गुरवस्तेऽप्यतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥ २६८ ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक्तथा ।
भक्ष्याणामादिशेद्बुद्ध्वा यथास्वं गुरुलाघवम् ॥ २६९ ॥
रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।
स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥ २७० ॥
द्राक्षाखर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
परूपकाणां क्षौद्रस्य यच्चेक्षुविकृतिं प्रति ॥ २७१ ॥
तेषां कट्वम्लसंयोगाः पानकानां पृथक्पृथक् ।
द्रव्यमानं च विज्ञाय गुणकर्माणि चादिशेत् ॥ २७२ ॥
कट्वम्लस्वादुलवणा लघवो रागषाण्डवाः ।
मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः २७३ ॥
आम्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्धनाः ।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥ २७४ ॥
बुद्ध्वा संयोगसंस्कारं द्रव्यमानं च तत्स्मृतम् ।
गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥ २७५ ॥
रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।
कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतम् ॥ २७६ ॥
शिण्डाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ।
विद्याद्वर्गं कृतान्नानामेकादशतमं भिषक् ॥ २७७ ॥

इति कृतान्नवर्गः ।

अथाहारयोगवर्गः ।

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिवर्धनम् ॥ २७८ ॥
वातघ्नेषूत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्धनम् ।
तैलं संयोगसंस्कारात्सर्वरोगापहं मतम् ॥ २७९ ॥
तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ।
आसन्नातिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ २८० ॥
ऐरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।

वातासृग्गुल्महृद्रोगजीर्णज्वरहरं परम् ॥ २८१ ॥
कटूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
कफशुक्रानिलहरं कण्डूकोठविनाशनम् ॥ २८२ ॥
पियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात्संयोगे वातपित्तयोः ॥ २८३ ॥
आतस्यं मधुराम्लं तु विपाके कटुकं तथा ।
उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपनम् ॥ २८४ ॥
कुसुम्भतैलमुष्णं च विपाके कटुकं गुरु ।
विदाहि च विशेषेण सर्वरोगप्रकोपनम् ॥ २८५ ॥
फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसंनिधौ ।
युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद्यथायथम् ॥ २८६ ॥
मधुरो बृंहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ।
यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वसामज्ज्ञोर्विनिर्दिशेत् ॥ २८७ ॥
सस्नेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
विपाकमधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ॥ २८८ ॥
श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का कफवातघ्नी कटुका वृष्यसंमता ॥ २८९ ॥
नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥ २९० ॥
वातश्लेष्मविबन्धघ्नं कटुकं दीपनं लघु ।
हिङ्गु शूलप्रशमनं विद्यात्पाचनरोचनम् ॥ २९१ ॥
रोचनं दीपनं हृद्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥ २९२ ॥
सौक्ष्म्यादौष्ण्याल्लघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
सौवर्चलं विबन्धघ्नं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥ २९३ ॥
तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्व्यवायित्वाद्दीपनं शूलनाशनम् ।
ऊर्ध्वं चाधश्च वातानामानुलोम्यकरं बिडम् ॥ २९४ ॥
सतिक्तकटु सक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम् ।
न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥ २९५ ॥

सामुद्रकं समधुरं सतिक्तं कटुपांशुजम् ।
रोचनं लवणं सर्वं पाकि स्रंस्यनिलापहम् ॥ २९६ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषप्लीहानाहगलग्रहान् ।
कासं कफजमर्शांसि यावशूको व्यपोहति ॥ २९७ ॥
तीक्ष्णोष्णो लघुरूक्षश्च क्लेदी पाकी विदारणः ।
दहनो दीपनश्छेत्ता सर्वः क्षारोऽग्निसंनिभः ॥ २९८ ॥
कारव्यः कुञ्चिकाजाजी कवरी धान्यतुम्बुरुः ।
रोचनं दीपनं वातकफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ २९९ ॥
आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।
समाप्तो द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥ ३०० ॥

इत्याहारयोगवर्गः ।

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥ ३०१ ॥
यद्यदागच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ।
निस्तुषं युक्तिभृष्टं तु सूप्यं लघु विपच्यते ॥ ३०२ ॥
मृतं केशातिमेध्यं च वृद्धं बालं विषैर्हतम् ।
अगोचरभृतं व्याडसूदितं मांसमुत्सृजेत् ॥ ३०३ ॥
अतोऽन्यथा हितं मांसं बृंहणं बलवर्धनम् ।
प्रीणनः सर्वभूतानां हृद्यो मांसरसः परम् ॥ ३०४ ॥
शुष्यतां व्याधियुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
बलवर्णार्थिनां चैव रसं विद्याद्यथामृतम् ॥ ३०५ ॥
सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
विद्यात्स्वर्यं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम् ॥ ३०६ ॥
व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।
नित्यं मांसरसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥ ३०७ ॥
कृमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्तवम् ।
शाकं निःस्नेहसिद्धं च वर्ज्यं यच्चापरिस्रुतम् ॥ ३०८ ॥
पुराणमामं संक्लिष्टं कृमिव्यालहिमातपैः ।
अदेशाकालजं क्लिन्नं यत्स्यात्फलमसाधु तत् ॥ ३०९ ॥

हरितानां यथा शाकं निर्देशं साधनादृते ।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥ ३१० ॥
यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।
अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥ ३११ ॥
आसवानां समुद्दिष्टा अशीतिश्चतुरुत्तराः ।
जलं पेयमपेयं च परीक्ष्यानुपिबेद्धितम् ॥ ३१२ ॥
स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं पित्ते मधुरशीतलम् ।
कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥ ३१३ ॥
उपवासाध्वभाष्यस्त्रीमारुतातपकर्मभिः ।
क्लान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथामृतम् ॥ ३१४ ॥
सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं प्रशस्यते ।
कार्श्यार्थं स्थूलदेहानामनुशस्तं मधूदकम् ॥ ३१५ ॥
अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयक्लमैः ।
मद्यमांसोचितानां च मद्यमेवानुशस्यते ॥ ३१६ ॥

अथानुपानकर्म प्रवक्ष्यामि । अनुपानं तर्पयति प्रीणयति ऊर्जयति पर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति भुक्तमवसादयति अन्नसङ्घातं भिनत्ति मार्दवमापादयति क्लेदयति जरयति सुखपरिणामितामाशुव्यवायितां चाहारस्योपजनयतीति ॥ ३१७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।
सुखं पचति चाहारमायुषे च बलाय च ॥ ३१८ ॥
नोर्ध्वाङ्गमारुताविष्टा न हिक्काश्वासकासिनः ।
न गीतभाषाध्ययनप्रसक्ता नोरसि क्षताः ॥ ३१९ ॥
पिबेयुरुदकं भुक्त्वा तद्धि कण्ठोरसि स्थितम् ।
स्नेहमाहारजं हत्वा भूयो दोषाय कल्पते ॥ ३२० ॥
अनुपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।
द्रव्यं तु न हि निर्देष्टुं शक्यं कृत्स्नेन नामभिः ॥ ३२१ ॥
यथानामौषधं किंचिद्देशजानां वचो यथा ।
द्रव्यं तत्तत्तथा वाच्यमनुक्तमिह तद्भवेत् ॥ ३२२ ॥

चराः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन्परीक्ष्यते ॥ ३२३ ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधौ ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३२४ ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।
लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥ ३२५ ॥
शरीरावयवाः सक्थिशिरःस्कन्धादयस्तथा ।
सक्थिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ॥ ३२६ ॥
वृषणौ चर्म मेढ्रश्च श्रोणी वृक्कौ यकृद्गुदम् ।
मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ३२७ ॥
स्वभावाल्लघवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः ।
स्वभावाद्गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ३२८ ॥
धातूनां शोणिताद्यानां गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।
अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥ ३२९ ॥
गौरवे लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां च लाघवम् ।
महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥ ३३० ॥
गुरूणां लाघवं विद्यात्संस्कारात्सविपर्ययम् ।
व्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ॥ ३३१ ॥
अल्पादाने गुरूणां च लघूनां चातिसेवने ।
मात्राकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३३२ ॥
गुरूणामल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
मात्रामपेक्षते द्रव्यं मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥ ३३३ ॥
बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।
अनुपानेन्धनैश्चाग्निर्दीप्यते शाम्यतेऽन्यथा ॥ ३३४ ॥
गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणाल्पबलान्प्रति ।
मन्दकर्मानना रोग्यान् सुकुमारान्सुखोचितान् ॥ ३३५ ॥
दीप्ताग्नयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।
ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ॥ ३३६ ॥
हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तराग्निं समाहितः ।

अनुपानसमिद्धिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥ २३७ ॥
आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तराग्नौ जुहोति यः ।
दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ।
नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्म्यज्ञं पानभोजने ॥ २३८ ॥
भजन्ते नामयाः केचिद्भाविनोऽप्यन्तरादृते ।
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ॥ २३९ ॥
जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा संमतः सतामिति ।"

तत्र श्लोकाः ।

अनुपानगुणाः साग्र्या वर्गा द्वादश निश्चिताः ।
सगुणान्यन्नपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ॥ २४० ॥
अनुपानविधावुक्तं तत्परीक्ष्यं विशेषतः ।
प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ॥ २४१ ॥
वर्णप्रसादः सौस्वर्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ।
तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ३४२ ॥
लौकिकं कर्म यद्वृत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ।
कर्मापवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ २४३ ॥

इत्यन्नपानचतुष्केऽन्नपानविधिरध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"विविधमशितपीतलीढखादितं जन्तोर्हितमन्नमग्निसन्धुक्षितबलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्यमानं कालवदनवस्थितसर्वधातुपाकमनुपहतसर्वधातूष्ममारुतस्रोतः केवलं शरीरमुपचयबलवर्णसुखायुषा योजयतीति शरीरधातूनूर्जयन् धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते ॥ १ ॥

तत्राहारप्रसादाख्यो रसः किट्टं च मलाख्यमभिनिर्वर्तते किट्टात् मूत्रस्वेदपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाक्षिनासिकास्यलोमकूपप्रजननमलकेशश्मश्रुलोमनखादयश्चावयवाः ॥ २ ॥

पुष्यन्ति त्वाहाररसात् रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि शरीरसन्धिबन्धपिच्छादयश्चावयवाः ते सर्व एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्वं मानमनुवर्तन्ते यथा वयःशरीरम् ॥ ३ ॥

एवं रसमलौ स्वप्रमाणावस्थितौ आश्रयस्य समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्तयतो निमित्ततस्तु क्षीणातिवृद्धानां प्रसादाख्यानां धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयते आरोग्याय ॥४॥

किट्टं च मलानामेवमेव। स्वमानातिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणः शीतोष्णपर्यायगुणैश्चोपचर्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते ॥ ५ ॥

तेषां तु मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतांस्ययनमुखानि तानि यथाविभागेन यथास्वं धातुना पूरयन्त्येवमिदं शरीरमशितपीतलीढखादितप्रभवम्। अशितलीढखादितप्रभवाश्चास्मिन् शरीरे व्याधयो भवन्ति ॥ ६ ॥

हिताहितोपयोगविशेषास्त्वत्र शुभाशुभविशेषकरा भवन्ति इति ॥ ७ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच। दृश्यन्ते हि भगवन् हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना व्याधिमन्तश्चागदाश्च तथैवाहितसमाख्यातमेवं दृष्टे कथं हिताहितोपयोगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभेमहीति ॥ ८ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः। न हिताहारोपयोगिनामग्निवेश तन्निमित्ता व्याधयो जायन्ते। न च केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्वं व्याधिभयमतिक्रान्तं भवति। सन्ति हि ऋतेऽपि हिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः। तद्यथा।—

कालविपर्ययः प्रज्ञापराधः परिणामश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चासात्म्या इति। ताश्च रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुञ्जानं पुरुषमशुभेनोपपादयन्ति। तस्माद्धिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते व्याधिमन्तः। अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतो न सद्यो दोषवान्

भवत्यपचारो न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषकराणि। न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः। न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिक्षमत्वे समर्थानि। तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगवीर्यप्रमाणातियोगाद्भूयस्तरमपथ्यं संपद्यते। स एव दोषः संसृष्टयोनिविरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतः प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती वा भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारितमं च संपद्यते॥ ९॥

शरीराणि चातिस्थूलानि अतिकृशानि अनिविष्टमांसशोणितास्थीनि दुर्बलानि असात्म्याहारोपचितान्यल्पाहाराणि अल्पसत्त्वानि वा भवन्ति अव्याधिसहानि॥ १०॥

विपरीतानि पुनर्व्याधिसहानि एभ्यश्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृदवो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणश्च भवन्ति॥ ११॥

अतएव च वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषानभिनिर्वर्तयन्ति अग्निवेश तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान् यथावदनुव्याख्यास्यामः॥ १२॥

अश्रद्धा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसंज्ञता।
हृल्लासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः॥ १३॥
पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैब्यं सादः कृशाङ्गता।
नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च।
रसप्रदोषजा रोगा वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः॥ १४॥
कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्दरः।
गुदमेढ्रास्यपाकश्च प्लीहा गुल्मोऽथ विद्रधी॥ १५॥
नीलिका कामला व्यङ्गं पिप्लवस्तिलकालकाः।
दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रः पामा कोठास्त्रमण्डलम्।
रक्तप्रदोषाज्जायन्ते शृणु मांसप्रदोषजान्॥ १६॥
अधिमांसार्बुदं कीलगलशालूकशुण्डिकाः।
पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः॥ १७॥
विद्यान्मांसाश्रयान्मेदःसंश्रयांस्तु प्रवक्ष्यते।

निदानानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥ १८ ॥
अध्यस्थिदन्तदन्तास्थिभेदः शूलं विवर्णता ।
केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रकोपजाः ॥ १९ ॥
रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसो मताः ।
अरुषां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम् ॥ २० ॥
मज्जप्रदोषाच्छुक्रस्य दोषात्क्लैब्यमहर्षणम् ।
रोगिणं क्लीबमल्पायुं विरूपं वा प्रजायते ॥ २१ ॥
न वा संजायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।
शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ २२ ॥
इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
उपतापोपघाताभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ २३ ॥
स्नायौ शिराकण्डरयोर्दुष्टाः क्लिश्यन्ति मानवम् ।
स्तम्भसङ्कोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥ २४ ॥
मलानाश्रित्य कुपिता भेददोषप्रदूषणम् ।
दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्गोत्सर्गावतीव च ॥ २५ ॥
विविधादशितात्पीतादहिताल्लीढखादितात् ।
भवन्त्येते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥ २६ ॥
तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।
हितान्येवाशितादीनि न स्युस्तज्जास्तथामयाः ॥ २७ ॥
रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।
विधिशोणितकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् ॥ २८ ॥
मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च ।
अष्टौ निन्दितसंख्याते मेदोजानां चिकित्सितम् ॥ २९ ॥
अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्माणि भेषजम् ।
वस्तयः क्षीरसर्पींषि तिक्तकोपहितानि च ॥ ३० ॥
मज्जाशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम् ।
अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥ ३१ ॥
शान्तिरिन्द्रियजानां तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ॥ ३२ ॥
स्नाय्वादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ।

नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ॥ ३३ ॥
मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता क्वचित्क्वचित् ॥ ३४ ॥
व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्याद्धितस्यानवधारणात् ।
कोष्ठाच्छाखा मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ ३५ ॥
तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्नाससमीरिताः ।
नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ३६ ॥
वृद्ध्यभिष्यन्दनात् पाकात्स्रोतोमुखविशोधनात् ।
शाखां मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ॥ ३७ ॥
अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
रोगाणां यो विधिर्दिष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥ ३८ ॥
सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
ज्ञानाज्ञानविशेषात्तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३९ ॥
हितमेवानुरुध्यन्ते प्रसमीक्ष्य परीक्षकाः ।
रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ४० ॥
श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
वाग्विशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ४१ ॥
लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहतमःश्रितम् ।
तन्मूला बहुलाश्चैव रोगाः शारीरमानसाः ॥ ४२ ॥
प्रज्ञापराधाद्ध्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
संधारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥ ४३ ॥
तदा त्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।
रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥ ४४ ॥
न रोगान्नाप्यविज्ञानादाहारमुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ ४५ ॥
आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान्परीक्ष्योपयोजयेत् ॥ ४६ ॥
परिहार्याण्यपथ्यानि सदा परिहरन्नरः ।
भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥ ४७ ॥
यत्तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।

परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मनीषिणा ॥ ४८ ॥

तत्र श्लोकाः । आहारप्रभवो यस्तु रोगाश्चाहारसंभवाः ।
हिताहितविशेषाश्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥ ४९ ॥
सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्घाश्च धातुजा ये पृथक् पृथक् ॥ ५० ॥
तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥ ५१ ॥
प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितं च यत् ।
विविधाशितपीतीये तत्सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ५२ ॥

इति विविधाशितपीतीयो नाम अष्टाविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तशुक्रौजसी गुदम् ॥ १ ॥
तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयम् ।
जानीते यः स विद्वान् वै प्राणाभिसर उच्यते ॥ २ ॥ इति ।

द्विविधास्तु खलु भिषजो भवन्ति अग्निवेश प्राणानामेकेऽभिसरा हन्तारो रोगाणां रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच भगवन् ते कथमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ४ ॥

भगवानुवाच य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः परिदृष्टकर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञास्ते प्राणिनामभिसरा हन्तारो रोगाणां तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने शरीराभिनिवृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसंशयाः सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यप्रत्याख्येयानां च रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषविज्ञाने

व्यपगतसन्देहाः त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रवक्तारः ॥ ५ ॥

पञ्चत्रिंशतश्च मूलफलानां चतुर्णां महास्नेहानां पञ्चानां लवणानामष्टानां च सूत्राणामष्टानां च मूत्राणामष्टानां च क्षीराणां क्षीरत्वग्वृक्षाणां च षण्णां शिरोविरोचनादेश्च पञ्चकर्माश्रयस्यौषधगणस्याष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वात्रिंशतश्च चूर्णप्रदेहानां षण्णां विरेचनशतानां पञ्चानां च कषायशतानामिति स्वस्थवृत्तौ च भोजनपाननियमस्थानचङ्क्रमणशय्यासनमात्राद्रव्याञ्जनधूमनावनाभ्यञ्जनपरिमार्जनवेगविधारणाविधारणव्यायामसात्म्येन्द्रियपरीक्षोपक्रमसद्वृत्तकुशलाः ॥ ६ ॥

चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे षोडशकले सविनिश्चये सत्रिपर्येषणे सवातकलाकलज्ञाने व्यपगतसंदेहाः । चतुर्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्विंशत्यपनयनस्य उपकल्पनीयोक्तचतुःषष्टिपर्यन्तस्य व्यवस्थापयितारो बहुविधविधानयुक्तानां च स्नेहस्वेद्यवम्यविरेच्यौषधोपचाराणां कुशलाः । शिरोरोगादेश्च दोषांशविकल्पजस्य व्याधिसंग्रहस्य संक्षयपिडकविद्रधेः त्रयाणां च शोफानां बहुविधशोफानुबन्धानामष्टाचत्वारिंशतश्च रोगाधिकारिणां चत्वारिंशदधिकस्य च नानात्मजस्य व्याधिशतस्य । तथा विगर्हितातिस्थूलातिकृशानां सहेतुलक्षणोपक्रमाणां स्वप्नस्य च हिताहितस्यास्वप्नातिस्वप्नस्य सहेतूपक्रमस्य षण्णां च लङ्घनादीनामुपक्रमाणां सन्तर्पणापतर्पणजानां रोगाणां स्वरूपप्रशमनानां शोणितजानां च व्याधीनां मदमूर्च्छायसंन्यासानां च सकारणरूपौषधानां कुशलाः । कुशलाश्चाहारविधिविनिश्चयस्य प्रकृत्या हिततमानामाहारविकाराणामग्र्यसंग्रहस्यासवानां च चतुरशीतेः द्रव्यगुणविनिश्चयस्य रसानुरससंश्रयस्य सविकल्पकवैरोधिकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चान्नपानस्य सगुणप्रभावस्य सानुपानगुणस्य विविधस्यान्नसंग्रहस्य आहारगतेश्च हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशेषस्य धात्वाश्रयाणां च रोगाणामौषधसंग्रहाणां च दशानां च प्राणायतनानां यं च वक्ष्याम्यर्थे दशमहामूलीये त्रिंशत्तमाध्याये तत्र च कृत्स्नस्य तन्त्रोद्देशलक्षणस्य तन्त्रस्य

च ग्रहणधारणविज्ञानप्रयोगकर्मकार्यकालकर्तृकरणकुशलाः ॥ ७ ॥

कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्यात्मनः शीलगुणैरविसंवादनेन संपादनेन सर्वप्राणिषु च चेतसो मैत्रस्य मातृपितृभ्रातृबन्धुवदेवं युक्ता भवन्ति अग्निवेश प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ८ ॥

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा हन्तारः प्राणिनामिति। भिषक्छद्मप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपिकसहधर्माणो राज्ञां प्रमादाच्चरन्ति राष्ट्राणि। तेषामिदं विशेषविज्ञानमत्यर्थं वैद्यवेषेण श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति कर्मलोभात्। श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुच्चैर्वदन्ति यच्चास्य वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान् मुहुर्मुहुरुदाहरन्ति आतुरमित्राणि च प्रहर्षणोपजापोपसेवाभिरिच्छन्ति आत्मीकर्तुमल्पेच्छतां चात्मनः ख्यापयन्ति कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुरवलोकयन्ति दाक्ष्येणाज्ञानमात्मनः छादयितुकामा व्याधिं चापवर्तयितुमशक्नुवन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपचारिकमनात्मवन्तमुद्दिशन्ति अन्तर्गतं चाभिसमीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा। प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवद्वर्णयन्ति अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणाम्। विद्वज्जनसन्निपातं चाभिसमीक्ष्य प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात् ॥ ९ ॥

यश्चैषां कश्चित्सूत्रावयव उपयुक्तस्तं प्रकृते प्रकृतान्तरे वा सततमुदाहरन्ति न चानुयोगमिच्छन्ति अनुयोक्तुं वा मृत्योरिव चानुयोगादुद्विजन्ते। न चैषामाचार्यः शिष्यो वा सब्रह्मचारी वैवादिको वा कश्चित्प्रज्ञायते इति ॥ १० ॥

भिषक्छद्म प्रविश्यैव व्याधितांस्तर्पयन्ति ये।
वितंसमिव संश्रित्य वने शाकुन्तिको द्विजान् ॥ ११ ॥
श्रुतदृष्टक्रियाकालमात्राज्ञानबहिष्कृताः।
वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि ॥ १२ ॥
वृत्तिहेतोर्भिषज्ञानपूर्णान् मूर्खविशारदान्।

वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमारुताः ॥ १३ ॥
ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः ।
जितहस्ता जितात्मानस्तेभ्यो नित्यकृतं नमः ॥ १४ ॥"

तत्र श्लोकः ।

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।
द्विविधा भिषजश्चोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ १५ ॥

इति दशप्राणायतनीयो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्थे दशमूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

अर्थे दश महामूलाः समासक्ता महाफलाः ।
महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥ १ ॥
षडङ्गमङ्गविज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।
आत्मा च सगुणश्चेतः चिन्त्यं च हृदि संश्रितम् ॥ २ ॥
प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।
गोपानसीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकैः ॥ ३ ॥
तस्योपघातान्मूर्च्छायं भेदान्मरणमृच्छति ।
यद्धि तत्स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ॥ ४ ॥
तत्परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ५ ॥
तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।
ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ॥ ६ ॥
येनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ।
यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ७ ॥
यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः ।
संवर्द्धमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ॥ ८ ॥
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम् ।

यः शरीररसः स्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ९ ॥
तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः ।
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात्स्रोतांसि सरणात्सिराः ॥ १० ॥
तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।
परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥ ११ ॥
हृद्यं यत्स्याद्यदौजस्यं स्रोतसां यत्प्रसादनम् ।
तत्तत्सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च ॥ १२ ॥

अथ खलु एकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतममेकं बलवर्द्धनानामेकं बृंहणानामेकं नन्दनानामेकं हर्षणानामेकमयनानामिति । तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतमम् । वीर्यं बलवर्द्धनानाम् । वृष्यं बृंहणानाम् । इन्द्रियजयो नन्दनानाम् । तत्त्वावबोधो हर्षणानाम् । ब्रह्मचर्यमयनानामित्यायुर्वेदविदो मन्यन्ते ॥ १३ ॥

तत्रायुर्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः ॥ १४ ॥

अत्राह कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽवयवशश्चेति उक्तानि भवन्ति अत्रोच्यते तन्त्रमार्षं कात्स्न्येन यथास्थानमुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तम् । बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं वाग्भिर्वा ससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनयुक्ताभिः त्रिविधशिष्यबुद्धिगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भवत्युक्तम् । तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणां पुनर्भावनैरुक्तमर्थावयवशो भवत्युक्तम् । तत्र चेत्प्रष्टारः स्युः चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्ति आयुर्वेदविदः । किमायुः कस्मादायुर्वेदः किंचायमायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वत इति । कानि चास्याङ्गानि कैश्चायमध्येतव्यः किमर्थं चेति ॥ १५ ॥

तत्र भिषजा पृष्टेनैवं चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानां आत्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या वेदो ह्याथर्वणः स्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह । चिकित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदं चोपदिश्य आयुर्वाच्यम् । तत्र आयुश्चेतनाप्रवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः । तत्र आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः कथमित्युच्यते स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः

प्रमाणाप्रमाणतश्च । यतश्चायुष्यानायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः । तत्र आयुष्याणि अनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥

तत्रेण तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथावदिहैव तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्यपौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये वर्तमानस्य परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारणात् सुखमायुरुच्यते असुखमतो विपर्ययेण ॥ १७ ॥

हितैषिणः पुनर्भूतानां परस्वात् उपरतस्य सत्यवादिनः शमपरस्य परीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजार्हसंपूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागेर्ष्यामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्य अध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमिमं चामुंचावेक्ष्यमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते । अहितमतो विपर्ययेण ॥ १८ ॥

प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां स्वेनाभिभूतस्य विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते अनिमित्तैरिदमस्मात्क्षणान्मुहूर्ताद्दिवसात्त्रिपञ्चदशसप्तदशद्वादशाहात्पक्षान्मासात्षण्मासात्संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यते इति । तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यतानिरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणमतो विपरीतमप्रमाणम् ॥ १९ ॥

अरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणमायुर्वेदे । प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनम् । सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यतेऽनादित्वात्स्वभावसंसिद्धस्वलक्षणत्वाद्भावस्वभावनित्यत्वाच्च । न हि नाभूत्कदाचिदायुषः सन्तानो बुद्धिसन्तानो वा शाश्वतश्चायुषो वेदिता अनादिमच्च सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापरयोगादेष चार्थसंग्रहो विभाव्यते । आयुर्वेदलक्षणमिति यत्पुनः गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षादीनां च द्वन्द्वानां सामन्यविशेषाभ्यां वृद्धिह्रासौ यथोक्तं गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरूणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनामेवमेवेतरेषा-

मित्येष भावस्वभावो नित्यः स्वस्वलक्षणं च द्रव्याणां पृथिव्यादीनां। सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः ॥ २० ॥

न हि आयुर्वेदस्याभूत्वोत्पत्तिरुपलभ्यते । अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्यामेतद्धि द्वयमधिकृत्य उत्पत्तिमुपदिशन्त्येके स्वाभाविकं चास्य लक्षणमधिकृत्य यदुक्तम् इह चाद्ये अध्याये यथाग्नेरौष्ण्यमपां द्रवत्वं भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य यथोक्तं गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरूणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनामित्येवमादि ॥ २१ ॥

तस्यायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ ।

तद्यथा । कायचिकित्सा शालाक्यं शल्यापहर्तृकं विषगरवैरोधिकप्रशमनं भूतविद्या कौमारभृत्यकं रसायनानि वाजीकरणमिति । स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः । तत्रानुग्रहार्थं प्राणिनां ब्राह्मणैरात्मरक्षार्थं राजन्यैर्वृत्त्यर्थं वैश्यैः सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वैः । तत्र च यदध्यात्मविदां धर्मपथस्थानां धर्मप्रकाशानां वा मातृपितृभ्रातृबन्धुगुरुजनस्य वा विकारप्रशमने प्रयत्नवान् भवति । यश्चायुर्वेदोक्तमध्यात्ममनुध्यायत्यवैत्यधीते वा सोऽप्यस्य परो धर्मः ॥ २२ ॥

या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात्सुखोपहारनिमित्ता भवत्यर्थलवावाप्तिरवेक्षणं च या च स्वपरिगृहीतानां प्राणिनामातुर्याद्रक्षाक्षमत्वं चास्यार्थः । यत्पुनरस्य विद्वद्ग्रहणं यशः शरण्यत्वं या च समानशुश्रूषा यच्चेष्टानां जनानामारोग्यमाधत्ते सोऽस्य काम इति ॥ २३ ॥

यथा प्रश्नमुक्तमशेषेण । अथ भिषगादित एव । भिषजा प्रष्टव्य इति अष्टविधम् । तद्यथा—

तन्त्रं तन्त्रार्थं स्थानानि स्थानार्थानध्यायानध्यायार्थान्प्रश्नान्प्रश्नार्थांश्चेति ॥ २४ ॥

पृष्टे चैतद्वक्तव्यमशेषेण वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चेति ॥ २५ ॥

तत्रायुर्वेदः शाखा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं लक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् । तन्त्रार्थः पुनः स्वलक्षणेनोपदिष्टः स चार्थः प्रकरणैर्वि-

भाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मकार्यकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयोद्देशप्रकरणास्तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ २६ ॥

तत्रमष्टौ स्थानानि । तद्यथा—

श्लोकनिदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि । तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम् । अष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीरस्थानानि । द्वादशकमिन्द्रियाणाम् । त्रिंशकं चिकित्सितानाम् । द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने इति ॥ २७ ॥

भवति चात्र ।

"द्वात्रिंशके द्वादशकत्रयं च त्रीण्यष्टकान्येषु समाप्तिरुक्ता ।
श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धिनिदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥ २८ ॥
स्वे स्वे स्थाने यथास्वं च स्थानार्थ उपदेक्ष्यते ।
सविंशमध्यायशतं शृणु नाम क्रमागतम् ॥ २९ ॥
दीर्घञ्जीवोऽप्यपामार्गतण्डुलारग्वधादिकौ ।
षड्विरेकाश्रयश्चेति चतुष्को भेषजाश्रयः ॥ ३० ॥
मात्रातस्याशितीयौ च न वेगान्धारणं तथा ।
इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिकाः ॥ ३१ ॥
खुड्डाकश्च चतुष्पादो महांस्त्रिस्त्रैषणस्तथा ।
सह वातकलाख्येन विद्यान्नैर्देशिकान्बुधः ॥ ३२ ॥
स्नेहनस्वेदनाध्यायावुभौ यश्चोपकल्पनः ।
चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्वा एवोपकल्पनाः ॥ ३३ ॥
कियन्तःशिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
रोगाध्यायो महांश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ३४ ॥
अष्टौ निन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणौ ।
विधिशोणितकश्चेति व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥ ३५ ॥
यज्जःपुरुषकः ख्यातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ ।
विविधाशितपीतश्च चत्वारोऽन्नविनिश्चये ॥ ३६ ॥
दशप्राणायतनिकस्तथार्थे दशमूलिकः ।
द्वावेतौ प्राणदेहार्थौ प्रोक्तौ वैद्यगुणाश्रयौ ॥ ३७ ॥

औषधस्वस्थनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः ।
चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चान्नपानिकः ॥ ३८ ॥
द्वौ चान्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥ ३९ ॥
चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संचयः कृतः ।
श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतः ॥ ४० ॥
ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादनिदाने च स्यादपस्मारणं च यत् ॥ ४[illegible]
इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ।
रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ॥ ४२ ॥
त्रिविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्तते ।
रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च विनिश्चये ॥ ४३ ॥
अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ।
कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणातुल्यमेव च ॥ ४४ ॥
खुड्डीका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ।
पुरुषस्य शरीरस्य विचयौ द्वौ विनिश्चितौ ॥ ४५ ॥
शरीरसंख्या सूत्रं च जातेरष्टम उच्यते ।
इत्युद्दिष्टानि मुनिना शारीराण्यत्रिसूनुना ॥ ४[illegible] ॥
वर्णस्वरीयं पुष्पाख्यस्तथैव परिमर्षणः ।
तथैव चेन्द्रियानीकः पौर्वरूपकमेव च ॥ ४७ ॥
कतमानि शरीरीयः पन्नरूपोऽप्यवाक्शिराः ।
यस्य श्यावनिमित्तश्च सद्योमरण एव च ॥ ४८ ॥
अणुज्योतिरिति ख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।
द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणां प्रकीर्तितम् ॥ ४९ ॥
अभयामलकीयं च प्राणकामीयमेव च ।
करप्रचितिकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५० ॥
संयोगशरमूलीयमासक्तक्षीरकं तथा ।
माषपर्णतृतीयं च पुमाञ्जातबलादिकम् ॥ ५१ ॥
चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।

रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥ ५२ ॥
ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोफेऽर्शसामतीसारे वीसर्पे च मदात्यये ॥ ५३ ॥
द्विव्रणीये तथोन्मादे स्यादपस्मार एव च ।
क्षतशोथोदरे चैव ग्रहणीपाण्डुरोगयोः ॥ ५४ ॥
हिक्काश्वासे च कासे च छर्दितृष्णाविषेषु च ।
मर्मत्रये चोरुसादे सवाते वातशोणिते ॥ ५५ ॥
त्रिंशच्चिकित्सितान्येवं योनीनां व्यापदा सह ।
फलजीमूतकेक्ष्वाकुकल्पो धामार्गवस्य च ॥ ५६ ॥
पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कृतवेधने ।
श्यामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥ ५७ ॥
[illegible]कस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्खिनीष्वपि ।
[illegible] कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ ५८ ॥
[illegible]कर्माख्या बस्तिमूत्रा तथैव च ।
[illegible]दिका सिद्धिर्नेत्रव्यापादिका तथा ॥ ५९ ॥
सिद्धिः [illegible]धनयोश्चैव बस्तिसिद्धिस्तथैव च ।
प्रासृती मर्मसंख्याता सिद्धिर्बस्त्याश्रया च या ॥ ६० ॥
फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
सिद्धयो द्वादशैवैतास्तन्त्रं चासु समाप्यते ॥ ६१ ॥
स्वे स्वे स्थाने तथाध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
तं ब्रूयात्सर्वतः सर्वं यथास्वं ह्यर्थसंग्रहात् ॥ ६२ ॥
पृच्छा तन्त्राद्यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ।
प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिश्चयः ॥ ६३ ॥
निरुक्तं तन्त्रणात्तन्त्रं स्थानमर्थप्रतिष्ठया ।
अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६४ ॥
इति सर्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् ।
कार्त्स्न्येन चोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ६५ ॥
सन्ति पाल्लविकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
वर्तकानामिवोत्पाताः सहसैव विभाविताः ।

तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत् ॥ ६६ ॥
परापरपरीक्षार्थं नात्र शास्त्रविदां बलम् ।
शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
भ्रमन्त्यल्पबलास्तन्त्रे ज्याशब्देनैव वर्तकाः ॥ ६७ ॥
पशुः पशूनां दौर्बल्यात्कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥ ६८ ॥
तद्वदज्ञोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौखर्यसाधनः ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते ॥ ६९ ॥
बभ्रुर्मूढ इवोर्णाभिरबुद्धिरबहुश्रुतः ।
किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डभेदी जडो यथा ॥ ७० ॥
सद्वृत्तैर्न विगृह्णीयाद्भिषगल्पश्रुतैरपि ।
हन्यात्प्रश्नाष्टकेनादावितरांस्त्वाप्तमानिनः ॥ ७१ ॥
दम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूता बद्धभाषिणः ॥ ७२ ॥
प्रायः प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ।
तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रिताः ॥ ७३ ॥
स्वल्पाधाराज्ञमुखरान्दर्शयेयुर्न विवादिनः ।
परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञाने परा दया ॥ ७४ ॥
येषां तेषामसद्वादनिग्रहे निरता मतिः ।
असत्पक्षाक्षणित्वार्तिदम्भपारुष्यसाधनाः ॥ ७५ ॥
भवन्त्यनाप्ताः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकत्थनाः ।
तत्कालपाशसदृशान्वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ॥ ७६ ॥
प्रशमज्ञानविज्ञानपूर्णाः सेव्या भिषक्तमाः ।
समग्रं दुःखमायातमविज्ञाने द्वयाश्रयम् ॥ ७७ ॥
सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ।
इदमेवमुदारार्थमज्ञानार्थप्रकाशकम् ॥ ७८ ॥
शास्त्रं दृष्टिप्रनष्टानां यथैवादित्यमण्डलमिति ॥ ७९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अर्थे दश महामूलाः संज्ञास्तेषां यथा कृताः ।
अयनान्ताः षडग्र्याश्च रूपं वेदविदां च यत् ॥ ८० ॥

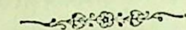
सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नः सनिर्णयः ।
यथावाच्यं यदर्थं च षड्विधाश्चैकदेशिकाः ॥ ८१ ॥
अर्थे दशमहामूले सर्वमेतत्प्रकाशितम् ।
संग्रहश्चैवमध्यायस्तत्रस्यास्यैव केवलः ॥ ८२ ॥
यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।
संग्रहार्थं यथार्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥ ८३ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने अर्थे महादशमूलीयो नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
इयतावधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥

इति सूत्रस्थानं समाप्तम् ।

निदानस्थानम् ।



प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तत्त्रिविधम् असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति । अतस्त्रिविधविकल्पा व्याधयः प्रादुर्भवन्त्याग्नेयसौम्यवायव्याः । द्विविधाश्चापरे राजसास्तामसाश्च । तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विकार इत्यनर्थान्तरम् । तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसंप्राप्तितश्च । तत्र निदानं कारणमित्युक्तमग्रे । पूर्वरूपं प्रागुत्पत्तिर्लक्षणं व्याधेः । प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गं, तत्र लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्थान्तरमस्मिन्नर्थे । उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणां चौषधाहारविहाराणां उपयोगः सुखानुबन्धः । संप्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः सा संख्या प्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषैर्भिद्यते । संख्या यथाष्टौ ज्वराः पञ्च गुल्माः सप्त कुष्ठान्येवमादि । प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमयोगेनोपलभ्यते तत्र द्वयोस्तरस्त्रिषु तम इति । विधिर्नाम द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन चतुर्विधाः साध्यासाध्यमृदुदारुणभेदेन पृथक् । विकल्पो नाम समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशबलविकल्पोऽस्मिन्नर्थे । बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्वमहोरात्राहारकालविधिनियतो भवति । तस्माद्व्याधीन् भिषगनुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादिभिर्भावैर्यथावदनुबुध्येतेत्यर्थसंग्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टो भवति । तं विस्तरेण भूयः परमतोऽनुव्याख्यास्यामः । तत्र

प्रथम एव तावदाद्याल्लोभाभिद्रोहकोपप्रभवानष्टौ व्याधीन्निदानपूर्वेण क्रमेणानुव्याख्यास्यामः । तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाः चिकित्सितेषु चोत्तरकालं यथोद्दिष्टं विकारानानुव्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

"इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपदिश्यते । तत्प्रथमत्वाच्छारीराणाम् । अथ खलु अष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणाम् । तद्यथा—वातात् पित्तात् कफाद्वातपित्ताभ्यां पित्तश्लेष्मभ्यां वातश्लेष्मभ्यां वातपित्तश्लेष्मभ्यः आगन्तोरष्टमात्कारणात् तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपचयविशेषानुपदेक्ष्यामः । तद्यथा रूक्षलघुशीतव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगवेगसंधारणानशनाभिघातव्यवायोद्वेगशोकशोणितातिसेकजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते । स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमुष्मणः स्थानमुष्मणा सह मिश्रीभूय आद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेद्य रसस्वेदवहानि च स्रोतांसि च पिधाय अग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादुष्माणं बहिर्निरस्य केवलं शरीरमनुपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति । तद्यथा विषमारम्भविसर्गित्वमूष्मणो वैषम्यं तीव्रतनुभावानवस्थानानि ज्वरस्य जरणान्ते दिवसान्ते घर्मान्ते वा ज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा ज्वरस्य विशेषेण परुषारुणवर्णत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं क्लिप्तीभावश्चानेकविधोपमाश्च चलाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानाम् । तद्यथा पादयोः सुप्तता पिण्डिकयोरुद्वेष्टनं जानुनोः केवलानां च सन्धीनां विश्लेषणमूर्वोः सादः कटीपार्श्वपृष्ठस्कन्धबाह्वंसोरसां च भग्नरुग्णमृदितमथितचटितावपीडितावतुन्नत्वमिव हन्वोरप्रसिद्धिः स्वनश्च कर्णयोः शङ्खयोर्निस्तोदः कषायास्यत्वमास्यवैरस्यं वा मुखतालुकण्ठशोषः पिपासा हृदयग्रहः शुष्कच्छर्दिः शुष्ककासः क्षवथूद्गारविनिग्रहोऽन्नरसखेदः प्रसेकारोचकाविपाकाः विषादविजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रमप्रलापजागरणलोमहर्षदन्तहर्षास्तथोष्माभिप्रायता निदानोक्तानामनुपचयो विपरीतोपचयश्चेति वातज्वरलिङ्गानि स्युः । उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसेवितेभ्यस्तथातितीक्ष्णातपाग्निसंतापश्रम-

क्रोधविषमाहारेभ्यः पित्तं प्रकोपमापद्यते । तद्यथा प्रकुपितमामाशयादेवोष्माणमुपसंसृज्याद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्वावेद्य रसस्वेदवहानि च स्रोतांसि पिधाय द्रवत्वादग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्द्वारं निरस्य प्रपीडयन्केवलं शरीरमुपपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति । तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति । तद्यथा युगपदेव केवले शरीरे ज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा । भुक्तस्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे शरदि वा विशेषेण कटुकास्यता घ्राणमुखकण्ठोष्ठतालुपाकस्तृष्णा भ्रमो मदो मूर्च्छापित्तच्छर्दनमतीसारोऽन्नद्वेषः सदनं स्वेदः प्रलापो रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिः शरीरे हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थमुष्मणस्तीव्रभावोऽतिमात्रं दाहः शीताभिप्रायता निदानोक्तानामनुपचयो विपरीतोपचयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति । स्निग्धमधुरगुरुशीतपिच्छिलाम्ललवणदिवास्वप्नहर्षव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह मिश्रीभूतमाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि च स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं वा बहिर्निरस्य प्रपीडयन्केवलं शरीरमुपपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति । तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति । तद्यथा युगपदेव केवले शरीरे ज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्तमात्रे पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण गुरुगात्रत्वमनन्नाभिलाषः श्लेष्मप्रसेको मुखस्य च माधुर्यं हृल्लासो हृदयोपलेपस्तिमिरत्वं छर्दिर्मृद्वग्निता निद्राया आधिक्यं स्तम्भः तन्द्रा श्वासः कासः प्रतिश्यायः शैत्यं श्वैत्यं च नयननखवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं शीतपिडका भृशमङ्गेभ्य उत्तिष्ठति उष्णाभिप्रायता निदानोक्तानामनुपचयो विपरीतोपचयश्चेति श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति । विषमाशनादनशनादन्नस्यापरिवर्तादृतुव्यापत्तेः असात्म्यगन्धोपघ्राणात् विषोपहतस्योदकस्य उपयोगाद्गरेभ्यो गिरीणामुपश्लेषात् स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगात् स्त्रीणां च विषमप्रजननात् प्रजातानां च मिथ्योपचाराद्यथोक्तानां च हेतूनां मिश्रीभावाद्यथानिदानं द्वन्द्वानामन्यतमः सर्वे वा त्रयो दोषा

युगपत्प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपितास्तथैवानुपूर्व्या ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति । तत्र यथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनाद्द्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं सांनिपातिकं वा विद्यात् । अभिघाताभिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्यथापूर्वो ज्वरोऽष्टमो भवति । स कंचित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चाद्दोषैरनुबध्यते । अभिघातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्याम् अभिचाराभिशापजौ तु संनिपातेनोपनिबध्येते । सप्तविधाज्ज्वराद्विशिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थितत्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः । कर्मणा साधारणेन चोपक्रम्येत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता । ज्वरस्त्वेक एव संतापलक्षणस्तमेवाभिप्रायविशेषाद्द्विविधमाचक्षते निजागन्तुविशेषाच्च । तत्र निजं द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं सप्तविधं चाहुर्वातादिविकल्पात्तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा मुखवैरस्यं गुरुगात्रत्वमनन्नाभिलापश्चक्षुषोराकुलत्वमस्त्रागमनं निद्राया आधिक्यमरतिर्जृम्भा विनामो वेपथुः श्रमभ्रमप्रलापजागरणलोमहर्षशब्दगीतवातातपासहत्वमरोचकाविपाकौ दौर्बल्यमङ्गमर्दः सदनमल्पप्राणता दीर्घसूत्रता आलस्यमुपचितस्य कर्मणो हानिः प्रतीपता स्वकार्येषु गुरूणां वाक्येषु अभ्यसूया बालेषु प्रद्वेषः स्वधर्मेषु अचिन्ता माल्यानुलेपनभोजनक्लेशनं मधुरेषु भक्ष्येषु प्रद्वेषोऽम्ललवणकटुकप्रियता चेति ज्वरपूर्वरूपाणि । प्राक्संतापादपि चैनं संतापार्तमनुबध्नन्तीत्येतान्येकैकज्वरलिङ्गानि विस्तरसमासाभ्याम् । ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः सर्वप्राणिनां प्राणहरो देहेन्द्रियमनस्तापकरः प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहसादनार्तिश्रमक्लममोहाहारोपरोधसंजननो ज्वरयति शरीराणि इति ज्वरः ।" नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्या यथायमिति सर्वरोगाधिपतिर्ज्वरो नानातिर्यग्योनिषु बहुविधैः शब्दैरभिधीयते सर्वप्राणभृतश्च सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते समहामोहाः तेनाभिभूताः प्राग्दैहिकं देहिनः कर्म किंचिन्न स्मरन्ति सर्वप्राणिभ्यश्च ज्वर एव प्राणानादत्ते । तत्रास्य पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशनमतर्पणं वा ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात् । ततः कषायपानाभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकानुले-

पनवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्मधूपधूमपानाञ्जनक्षीरभोजनविधानं यथास्वं युक्त्या जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते । यथास्वमौषधसिद्धस्य सर्पिर्हि स्नेहाद्वातं शमयति संस्कारात्कफं शैत्यात्पित्तमूष्माणं च तस्माज्जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाग्निप्लुष्टेषु द्रव्येष्विति ॥ २ ॥

तत्र श्लोकाः ।

"यथा प्रज्वलितं वेश्म परिषिञ्चन्ति वारिणा ।
नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ ३ ॥
स्नेहाद्वातं शमयति शैत्यात्पित्तं नियच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात्तु जयेत्कफम् ॥ ४ ॥
नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित्संस्कारमनुवर्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तरं परम् ॥ ५ ॥"
गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तः स न गर्ह्यते ॥ ६ ॥
त्रिविधं नाम पर्यायैर्हेतुं पञ्चविधान्गदान् ।
गदलक्षणपर्यायान्व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥ ७ ॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।
पूर्वरूपं च रूपं च संग्रहे भेषजस्य च ॥ ८ ॥
व्याख्यातवाञ्ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥ ९ ॥

इति चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे ज्वरनिदानो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते तच्चानुव्याख्यास्यामः । यदा यस्तु जन्तुर्यवकोद्दालकोरकदूषकप्रायाण्यन्नानि नित्यं भुङ्क्ते भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमाषकुलत्थक्षारसूपोपहितं दधिमण्डोदश्वित्कट्वम्लकाञ्जिकोपहितं वाराहमा-

हिपाविकमत्स्यगव्यपिशितं पिण्याकं पिण्डालुकशाकोपहितं मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुकखड्युषभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकोपदंशं सुरसावीरतुषोदकमैरेयमेचकमधूलककुवलबदराम्लप्रायान्नपानं पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठमुष्णाभितप्तोतिमात्रमतिवेलं वा पयसा समश्नाति रोहिणीकालकपोतमांसं वा सर्षपतैलक्षारसिद्धं कुलत्थमाषपिण्याकजाम्ववलकुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरमाममतिमात्रमथवा पिबत्युष्माभितप्तस्तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते लोहितं च स्वप्रमाणमतिवर्तते ॥ १ ॥"

तस्मिन्प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्पद्यदैव यकृत्प्लीहप्रभवाणां लोहितवहानां स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिपद्यते तदैव लोहितं दूषयति ॥ २ ॥

संसर्गान्तर्लोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पित्तं लोहितमित्याचक्षते ॥ ३ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा —अनन्नाभिलाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्ताम्लरसगन्धस्योद्गारश्छर्देरभीक्ष्णगमनं छर्दितस्य बीभत्सता स्वरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च मुखाद्धूमागम इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्वमपि चास्यस्य रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयवशकृन्मूत्रस्वेदलालाशिङ्घाणकास्यकर्णमलपिण्डकानामङ्गसंवेदना लोहितनीलपीतश्यावानामर्चिष्मतां च रूपाणां स्वप्नदर्शनमभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि ॥ ४ ॥

उपद्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वासकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगस्वरभेदाः ॥ ५ ॥

मार्गौ पुनरस्य द्वौ ऊर्ध्वं चाधश्च तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्ध्वं प्रपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते । बहुवातश्लेष्मणि तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्द्वावपि मार्गौ प्रपद्यते । तौ मार्गौ प्रपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः खेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य ॥ ६ ॥

तत्र यदूर्ध्वं भागं तत्साध्यं विरेचनोपक्रमणीयत्वाद्बह्वौषधत्वाच्च ॥ ७ ॥

यदधोभागं तद्याप्यं वमनोपक्रमणीयत्वादल्पौषधत्वाच्च ॥८॥

यदुभयभागं तदसाध्यं वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्च॥९॥

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञध्वंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामनु ज्वरमभवत् ॥ १० ॥

तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्ययिकस्याशु प्रशान्तौ यतितव्यं मात्रां देशं कालं चाभिसमीक्ष्य संतर्पणेनापतर्पणेन वा-मृदुमधुरशिशिरतिक्तकषायैरभ्यवहार्यैः प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्शनैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकाः। साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥ १२ ॥
वमनं न हि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
यश्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्तौ चावरं मतम् ॥ १३ ॥
स्याच्च योगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्माद्याप्यं समाख्यातं यद्रक्तमनुलोमगम् ॥ १४ ॥
रक्तं तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चयः ।
वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद्भेषजस्य च ॥ १५ ॥
रक्तपित्तं तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥ १६ ॥
न हि संशोधनं किंचिदस्त्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥ १७ ॥
एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ १८ ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदर्कं रक्तं मार्गविशेषतः ।
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किंचित्साध्यं न सिध्यति ॥ १९ ॥
प्रेष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ।
अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्तते ॥ २० ॥
तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात्साध्ययाप्यपरिक्रमात् ।

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ॥ २१ ॥
यत्कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुष्प्रभम् ।
रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रञ्जनं च यत् ॥ २२ ॥
भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्वोपद्रववच्च यत् ।
बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २३ ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ २४ ॥
तत्रासाध्यं परित्याज्यं याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यं चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥ २५ ॥
तत्र श्लोकौ । कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गौ दोषानुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥ २६ ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥ २७ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते रक्तपित्तनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति । तद्यथा—वातगुल्मः पित्तगुल्मः श्लेष्मगुल्मो निचयगुल्मः शोणितगुल्म इति ॥ १ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजानीमहे । न ह्यविशेषविद्रोगाणामौषधविदपि भिषक् प्रशमनसमर्थ इति ॥ २ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भवत्यन्येषां च रोगाणामग्निवेश । तत्तु खलु गुल्मेषूच्यमानं निबोध ॥ ३ ॥

"यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरवमनविरेचनातीसाराणामन्यतमेन कर्शनेन कर्शितो वातलमाहारमाहरति शीतं वा विशे-

षेणातिमात्रस्नेहपूर्वं वा वमनविरेचने पिबत्यनुदीर्णान्वातमूत्रपुरीषवेगान्निरुणद्धि अत्यशितो वा पिबति नवोदकमतिमात्रमतिमात्रसंक्षोभिणा वा यानेन याति अतिव्यवायव्यायामसद्यरुचिर्वाभिघातमिच्छति वा विषमाशनशयनस्थानचंक्रमणसेवी वा भवति अन्यद्वा किंचिदेवंविधं वातिमात्रं व्यायामजातं वा आरभते तस्यापचाराद्वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ४ ॥

स प्रकुपितो महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात्कठिनीकृत्याप्लुत्य पिण्डितोऽवस्थानं करोति । हृदि बस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा स शूलमुपजनयति । स वातजन्याननेकविधान्वेदनाविशेषाञ्जनयति ग्रन्थींश्चानेकविधान् । पिण्डितश्चावतिष्ठते स पिण्डितत्वाद्गुल्म इत्युपचर्यते ॥ ५ ॥

स मुहुरादधाति मुहुरल्पत्वमापद्यते अनियतवेदनाचलत्वाद्वायोः पिपीलिकासंप्रकीर्ण इव तोदस्फुरणायामसंकोचहर्षप्रलयोदयबहुलस्तदातुरश्च सूच्येव शङ्कुनेव चातिविद्धमात्मानं मन्यतेऽपि च दिवसान्ते ज्वर्यते शुष्यति चास्यास्यमुच्छ्वासश्चोपरुध्यते हृष्यन्ति रोमाणि वेदनायाः प्रादुर्भावे प्लीहाटोपान्त्रकूजविपाकोदावर्ताङ्गमर्दमन्याशिरःशङ्खशूलब्रध्नरोगाश्चैनमुपद्रवन्ति कृष्णारुणपरुषत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति वातगुल्मः ॥ ६ ॥

तैरेव तु कर्षणैः कर्षितस्याम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णशुष्कव्यापन्नमद्यहरितकफलाम्लानां विदाहिनां च शाकमांसानामुपयोगादजीर्णाध्यशनाद्रौक्ष्यानुगते चामाशये वमनविरेचनमतिवेलसंधारणं वातातपौ चातिसेवमानस्य पित्तं सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ ७ ॥

तत्प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति ये उक्ता वातगुल्मे पित्तं तेन विदहति कुक्षौ हृद्युरसि कण्ठे वा स विदह्यमानः सधूममिवोद्गारमुद्गिरत्यम्लान्वितं गुल्मावकाशश्चास्य दह्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यति क्लिद्यति मृदुशिथिल इव चास्पर्शासहोऽल्परोमाञ्चो भवति ज्वरभ्रमदवथुपिपासागलवदनतालुशोषप्रमोहविड्भेदाश्च भवन्ति । हरितहारि-

द्रत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चास्य चोपशेरत इति पित्तगुल्मः ॥ ८ ॥

तैरेव तु कर्षणैः कर्षितस्यात्यशनात्स्निग्धगुरुमधुरशीताशनात्पिष्टेक्षुक्षीरमाषतिलगुडविकृतिसेवनमद्यपानाद्धरितकातिप्रणयनादानूपौदकग्राम्यमांसातिभक्षणात्संधारणादतिसुहितस्य चातिप्रगाढमुदकपानात्संक्षोभणाद्वा शरीरस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ ९ ॥

तं प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे। श्लेष्मा त्वस्य शीतज्वरारोचकाविपाकाङ्गमर्दहर्षहृद्रोगच्छर्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौरवशिरोभितापानुपजनयति ॥ १० ॥

अपि च गुल्मस्य स्थैर्यगौरवकाठिन्यावगाढसुप्तताः तथा कासश्वासप्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणं चातिप्रवृद्धः श्वैत्यं त्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषेषूपजनयति। निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते तद्विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥ ११ ॥

त्रिदोषहेतुलिङ्गसंनिपातात्तु सांनिपातिकं गुल्ममुपदिशन्ति कुशलाः। स प्रतिषिद्धोपक्रमत्वादसाध्यो निचयगुल्मः ॥ १२ ॥

शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरुषस्य। गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् ॥ १३ ॥"

पारतन्त्र्यादवैशारद्यात्सततमुपचारानुरोधाद्वेगानुदीर्णानुपरुन्धन्त्या आमगर्भे वापि अचिरात्पतिते तथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वातप्रकोपनान्यासेवमानाया वातः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्तवमुपरुणद्धि मासि मासि तदार्तवमुपरुध्यमानं कुक्षिमभिवर्धयति ॥ १४ ॥

तस्याः शूलकासातीसारच्छर्द्यरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यकफप्रसेकाः समुपजायन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यं ग्लानिश्चक्षुषोर्मूर्च्छा हृल्लासो दोहदः श्वयथुः पादयोरीषच्चोद्गमो रोमराज्या योन्याश्चाजननत्वमपि च योन्या दौर्गन्ध्यमास्रावश्चोपजायते ॥ १५ ॥

केवलश्चास्या गुल्मः स्पन्दते तामगर्भां गर्भिणीमित्याहुर्मूढाः ॥ १६

एषां तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्तेरिमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा—

अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकावग्निवैषम्यं विदाहो भुक्तस्य पाककाले चायुक्त्या छर्दिरुद्गारो वातमूत्रपुरीषवेगाणामप्रादुर्भावः प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिः सङ्गः ईषदागमनं वा वातशूलाटोपान्त्रकूजनपरिहर्षणाभिवृत्तपुरीषता अबुभुक्षा दौर्बल्यं सौहित्यस्य चासहत्वमिति गुल्मपूर्वरूपाणि ॥ १७ ॥

सर्वेष्वपि च गुल्मेषु न कश्चिद्वाताद‍ृते संभवति गुल्मस्तेषां संनिपातजमसाध्यं ज्ञात्वा नोपक्रमेत् । एकदोषजे तु यथास्वमारम्भं प्रणयेत्संसृष्टांस्तु साधारणेन कर्मणोपचरेत् ॥ १८ ॥

यद्वान्यदप्यविरुद्धं मन्येत तदवचारयेद्विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां समीक्ष्य गुरूपद्रवांस्त्वरमाणश्चिकित्सेज्जघन्यमितरांस्त्वरमाणस्तु विशेषमुपलभ्य गुल्मेष्वात्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत् ॥ १९ ॥

स्नेहस्वेदौ वातहरौ स्नेहोपसंहितं च मृदुविरेचनं बस्तीनम्ललवणमधुरांश्च रसान्युक्तितोऽवचारयेन्मारुते ह्युपशान्ते स्वल्पेनापि प्रयत्नेन शक्यमन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्विति ॥ २० ॥

तत्र श्लोकौ ।

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या ।
मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ २१ ॥

संख्यानिमित्तरूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।
द‍ृष्टं निदाने गुल्मानामुपदेशश्च कर्मणाम् ॥ २२ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

त्रिदोषकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहविकाराश्चापरेऽपरिसंख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपः प्रमेहानभिनिर्वर्तयति तथानुव्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकाराणां विघातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति ॥ २ ॥

यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुबध्नन्ति अथथाप्रकर्षादबलीयांसो वानुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः । चिराद्वाप्यभिनिर्वर्तन्ते तनवो वा भवन्त्यथवाप्ययथोक्तसर्वलिङ्गाविपर्ययेण विपरीता इति सर्वविकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिर्हेतुरुक्तः ॥ ३ ॥

तत्र इमे निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिकराः । तद्यथा—

हायनकयवचीनकोद्दालकनैषधोत्कटमुकुन्दकमहाव्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवान्नानामतिवेलमतिप्रमाणेनोपयोगः । तथा सर्पिष्मतां नवहरेणुमाषसूपानां ग्राम्यानूपौदकानां मांसानां शाकतिलपललपिष्टान्नपायसकृशरविलेपीक्षुविकाराणां क्षीरमन्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणामुपयोगो मृजाव्यायामवर्जनस्वप्नशयनासनप्रसङ्गो यश्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्रसंजननः सर्वः सनिदानविशेषः ॥ ४ ॥

बहुद्रवश्लेष्मा दोषविशेषः बहुबद्धं मेदो मांसं च शरीरक्लेदः शुक्रं शोणितं च वसा मज्जा लसीका रसश्चौजः संख्याता इति दूष्यविशेषाः ॥ ५ ॥

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां संनिपाते क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्त्वात् । स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विसृप्तिं लभते । शरीरशैथिल्यात्स विसर्पञ्शरीरे मेदसैवादितो

मिश्रीभावं गच्छति । मेदसश्चैव बहुबद्धत्वान्मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात्समेदसा मिश्रीभावं गच्छन्दूषयत्येतद्विकृतत्वात्स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति । क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धित्वात्स मांसे मांसप्रदोषात्पूतिमांसपिडकाः शराविकाकच्छपिकाद्याः संजनयति अप्रकृतिभूतत्वात् शरीरक्लेदं पुनर्दूषयन्मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवहाणां स्रोतसां वङ्क्षणबस्तिप्रभवाणां मेदक्लेदोपहितानि गुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यते । ततः स्थैर्यं साध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् ॥ ६ ॥

"शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन्मूत्राशये मूत्रत्वमापद्यमानः श्लैष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणैरुपसृज्यते, वैषम्यहानिवृद्धियुक्तैः । तद्यथा—श्वेतशीतमूर्तपिच्छिलाच्छस्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादगन्धैस्तत्र येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपसृज्यते, तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ॥ ७ ॥

ते तु खल्विमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति । तथा उदकमेहश्चेक्षुमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च सिकतामेहश्च शनैर्मेहश्च लालमेहश्चेति ॥ ८ ॥

ते दश प्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदःस्थानत्वात्कफस्य प्राधान्यात्समानक्रियत्वाच्च ॥ ९ ॥

तत्र श्लेष्मप्रमेहविज्ञानार्थाः श्लोकाः ।

अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
श्लेष्मकोपान्नरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥ १० ॥
अत्यर्थं मधुरं शीतमीषत्पिच्छिलमाविलम् ।
काण्डेक्षुरससंकाशं श्लेष्मकोपात्प्रमेहति ॥ ११ ॥
यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।
परुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥ १२ ॥
यस्य संहन्यते मूत्रं किंचित्किंचित्प्रसीदति ।
सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥ १३ ॥

शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥ १४ ॥
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।
शुक्रमेहिनमेवाहुः पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १५ ॥
अत्यर्थशीतमधुरं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १६ ॥
मूर्तान्मूत्रगतान्दोषानणून्मेहति यो नरः ।
सिकतामेहिनं विद्यान्नरं तं श्लेष्मकोपतः ॥ १७ ॥
मन्दं मन्दमवेगं तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः ।
शनैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १८ ॥
तन्तुबद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥ १९ ॥"

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्याताः ।

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविनस्तथातितीक्ष्णातपाग्निसंतापश्रमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते ॥ २० ॥

तत्प्रकुपितं तथैवानुपूर्व्या प्रमेहानिमान्षट् क्षिप्रमभिनिवर्तयति ॥ २१ ॥

तेषामपि च पित्तगुणविशेषेण नामविशेषाः । तद्यथा—क्षारप्रमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मञ्जिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति । ते षड्भिरेव क्षाराम्ललवणकटुकविस्रोष्णैः पित्तगुणैः पूर्ववत्समन्विताः । सर्व एव ते याप्याः विषमगुणमेदःस्थानत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ २२ ॥

तत्र पित्तप्रमेहविज्ञानार्थाः श्लोकाः ।

"गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा क्षारस्तथात्मकम् ।
पित्तकोपान्नरो मूत्रं क्षारमेही प्रमेहति ॥ २३ ॥
मषीवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात्कालमेहिनम् ॥ २४ ॥
चाषपक्षनिभं मूत्रमम्लं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यान्नीलमेहिनम् ॥ २५ ॥
विस्रं लवणमुष्णं च रक्तं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्याद्रक्तमेहिनम् ॥ २६ ॥
मञ्जिष्ठारूपि योऽजस्रं भृशं विस्रं प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान्माञ्जिष्ठमेहिनम् ॥ २७ ॥
हरिद्रोदकसंकाशं कटुकं यः प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपात्तु विद्याद्धारिद्रमेहिणम् ॥ २८ ॥"

इति षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याताः । कटुककषायतिक्तरूक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसंधारणानशनाभिघातातपोद्वेगशोकशोणिताभिषेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन्यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्तयति ॥ २९ ॥

यदा पुनर्मज्जानं मूत्रबस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्वर्तयति ॥ ३० ॥

यदा लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन्मूत्रमनुबध्नंश्च्योतयति लसीकातिबहुत्वाद्विक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजस्रं मूत्रमवेगं तं हस्तिमेहिनमाचक्षते ॥ ३१ ॥

ओजः पुनर्मधुरस्वभावं तद्यदा रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहति तदा मधुमेहिनं करोति ॥ ३२ ॥

तानिमांश्चतुरः प्रमेहान्वातजानसाध्यानाचक्षते । महात्ययिकत्वाद्विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात्तेषामपि च पूर्ववद्गुणविशेषेण नामविशेषाः ३३

तद्यथा—"वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति।
तत्र वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्थाः श्लोकाः ॥ ३४ ॥

वसामिश्रं वसाभं च मूत्रं मेहति यो नरः ।
वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ३५ ॥
मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्मेहति यो नरः ।

मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ३६ ॥
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ३७ ॥
कषायमधुरं पाण्डुं रूक्षं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ३८ ॥
इति चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ताः ।

ते एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिप्रमेहा व्याख्याताः । त्रयस्तु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिवर्तयिष्यन्त इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति ॥ ३९ ॥

तद्यथा—जटिलीभावं केशेषु माधुर्यमास्ये करपादयोः सुप्ततां दाहं मुखतालुकण्ठशोषं पिपासामालस्यं मलं च काये कायच्छिद्रेषूपदेहं परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु षट्पदपिपीलिकाभिः शरीरमूत्राभिसरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्वितं शरीरगन्धं निद्रां तन्द्रां च सर्वकालमिति ॥ ४० ॥

"उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वरदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडका अलजीविद्रध्यादयश्च तत्प्रसंगाद्भवन्ति ॥ ४१ ॥

तत्र साध्यान्प्रमेहान्संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुपपादयेच्चिकित्सेच्चेति ॥ ४२ ॥"

तत्र श्लोकाः । गृध्रमभ्यवहार्येषु स्नानचंक्रमणाद्विषम् ।
प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीचद्रुममिवाण्डजः ॥ ४३ ॥
मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।
मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ४४ ॥
यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।
सेवते विविधाश्चान्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥ ४५ ॥

तत्र श्लोकाः । हेतुव्याधिविशेषाणां प्रमेहाणां च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥ ४६ ॥
दश श्लेष्मकृता यस्मात्प्रमेहाः षट् च पित्तजाः ।
यथा करोति वायुश्च प्रमेहांश्चतुरो बली ॥ ४७ ॥

साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।
प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन्क्रियासूत्रं च भाषितम् ॥ ४८ ॥
इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते प्रमेहनिदानं
नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिर्विकृतिमापन्नानि भवन्ति । तद्यथा —त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपणविकृता दूष्याश्च शारीरधातवस्त्वङ्मांसशोणितलसीकाश्चतुर्धा दोषोपघातविकृता इति एतत्सप्तानां सप्तधातुकमेवंगतमाजननं कुष्ठानामतः प्रभवाण्यभिनिर्वर्त्यमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति । न च किंचिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तम् ॥ १ ॥

अस्ति तु खलु समानप्रकृतीनामपि सप्तानां कुष्ठानां दोषांशबलविकल्पानुबन्धस्थानविभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामचिकित्सितविशेषः ॥ २ ॥

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽप[illegible]ख्येयविधो वा ॥ ३ ॥

दोषा हि विकल्पनैर्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारानसंख्यानसाध्यभावात्तेषां विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसंगमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रदूषयत्सु वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्वर्तते । पित्ते त्वौदुम्बरं श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठम् ॥ ५ ॥

वातपित्तयोर्ऋष्यजिह्वं पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं श्लेष्ममारुतयोः सिध्मकुष्ठं सर्वदोषातिवृद्धौ काकणकमभिनिर्वर्तते । इत्येवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति ॥ ६ ॥

स चैष भूयोऽतः प्रकृतिविकल्पनया भूयसीं विकारसंख्यामापद्यते ॥ ७ ॥

"तत्रेदं सर्वकुष्ठनिदानं पुनः समासेनोपदेक्ष्यामः। शीतोष्णव्यत्यासमनानुपूर्व्योपसेवमानस्य तथा संतर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यत्यासं च मधुफाणितमत्स्यमूलककाकमाचीः सततमतिमात्रमप्यजीर्णे समश्नतश्चिलिचिमं च पयसा हायनकयवकचीनकोद्दालककोरदूषप्रायाणि चान्नानि क्षीरदधितक्रकोलकुलत्थमाषातसीयूपकुसुम्भस्नेहवन्त्यैतैश्चापि सुहितस्य व्यवायव्यायामसंतापानप्युपसेवमानस्य भयश्रमसंतापोपहतस्य सहसा शीतोदकमवतरतो विदग्धमाहारमनुल्लिख्य विदाहीन्यभ्यवहरतः छर्दिं च प्रतिघ्नतः स्नेहांश्चाभिचरतो युगपत्त्रयो दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते। त्वगादयश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते। तेषु शिथिलेषु दोषाः प्रकुपिताः स्थानमभिगम्य संतिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन्दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ८ ॥

तत्रेमानि पूर्वरूपाणि। तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णता वैवर्ण्यं कण्डूर्निस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षो खरत्वमुष्मायणं गौरवं श्वयथुर्वीसर्पागमनमभीक्ष्णं कायच्छिद्रेषूपदाहः पक्वदग्धदष्टक्षतोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना स्वल्पानामपि च व्रणानां दुष्टिरसंरोहणं चेति तेभ्योऽनन्तरं कुष्ठानि जायन्ते

तेषामिदं वेदनावर्णसं[illegible]नप्रभावनामविशेषविज्ञानम्। तद्यथा—रूक्षारुणपरुषाणि विषमवि[illegible]ानि खरपर्यन्तानि तनून्युद्वृत्तबहिस्तनूनि सुप्तसुप्तानि हृषितलोमाचितानि निस्तोदबहुलानि अल्पकण्डूदाहपूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानान्याशुभेदीनि जन्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि कपालकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १० ॥

ताम्राणि ताम्ररोमराजीभिरवनद्धानि बहुलानि बहुबहलरक्तपूयलसीकानि कण्डूक्लेदकोथदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि ससंतापक्रमीण्युदुम्बरफलपक्ववर्णान्युदुम्बरकुष्ठानीति विद्यात् ॥ ११ ॥

स्निग्धानि गुरूण्युत्सेधवन्ति श्लक्ष्णस्थिरपीनपर्यन्तानि शुक्लरक्तावभासानि बहुलबहलशुक्लपिच्छिलस्रावीणि शुक्लरोमराजीसंतानानि बहुकण्डूक्रमीणि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १२ ॥

परुषाण्यरुणवर्णानि बहिरन्तः श्यावानि नीलपीतताम्रावभा-

सान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूक्लेदक्रिमीणि दाहभेदनिस्तोदपाकबहुलानि शूकोपहतोपमानवेदनान्युत्सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि कर्कशपिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलानि ऋष्यजिह्वाकृतीनि ऋष्यजिह्वानीति विद्यात् ॥ १३ ॥

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्यन्तानि रक्तशिराराजीसंततान्युत्सेधवन्ति बहुबहलरक्तपूयलसीकानि कण्डूक्रिमिदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि पुण्डरीकपलाशसंकाशानि पुण्डरीकाणीति विद्यात् ॥ १४ ॥

परुषारुणविशीर्णबहिस्तनून्यन्तःस्निग्धानि शुक्लरक्तावभासानि बहून्यल्पवेदनान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकानि लघुसमुत्थानान्यल्पभेदक्रिमीण्यलाबुपुष्पसंकाशानि सिध्मकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १५ ॥

काकणन्तिकावर्णान्यादौ पश्चात्सर्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानि पापीयसां सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेकवर्णानि काकणकानीति विद्यात्॥ १६॥

तान्यसाध्यानि साध्यानि पुनरितराणि । तत्र यदसाध्यं तदसाध्यतां नातिवर्तते । साध्यं पुनः किंचित्साध्यतामतिवर्तते कदाचिदपचारात् ॥ १७ ॥

साध्यानीह षट्काकणकवर्ज्यान्यचिकित्स्यमानानि अपचारतो वा दोषैरभिष्यन्दमानान्यसाध्यतामुपयान्ति ॥ १८ ॥

साध्यानामपि ह्युपेक्षमाणानामेषां त्वङ्मांसशोणितलसीकाकोथक्लेदसंस्वेदजाः क्रिमयोऽभिमूर्च्छन्ति । ते भक्षयन्तस्त्वगादीन्दोषान्पुनर्दूषयन्तः इमानुपद्रवान्पृथक्पृथगुत्पादयन्ति ॥ १९ ॥

ततो वातः श्यावारुणपरुषवर्णतामपि च रौक्ष्यशूलशोथतोदवेपथुहर्षसंकोचायासस्तम्भसुप्तिभेदभङ्गान् । पित्तं पुनर्दाहस्वेदक्लेदकोथकण्डूस्रावपाकरागान् । श्लेष्मा त्वस्य श्वैत्यशैत्यास्थैर्यकण्डूगौरवोत्सेधोपस्नेहोपलेपान् । क्रिमयस्त्वगादींश्चतुरः शिराः स्नायून्यस्थीन्यपि च तरुणानि खादन्ति ॥ २० ॥

अस्यामवस्थायामुपद्रवाः कुष्ठिनं स्पृशन्ति । तद्यथा—प्रस्रवणमङ्गभेदः पतनान्यङ्गावयवानां तृष्णाज्वरातीसारदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाश्च तद्विधमसाध्यं विद्यादिति ॥ २१ ॥”

तत्र श्लोकाः ।

साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते ।
स किंचित्कालमासाद्य मृत एवावबुध्यते ॥ २२ ॥
यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु च ।
भेषजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥ २३ ॥
यथा स्वल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तरुः ।
स एवातिप्रवृद्धस्तु न सुच्छेद्यतमो भवेत् ॥ २४ ॥
एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।
विवृद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वापि जायते ॥ २५ ॥
संख्याद्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वलक्षणम् ।
रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् ॥ २६ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि । तद्यथा—"साहसं संधारणं क्षयो विषमाशनमिति ॥ १ ॥

तत्र यदुक्तं साहसं शोषस्यायतनमिति तदनुव्याख्यास्यामः । यदा पुरुषो दुर्बलो हि सन् बलवता सह विगृह्णाति अतिमहता वा धनुषा व्यायच्छति जल्पति वातिमात्रमतिमात्रं वा भारमुद्वहति अप्सु वा प्लवते चातिदूरमुत्सादनपदाघातने वातिप्रगाढमासेवते अतिप्रकृष्टं वाध्वानं द्रुतमभिपतति अभिहन्यते वान्यद्वा किंचिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमारभते तस्यातिमात्रेण कर्मणा उरः क्षण्यते तस्य उरःक्षतमुपप्लवते वायुः । स तत्रावस्थितः श्लेष्माणमुरःस्थमुपसंगृह्य शोषयन्विहरत्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् ।२ योंऽशस्तस्य शरीरसंधीनाविशति तेन जृम्भाङ्गमर्दौ ज्वरश्चोपजायते । यस्त्वामाशयमुपैति तेन रोगा भवन्त्युरस्या अरोचकश्च ।

यः कण्ठं प्रपद्यते कण्ठस्वनमुद्ध्वंसते स्वरश्चावसीदति यः प्राणवहानि स्रोतांस्येति तेन श्वासः प्रतिश्यायश्चोपजायते । यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपहन्यते ॥ ३ ॥

ततः क्षणनाच्चैवोरसो विषमगतित्वाच्च वायोः कण्ठस्योद्ध्वंसनात्कासः संजायते । कासप्रसंगादुरसि क्षते स शोणितं ष्ठीवति, शोणितागमाच्चास्य दौर्गन्ध्यमुपजायते । एवमेते साहसप्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति ॥ ४ ॥

ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात्पुरुषो मतिमान्बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपाणि कर्माण्यारभेत कर्तुम् । बलसमाधानं हि शरीरं शरीरमूलश्च पुरुष इति॥५॥

तत्र श्लोकः ।

साहसं वर्जयेत्कर्म रक्षञ्जीवितमात्मनः ।
जीवन्हि पुरुषस्त्विष्टं कर्मणः फलमश्नुते ॥ ६ ॥

संधारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तृसमीपे वा गुरोर्वा पादमूले द्यूतसभं सभाजयन् स्त्रीमध्यं वानुप्रविश्य यानैर्वाप्युच्चावचैर्गच्छन् भयात् प्रसंगात् ह्रीमत्त्वाद् घृणित्वाद्वा निरुणद्ध्यागतानि वातमूत्रपुरीषाणि तस्य संधारणाद्वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ ७ ॥

स प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ समुदीर्योर्ध्वमधस्तिर्यक् विहरति ततश्चांशविशेषेण पूर्ववच्छरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूलं जनयति भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति वा पार्श्वे चाभिरुजति गृह्णात्यंसौ कण्ठमुरश्चावधमति शिरश्चोपहन्ति कासं श्वासं ज्वरं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति ॥ ८ ॥

ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैःशनैरुपशुष्यति । तस्मात्पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरेष्वेव योगक्षेमकरेषु प्रयतेत । विशेषेण शरीरं ह्यस्य मूलं शरीरमूलश्च पुरुष इति ॥ ९ ॥

तत्र श्लोकः ।

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणामिति ॥ १० ॥

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः। यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरीतहृदयो भवति, ईर्ष्योत्कण्ठाभयक्रोधादिभिर्वा समाविश्यते, कृशो वा सन् रूक्षान्नपानसेवी भवति, दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारो वा आस्ते तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति। स तस्योपक्षयात्संशोषं प्राप्नोति अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण ॥ ११ ॥

यदा पुरुषोऽतिहर्षात्प्रसक्तभावः स्त्रीष्वतिप्रसङ्गमारभते तस्यातिप्रसङ्गाद्रेतः क्षयमुपैति क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते अतिप्रवर्तते एव तस्यातिप्रणीतसंकल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य शुक्रं न प्रवर्तते अतिमात्रोपक्षीणत्वात्। अथास्य वायुर्व्यायच्छमानस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति तच्छुक्रक्षयाच्छुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते वातानुसृतलिङ्गम् ॥ १२ ॥

अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च संधयः शिथिलीभवन्ति। रौक्ष्यमुपजायते। भूयः शरीरे दौर्बल्यमाविशति। वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितोऽवशकं शरीरमनुसर्पन्परिशोषयति मांसशोणिते प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते संरुजति पार्श्वे चावगृह्णात्यंसौ कण्ठमुद्ध्वंसयति शिरः श्लेष्माणमुपक्लिश्य प्रतिपूरयति श्लेष्मणा संधींश्च प्रपीडयन्करोत्यङ्गमर्दमरोचकाविपाकौ च पित्तश्लेष्मोत्क्लेशात्प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्ज्वरं कासं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति ॥ १३॥

ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति। तस्मात्पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्षञ्शुक्रमनुरक्षेत्। परा ह्येषा फलनिर्वृत्तिराहारस्येति ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकः। आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः।
क्षये ह्यस्य बहून्रोगान्मरणं वा नियच्छति ॥ १५ ॥"

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः। यदा पुरुषः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगान्प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमानासेवते तदा तस्य वातपित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते। ते विषमाः शरीरमनुपसृत्य यदा स्रोतसां

मुखानि प्रतिवार्यावतिष्ठन्ते तदा जन्तुर्यदाहारजातमाहरति तदस्य मूत्रपुरीषमेवोपचीयते भूयिष्ठम् । नान्यस्तथा शरीरधातुः स पुरीषोपष्टम्भाद्वर्तयति ॥ १६ ॥

तस्माच्छुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथा सर्वेषामत्यर्थकृशदुर्बलानाम् । तस्यानाप्याय्यमानस्य विषमाशनोपचिता दोषाः पृथक्पृथगुपद्रवैर्युञ्जतो भूयः शरीरमुपशोषयन्ति ॥ १७ ॥

तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्ठोद्ध्वंसनं पार्श्वसंरोजनमंसावमर्दनं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति । पित्तं पुनर्ज्वरमतीसारं सान्तर्दाहं च । श्लेष्मा प्रतिश्यायं शिरसो गुरुत्वं कासमरोचकं च ॥ १८ ॥

स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं ष्ठीवति । शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते । एवमेते विषमाशनोपचिता दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति ॥ १९ ॥

स तैरुपशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैःशनैरुपशुष्यति तस्मात्पुरुषो मतिमान्प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयादविषमाहारमाहरेदिति ॥ २० ॥

तत्र श्लोकः ।

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः ।
पश्यन्रोगान्बहून्कष्टान्बुद्धिमान्विषमाशनादिति ॥ २१ ॥

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरभ्युपसेवितैर्वातपित्तश्लेष्माण एव प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपिता नानाविधैरुपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति । तं सर्वरोगाणां कष्टतमं मत्वा राजयक्ष्माणमाचक्षते भिषजः । यस्माद्वा पूर्वमासीद्भगवतः सोमस्योडुराजस्य तस्माद्राजयक्ष्मेति ॥ २२ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा—प्रतिश्यायः क्षवथुरभीक्ष्णं श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्यमनन्नाभिलाषोऽन्नकाले चायासो दोषदर्शनमदोषेष्वल्पदोषेषु वा भावेषु पात्रोदकान्नसूपापूपोपदंशपरिवेशकेषु भुक्तवतो हृल्लासस्तथोल्लेखनमाहारस्यान्तरान्तरा मुखपादस्य शोषः पाण्योरवेक्षणमत्यर्थमक्ष्णोः श्वेतता बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा स्त्रीकामतातिघृणित्वं बीभत्सदर्शनता च काये स्वप्ने हि अभीक्ष्णं दर्श-

नमनुदकानामुदकस्थानां शून्यानां च ग्रामनगरनिगमजनपदानां शुष्कदग्धभग्नानां च वनानां कृकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूकादिभिः संस्पर्शनमधिरोहणं वा अश्वोष्ट्रखरवराहैर्यानं च केशास्थिभस्मतुषाङ्गारराशीनां चाधिरोहणमिति शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति २३

अत ऊर्ध्वमेकादश रूपाणि । तद्यथा—शिरसः प्रतिपूरणं कासः श्वासः स्वरभेदः श्लेष्मणश्छर्दनं शोणितष्ठीवनं पार्श्वसंरोजनमंसावमर्दो ज्वरः अतीसारस्तथा अरोचक इति ॥ २४ ॥

तत्रापरिक्षीणमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः ॥ २५ ॥

बलवर्णोपचितो हि सहिष्णुत्वाद्व्याध्यौषधबलस्य कामं बहुलिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ २६ ॥

दुर्बलं त्वतिक्षीणमांसशोणितमल्पलिङ्गमप्यजातारिष्टमपि बहुलिङ्गमेव विद्यात् असहत्वाद्व्याध्यौषधबलस्य तं परिवर्जयेत् ॥२७॥

क्षणेन हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि । अन्यनिमित्तश्चारिष्टप्रादुर्भाव इति ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकः । समुत्थानं च लिङ्गं च यः शोषस्यावबुध्यते ।
पूर्वरूपं च तत्त्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ २९ ॥

इति चरकसंहितायां शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु पञ्च उन्मादा भवन्ति । तद्यथा—"वातपित्तकफसंनिपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः ॥ १ ॥

पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते तद्यथा,—भीरूणामुपक्लिष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणां च मलविकृतोपहितान्यनुचितान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोगं वा विषममाचरतामन्यां वा चेष्टां विषमां समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां च व्याधिवेगसमुद्भ्रमितानामुपहतमनसां वा कामक्रोधलोभहर्षभ-

यशोकचिन्तोद्वेगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायामभ्युदीर्णा दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशीलचेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ॥ २ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा—शिरसः शून्यभावः चक्षुषोराकुलता स्वनः कर्णयोरुच्छ्वासस्याधिक्यमास्यसंस्रवणमनन्नाभिलाषोऽरोचकाविपाकौ हृदयग्रहो ध्यानायाससंमोहोद्वेगाश्चास्थाने सततं लोमहर्षो ज्वरश्चाभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमुदर्दिताकृतिकरणं च व्याधेः । स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचलितावस्थितानवस्थितानां च रूपाणामप्रशस्तानां च तिलपीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामम्भसामावर्तेषु चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि ॥ ३ ॥

ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिस्तत्रेदमुन्मादविज्ञानं भवति । तद्यथा—परिसर्पणमक्षिभ्रुवामोष्ठांसहनुहस्तपादविक्षेपणमकस्मादनियतानां च सततं गिरामुत्सर्गः फेनागमनमास्यात्स्मितहसितनृत्यगीतवादित्रादिप्रयोगाश्चास्थाने, वीणावंशशङ्खशम्यातालशब्दानुकरणमसाम्ना । यानमयानैरलंकरणमनलंकारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्येष्वलब्धेषु । लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं कार्श्यं पारुष्यमुत्पिण्डतारुणाक्षता वातोपशयविपर्यासादनुपशयिता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ४ ॥

अमर्षः क्रोधः संरम्भश्चास्थाने शस्त्रलोष्टकाष्ठमुष्टिभिरभिद्रवणं स्वेषां परेषां वा प्रच्छायशीतोदकान्नाभिलाषः संतापोऽतिवेलः ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षता पित्तोपशयविपर्यासादनुपशयिता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ५ ॥

स्थानमेकदेशे तूष्णींभावोऽल्पशश्चंक्रमणं लालाशिङ्घाणकप्रस्रवणमनन्नाभिलाषो रहस्कामता बीभत्सत्वं शौचद्वेषः स्वप्ननिद्रता श्वयथुरानने शुक्लस्तिमितमलोपदिग्धाक्षता श्लेष्मोपशयविपर्यासादनुपशयिता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ६ ॥

त्रिदोषलिङ्गसंनिपाते तु सांनिपातिकं विद्यात्। तमसाध्यमित्याचक्षते कुशलाः ॥ ७ ॥

साध्यानां तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति। तद्यथा—स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्मधूपधूमपानाञ्जनावपीडप्रधमनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनवधबन्धनावरोधनवित्रासनविस्मापनविस्मारणापतर्पणशिराव्यधनानि ॥ ८ ॥

भोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या यच्चान्यदपि किंचिन्निदानविपरीतमौषधं कार्यं तत्स्यादिति ॥ ९ ॥

तत्र श्लोकः।

उन्मादान्दोषजान्साध्यान्साधयेद्भिषगुत्तमः।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत्प्रकीर्तितमिति ॥ १० ॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमागन्तुमाचक्षते ॥ ११ ॥

केचित्पुनः पूर्वकृतं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति। तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध एवेति भगवान्पुनर्वसुरात्रेय उवाच ॥ १२ ॥

प्रज्ञापराध्ययं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृद्धसिद्धाचार्यपूज्यानवमत्या अहितान्याचरति अन्यद्वा किंचित्कर्माप्रशस्तमारभते ॥ १३ ॥

तमात्मनोपहतमुपघ्नन्तो देवाः कुर्वन्त्युन्मत्तम्। तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि। तद्यथा—देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं कोपनत्वं नृशंसाभिप्रायता अरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषां चोपतप्तिः। स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनप्रवर्तनं चेत्यागन्तुनिमित्तस्योन्मादस्य पूर्वरूपाणि भवन्ति ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः ॥ १४ ॥"

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषः। तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादम्। गुरुवृद्धसिद्धर्षयोऽभिशपन्तः पितरो धर्षयन्तः स्पृशन्तो गन्धर्वाः समाविशन्तो यक्षराक्षसास्त्वामगन्धमाघ्रापयन्तः पिशाचाः पुनरधिरुह्य वाहयन्तः ॥ १५ ॥

तस्येमानि रूपाणि । तद्यथा—अमर्त्यबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणज्ञानवचनविज्ञानानि । अनियतश्चोन्मादकालः ॥ १६॥

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति । तद्यथा—पापस्य कर्मणः समारम्भे पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणामकाले एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्वसंधिषु वा मिथुनभावे रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाध्ययनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे नियमव्रतब्रह्मचर्यभङ्गे वा महाहवे वा देशकुलपुरविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया: प्रजननकाले विविधभूताशुभाशुचिस्पर्शने वा वमनविरेचनरुधिरस्रावे वा शुचेरप्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने वा मांसमधुतिलगुडमद्योच्छिष्टे वा दिग्वाससि वा निशि नगरनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानायतनाभिगमने वा द्विजगुरुसुरपूज्याभिधर्षणे वा धर्माख्यानव्यतिक्रमे वान्यस्य कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे वेत्याघातकालाः ॥ १७ ॥

त्रिविधं तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनं भवति । तद्यथा—हिंसारतिरभ्यर्चनं चेति । तेषां तत्प्रयोजनमुन्मत्ताचरणविशेषलक्षणैर्विद्यात् । तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशत्यप्सु वा निमज्जति स्थलाच्छ्वभ्रे वा निपतति शस्त्रकशाकाष्ठलोष्टमुष्टिभिर्हन्त्यात्मानमन्यच्च प्राणवधार्थमारभते तं हिंसार्थिनमुन्मत्तमसाध्यं विद्यात् ॥ १८ ॥

साध्यौ पुनर्द्वावितरौ तयोः साधनानि मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादीनीति । एवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥ १९ ॥

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च प्रविभज्यमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भवतः ॥ २० ॥

तौ परस्परमनुबध्नीतः । कदाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गाच्च तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं भवति संसृष्टमेव लिङ्गं च । तत्रासाध्यसंयोगं सा-

ध्यासाध्यसंयोगं वा साध्यं विद्यात् । साध्यं तु साध्यसंयोगं तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यादिति ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकाः।

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः।
न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्यन्ति मानवम् ॥ २२ ॥
ये त्वेनमनुवर्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्मणा।
न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥ २३ ॥
प्रज्ञापराधात्संप्राप्ते व्याधौ कर्मज आत्मनः।
नाभिशंसेद्बुधो देवान्न पितॄन्नापि राक्षसान् ॥ २४ ॥
आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः।
तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो त्रसेत् ॥ २५ ॥
देवादीनामुपचितिर्हितानामुपसेवनम्।
न च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमात्मनि ॥ २६ ॥
संख्यानिमित्तं द्विविधं लक्षणं साध्यता न च।
उन्मादानां निदानेऽस्मिन्क्रियासूत्रं च भाषितम् ॥ २७ ॥

इति चरकसंहितायामुन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः।

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः।

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा वातपित्तकफसंनिपातनिमित्ताः ॥ १ ॥

"ते एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते । तद्यथा— रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुद्भ्रान्तविषमबहुदोषाणां समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्यवहारजातानि वैषम्ययुक्तेन उपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचरतामन्याश्च शरीरचेष्टा विषयाः समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां वा दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामन्तरात्मनः श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसंगृह्य पर्यवतिष्ठन्ते तथेन्द्रियायतनानि । तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः कामक्रोधभयलोभमोहहर्ष-

शोकचिन्तोद्वेगादिभिर्भूयः सहसाभिपूरयन्ति तदा जन्तुरपस्मरति ॥ २ ॥

अपस्मारं पुनः स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंप्लवाद्बीभत्सचेष्टमावस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ३ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति । तद्यथा—भ्रूव्युदासः सततमक्ष्णोर्वैकृतमशब्दश्रवणं लालाशिङ्घाणकप्रस्रवणमनन्नाभ्यशनमरोचकाविपाकौ हृदयग्रहः कुक्षेराटोपो दौर्बल्यमङ्गमर्दो मोहस्तमसो दर्शनं मूर्च्छाभ्रमश्चाभीक्ष्णं च स्वप्ने मदनर्तनपीडनवेपनव्यथनपतनादीन्यपस्मारपूर्वरूपाणि भवन्ति ततोऽनन्तरमपस्माराभिनिर्वृत्तिः ।

तत्रेदमपस्मारविशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा—अभीक्ष्णमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमुत्पिण्डिताक्षमसाम्ना वा विलपन्तमुद्वमन्तं फेनमतीवाध्मातग्रीवमाविद्धशिरस्कं विषमविनताङ्गुलिमनवस्थितसक्थिपाणिपादमरुणपरुषश्यावनखनयनवदनत्वचमनवस्थितचपलपरुपरूक्षरूपदर्शिनं वातलानुपशयं विपरीतोपशयं वातेनापस्मारवन्तं विद्यात् ॥ ५ ॥

अभीक्ष्णमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमनुकूजन्तमास्फालयन्तं च भूमिं हरितहारिद्रताम्रनखनयनवदनत्वचं रुधिरोक्षितोग्रभैरवप्रदीप्तरुषितरूपदर्शिनं पित्तलानुपशयं विपरीतोपशयं पित्तेनापस्मारितं विद्यात् ॥ ६ ॥

चिरादपस्मरन्तं चिराच्च संज्ञां प्रतिलभमानं पतन्तमनतिविकृतचेष्टं लालामुद्वमन्तं शुक्लनखनयनवदनत्वचं शुक्लगुरुस्निग्धरूपदर्शिनं श्लेष्मलानुपशयं विपरीतोपशयं श्लेष्मणापस्मारितं विद्यात् समवेतसर्वलिङ्गमपस्मारं सांनिपातिकं विद्यात्तमसाध्यमाचक्षते । इति चत्वारोऽपस्माराः । तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव ॥ ७ ॥

कदाचित्स उत्तरकालमुपदेक्ष्यते । तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तैर्लिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं किंचिद्धितम् । तत्तु अपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि चैव संशोधनान्युपशमनानि यथास्वं मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ ८ ॥

तस्मिन्हि दक्षाध्वरोध्वंसे देहिनां नानादिक्षु विद्रवतामतिसर-

णप्लवनलङ्घनाद्यैर्देहविक्षोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूद्धविष्पाशान्मेहकुष्ठानां भयत्रासशोकैरुन्मादानां विविधभूताशुचिसंस्पर्शादपस्माराणाम् ॥ ९ ॥

ज्वरस्तु महेश्वरललाटप्रभवः । तत्संतापाद्रक्तपित्तमतिव्यवायात्पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति ॥ १० ॥

तत्र श्लोकाः ।

अपस्मरति वातेन पित्तेन च कफेन च ।
चतुर्थः संनिपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ ११ ॥
साध्यांस्तु भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥ १२ ॥
यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः ।
तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिषग्वराः ॥ १३ ॥
सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वौषधविशेषवित् ।
भिषक्सर्वामयान्हन्ति न च मोहं नियच्छति ।
इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ॥ १४ ॥
निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ।
तद्यथा ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥ १५ ॥
रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ।
प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोफ एव च ॥ १६ ॥
अर्शोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ।
प्रतिश्यायादथो कासः कासात्संजायते क्षयः ।
क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥
ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः ।
उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः ॥ १८ ॥
कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ॥ १९ ॥
एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसंकराः ।
प्रयोगापरिशुद्धत्वात्तथा चान्योन्यसंभवात् ॥ २० ॥
प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।

नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ २१ ॥
एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि ।
व्याधेरेकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च ॥ २२ ॥
ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः ।
रूक्षेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥ २३ ॥
हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् ।
रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः संभवन्ति हि ॥ २४ ॥
लिङ्गं चैकमनेकस्य तथैकस्यैकमुच्यते ।
बहून्येकस्य च व्याधेर्बहूनां स्युर्बहूनि च ॥ २५ ॥
विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः संतापो लिङ्गमुच्यते ॥ २६ ॥
विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।
लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वासहिक्काद्याः सन्ति चामयाः ॥ २७ ॥
एका शान्तिरनेकस्य तथैकैकस्य लक्ष्यते ।
व्याधेरेकस्य चानेको बहूनां बह्व्य एव च ॥ २८ ॥
शान्तिरामाशयोत्थानां व्याधीनां लङ्घनक्रिया ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येका शान्तिर्लङ्घनमुच्यते ॥ २९ ॥
तथा लघ्वशनाद्याश्च ज्वरस्यैकस्य शान्तयः ।
एताश्चैव ज्वरश्वासहिक्कादीनां प्रशान्तयः ॥ ३० ॥
सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।
साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु यत्नेन महता चिरात् ॥ ३१ ॥
याति नाशेषतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः ।
परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्तते ॥ ३२ ॥
नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् ।
पादापचाराद्दैवाद्वा यान्ति भावान्तरं गदाः ॥ ३३ ॥
वृद्धिस्थानक्षयावस्थां दोषाणामुपलक्षयेत् ।
सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहाग्निबलचेतसाम् ॥ ३४ ॥
व्याध्यवस्थाविशेषाद्धि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तच्छ्रेयः प्रपद्यते ॥ ३५ ॥

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।
तेषु न त्वरया कुर्याद्देहाग्निबलवित्क्रियाम् ॥ ३६ ॥
प्रयोगैः क्षपयेद्वा तान्सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांस्तान्यथास्त्रं तं हरेद्बुधः ॥ ३७ ॥
ज्ञानानि यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।
व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥ ३८॥
विकाराः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्वं समासतः ।
तद्धेतुवशगं हेतोरभावान्नानुवर्तते ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकाः । हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
संप्राप्तिः पूर्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितम् ॥ ४० ॥
ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता न च ।
पृथगेकैकशश्चोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥ ४१ ॥
हेतुपर्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।
निदानस्थानमेतावत्संग्रहेणोपदिश्यते ॥ ४२ ॥

इति निदानस्थानं संपूर्णम् ।

विमानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ।

“इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयसंख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषाननुप्रविश्यानन्तरं रसद्रव्यदोषविकारभेषजदेशकालबलशरीराहारसारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा रसादिमानज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः । न हि अमानज्ञो रसादीनां भिषक् व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति । तस्मात् रसादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश । तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः ॥ १ ॥

रसास्तावत् षट् मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायास्ते सम्यगुपयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति । मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपनायोपकल्पयन्ति ॥ २ ॥

दोषाः पुनस्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः ते प्रकृतिभूताः शरीरोपकारका भवन्ति । विकृतिमापन्नाः खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥ ३ ॥

तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति । तद्यथा—कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति, मधुराम्ललवणास्त्वेनं शमयन्ति । कटुकाम्ललवणाः पित्तं जनयन्ति । मधुरतिक्तकषायाः पुनरेनं शमयन्ति । मधुराम्ललवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति, कटुतिक्तकषायास्त्वेनं शमयन्ति ॥ ४ ॥

रसदोषसंनिपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समानगुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभिवर्धयन्ति । विपरीतगुणास्तु विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमानाः इत्येतद्व्यवस्थाहेतोः षट्त्वमुपदिश्यते रसानां परस्परेणासंसृष्टानाम् । त्रित्वं च दोषाणाम् ।

संसर्गविकल्पविस्तारो ह्येषामपरिसंख्येयो भवति, विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वात् ॥ ५ ॥

तत्र खलु अनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैकत्वेनाभिसमीक्ष्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् । नत्वेवं खलु सर्वत्र । न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां द्रव्याणां परस्परेण चोपहतानामन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं शक्यम् ॥ ६ ॥

तथायुक्ते हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्वमेवोपलभ्य ततो रसद्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् । तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः । तत्रैष रसद्रव्यदोषविकारप्रभाव उपदिष्टो भवति ॥ ७ ॥

द्रव्यप्रभावं पुनरुपदेक्ष्यामः । तैलसर्पिर्मधूनि वातपित्तश्लेष्मप्रशमनानि द्रव्याणि भवन्ति । तत्र तैलं स्नेहौष्ण्याद्गौरवोपपन्नत्वाद्वातं जयति सततमभ्यस्यमानम् । वातो हि रौक्ष्यशैत्यलाघवोपपन्नो विरुद्धगुणो भवति । विरुद्धगुणसंनिपाते हि भूयसाल्पमवजीयते । तस्मात्तैलं वातं जयति सततमभ्यस्यमानम् ॥ ८ ॥

सर्पिः खल्वेवमेव पित्तं जयति माधुर्यात् शैत्यात् मन्दवीर्यत्वाच्च पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णम् ॥ ९ ॥

मधु च श्लेष्माणं जयति रौक्ष्यात् कषायत्वाच्च श्लेष्मा हि स्निग्धो मन्दो मधुरश्च ॥ १० ॥

यच्चान्यदपि किंचिद्द्रव्यमेवं वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विपरीतं तच्चैताञ्जयत्यभ्यस्यमानम् । अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यः । तद्यथा पिप्पली क्षारं लवणमिति ॥ ११ ॥

पिप्पल्यो हि कटुकाः सद्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थम् । स्निग्धोष्णाः प्रक्लेदिन्यो भेषजाभिमताश्च । ताः सद्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्त्यापातभद्राः प्रयोगसमसाद्गुण्याद्दोषसंचयानुबन्धाः सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रक्लेदित्वाच्छ्लेष्माणमुत्क्लेशयन्ति । औ-

ष्ण्यात्पित्तम् । नच वातप्रशमनायोपकल्पन्ते, अल्पस्नेहोष्णभावात् । योगवाहिन्यस्तु खलु भवन्ति । तस्मात्पिप्पलीर्नात्युपयुञ्जीत ॥ १२ ॥

क्षारः पुनरौक्ष्यतैक्ष्ण्यलाघवोपपन्नः क्लेदयत्यादौ पश्चाद्विशोधयति। स पचनदहनभेदनार्थमुपयुज्यते । सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः संपद्यते । ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते ते ह्यान्ध्यपाण्ड्यखालित्यपालित्यभाजो हृदयोपकर्तिनश्च भवन्तितद्यथा प्राच्याश्चीनाश्च । तस्मात्क्षारं नात्युपयुञ्जीत ॥ १३ ॥

लवणं पुनरौक्ष्यतैक्ष्ण्योपपन्नमनतिगुर्वनतिस्निग्धमुपक्लेदि विस्रंसनसमर्थमन्नद्रव्यरुचिकरमापातभद्रम् । प्रयोगातिरेकाद्दोषसंचयानुबन्धम् । तद्रोचनपाचनोपक्लेदनविस्रंसनार्थमुपयुज्यते । तदत्यर्थमुपयुज्यमानं ग्लानिशैथिल्यदौर्बल्याभिनिर्वृत्तिकरं शरीरस्य भवति । ये ह्येतद्ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते, ते भूयिष्ठं ग्लास्नवः शिथिलमांसशोणिता भवन्ति अपरिक्लेशसहाश्च । तद्यथा, बाह्लीकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः । ते हि पयसापि सदा लवणमश्नन्ति । येऽपीह भूमेरत्यूषरा देशास्तेष्वौषधिवीरुद्वनस्पतिवानस्पत्या न जायन्ते । अल्पतेजसो वा भवन्ति लवणोपहतत्वात् । तस्माल्लवणं नात्युपयुञ्जीत । ये ह्यतिलवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्येन्द्रलुप्तपालित्यानि तथा वलयश्चाकाले भवन्ति । तस्मात्तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः ॥ १४ ॥

सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं वा भवति । सात्म्यं नाम तद्यदात्मन्युपशेते । सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः । तत्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन, सप्तविधं च रसैकैकत्वेन सर्वरसोपयोगाच्च । तत्र सर्वरसं प्रवरमवरमेकरसं मध्यमं तु प्रवरावरमध्यस्थम् । तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेण प्रवरमुपपादयेत्सात्म्यम् । सर्वरसमपि च द्रव्यं सात्म्यमुपपन्नं सर्वाण्याहारविधिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानुरुध्यते ॥ १५ ॥

तत्र खल्विमान्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति । तद्यथा ।

प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्त्रष्टमानि भवन्ति ॥ १६ ॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः। तद्यथा,—माषमुद्गयोः शूकरैणयोश्च १७

करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः । संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते । ते गुणाश्च तोयाग्निसंनिकर्षशौचमन्थनदेशकालवशेन भावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते १८

संयोगस्तु द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः सविशेषमारभते यन्नैकशो द्रव्याण्यारभन्ते । यथा मधुसर्पिषोः मधुमत्स्यवयसां च संयोगः ॥ १९ ॥

राशिस्तु सर्वग्रहपरिग्रहौ मात्राऽमात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः। तत्र सर्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेकपिण्डेन सर्वग्रहः । परिग्रहश्च पुनः प्रमाणग्रहणमेकैकत्वेनाहारद्रव्याणाम् । सर्वस्य हि ग्रहः सर्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ॥ २० ॥

देशः पुनः स्थानं द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्म्यं चाचष्टे २१

कालो हि नित्यगश्चावस्थिकश्च । तत्रावस्थिको विकारमपेक्ष्यते । नित्यगस्तु खलु ऋतुसात्म्यापेक्षः ॥ २२ ॥

उपयोगसंस्था तूपयोगनियमः स जीर्णलक्षणापेक्षः ॥ २३ ॥

उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुंक्ते । यदायत्तमोकसात्म्यम् ॥२४॥

इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति । एषां विशेषाः शुभाशुभफलप्रदाः परस्परोपकारका भवन्ति । तान्बुभुत्सेत । बुध्वा च हितेप्सुरेव स्यान्न च मोहात्प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोदर्कमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा ॥ २५ ॥

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामपि चातुराणां हितम् । केषांचित्काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जानानां भवति । उष्णं स्निग्धं मात्रावज्जीर्णे वीर्याविरुद्धम् इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं नातिद्रुतं नातिविलम्बितं न जल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत आत्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् ॥ २६ ॥

तस्य साद्गुण्यमुपदेक्ष्यामः । उष्णमश्नीयादुष्णं हि भुज्यमानं

स्वदते भुक्तं चाग्निमुदीर्यमुदीरयति । क्षिप्रं च जरां गच्छति, वातं चानुलोमयति, श्लेष्माणं च परिशोषयति, तस्मादुष्णमश्नीयात् ॥ २७ ॥

स्निग्धमश्नीयात् । स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते । भुक्तं चाग्निमुदीरयति क्षिप्रं जरां गच्छति वातमनुलोमयति दृढीकरोति । शरीरोपचयं बलाभिवृद्धिं चोपजनयति, वर्णप्रसादमपि चाभि[illegible]र्वर्तयति । तस्मात्स्निग्धमश्नीयात् ॥ २८ ॥

मात्रावदश्नीयात् । मात्रावद्धि भुक्तं वातपित्तकफानप्रपीडय[illegible]युरेव विवर्धयति केवलं सुखं सम्यक् पक्वं विड्भूतं गुदमनुपर्येति न चोष्माणमुपहन्ति अव्यथं च परिपाकमेति । तस्मान्मात्रा[illegible]दश्नीयात् ॥ २९ ॥

जीर्णेऽश्नीयात् । अजीर्णे हि भुञ्जानस्य पूर्वस्याहारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणाहाररसेनोपसृजन्सर्वान्दोषान्प्रकोपयत्याशु । जीर्णे तु [illegible]ञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेषु अग्नौ चोदीर्णे जातायां च बुभुक्षायां विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषु चोद्गारे विशुद्धे हृदये विशुद्धे वातानुलोम्ये विसृष्टेषु च वातमूत्रपुरीषवेगेषु जीर्णमभ्यवहृतमाहारजातं सर्वशरीरधातूनप्रदूषयदायुरेवाभिवर्धयति केवलम् । तस्माज्जीर्णेऽश्नीयात् ॥ ३० ॥

वीर्याविरुद्धमश्नीयात् । अविरुद्धवीर्यमश्नन्हि न विरुद्धवीर्याहा[illegible]जैर्विकारैरयमुपसृज्यते । तस्माद्वीर्याविरुद्धमश्नीयात् ॥ ३१ ॥

इष्टे देशेऽश्नीयात् । इष्टे हि देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोवि[illegible]घातकैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति । तथेष्टैः सर्वोपकरणैस्तस्मादि[illegible] देशे तथेष्टसर्वोपकरणं चाश्नीयात् ॥ ३२ ॥

नातिद्रुतमश्नीयात् । अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्योत्स्नेहनमवस[illegible] भोजनस्याप्रतिष्ठानम् । भोज्यदोषसाद्गुण्योपलब्धिश्च न नियता । तस्मान्नातिद्रुतमश्नीयात् ॥ ३३ ॥

नातिविलम्बितमश्नीयात् । अतिविलम्बितं हि भुञ्जानो न [illegible]प्तिमधिगच्छति बहु भुंक्ते, शीतीभवति चाहारजातं विषमपा[illegible] च भवति । तस्मान्नातिविलम्बितमश्नीयात् ॥ ३४ ॥

अजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत। जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भवन्ति य एवातिद्रुतमश्नतः। तस्मादजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत ॥ ३५ ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक् । इदं ममोपशेते इदं नोपशेते इति। विदितं ह्यस्य आत्मन आत्मसात्म्यं भवति। तस्मादात्मनात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति ॥ ३६ ॥"

तत्र श्लोकाः।

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः।
वेद यो देशकालौ च शरीरं च स ना भिषक् ॥ ३७ ॥
विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः।
द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥ ३८ ॥
आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाद्गुण्यमेव च ॥
विमाने रससंख्याते सर्वमेतत्प्रकाशितम् ॥ ३९ ॥

इति चरकसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

अथातस्त्रिविधकुक्षीयं व्याख्यास्यामः।

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः। तद्यथैकमवकाशांशमूर्तानामाहारविकाराणामेकं द्रवाणामेकं पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम् ॥ १ ॥

एतावतीं ह्याहारमात्रामुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किंचिदशुभं प्राप्नोति। न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्स्नमाहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यम्। प्रकृत्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलकत्वात्। तत्र तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः। एतावानेव ह्याहारराशिविधिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वं च तत्र मात्रावत्त्वं पूर्वमुपदिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन। तद्भूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

"तद्यथा—कुक्षेरप्रपीडनमाहारेण हृदयस्यानवरोधः पार्श्वयोर-

विपाटनमनतिगौरवमुदरस्य प्रीणनमिन्द्रियाणां क्षुत्पिपासोपरमः स्थानासनशयनगमनप्रश्वासोच्छ्वासहास्यसंकथासु च सुखानुवृत्तिः सायं प्रातश्च सुखेन परिणमनम् । बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ३ ॥

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते । हीनमधिकं च । तत्र हीनमात्राहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरमतृप्तिकरमुदावर्तकरमवृष्यमनायुष्यमनौजस्यं मनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमलक्ष्म्यावहम् अशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते ॥ ४ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति सर्वकुशलाः ॥ ५ ॥

यो हि मूर्तानामाहारविकाराणां सौहित्यं गत्वा पश्चाद्द्रवैस्तृप्तिमापद्यते भूयस्तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्वे युगपत्प्रकोपमापद्यन्ते ॥ ६ ॥

ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशिमपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमाश्रिता विष्टम्भयन्तः सहसा वाप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः पृथक्पृथग्विकारानभिनिर्वर्तयन्ति अतिमात्रभोक्तुः ॥ ७ ॥

तत्र वातः शूलानाहाङ्गमर्दमुखशोषमूर्च्छाभ्रमाग्निवैषम्यशिरासंकोचनसंस्तम्भनानि करोति ॥ ८ ॥

पित्तं पुनर्ज्वरमतीसारमन्तर्दाहं तृष्णामदभ्रमप्रलपनानि ॥ ९ ॥

श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकाविपाकशीतज्वरालस्यगात्रगौरवाभिनिर्वृत्तिकरः संपद्यते ॥ १० ॥

न खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमामप्रदोषकारणमिच्छन्ति । अपि तु खलु गुरुरूक्षशीतशुष्कद्विष्टविष्टम्भिविदाह्यशुचिविरुद्धानामकाले अन्नपानानामुपसेवनम् । कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याह्रीशोकलोभोद्वेगभयोपतप्तेन मनसा वा यदन्नपानमुपयुज्यते तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ११ ॥

भवति चात्र ।

मात्रयाप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।
चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ १२ ॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजः । विसूचिकामलसं च । तत्र विसूचिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात्॥ १३

अलसकमुपदेक्ष्यामः । दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्षशीतशुष्कान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न बहिर्मुखीभवति । ततश्छर्द्यतीसारवर्ज्यानि आमप्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयत्यमात्राणि । अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचित्केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत्स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ॥ १४ ॥

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरेव दोषमामविषमित्याचक्षते भिषजो विषसदृशलिङ्गत्वात्, तत्परमसाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ १५ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेत् आदौ पाययित्वा लवणमुष्णं च वारि । ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ॥ १६ ॥

विसूचिकायां तु लङ्घनमेवाग्रे विरिक्तवच्चानुपूर्वी ॥ १७ ॥

आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषावलिप्तामाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषिणमभिसमीक्ष्य पाययेद्दोषशेषपाचनार्थमौषधमग्निसंधुक्षणार्थं च न त्वजीर्णाशनम् । आमप्रदोषदुर्बलो ह्यग्निर्युगपद्दोषमौषधमाहारजातं चाशक्तः पक्तुम् ॥ १८ ॥

अपि चामप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽतिबलत्वादुपरतकायाग्निं सहसैवातुरमबलमभिपातयेत् ॥ १९ ॥

आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपरमो भवति । सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यौषधमातङ्कविपरीतमेवावचारयेत् । यथास्वं सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतमौषधमिच्छन्ति कुशलाः ॥ २० ॥

तदर्थकारि विपक्वभुक्तामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते चाग्नौ अभ्यङ्गास्थापनानुवासनं विधिवत्स्नेहपानं च युक्त्या प्रयो-

ज्यम्, प्रसमीक्ष्य दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ २१ ॥

भवति चात्र ।

अशितं खादितं पीतं लीढं च क्व विपच्यते ।
एतत्त्वां धीर पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमन् ॥ २२ ॥
इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्वसुः ।
आचचक्षे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥ २३ ॥
नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।
अशितं खादितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते ॥ २४ ॥
आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्वः सर्वाशयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते ॥ २५ ॥
तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥ २६ ॥

आहारविध्यायतनानि चाष्टौ
सम्यक्परीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ।
अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो
हितोपयोगेषु भजेत तं च ॥ २७ ॥

इति चरकसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो जनपदोद्ध्वंसनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराध्युषितायां काम्पिल्यराजधान्यां भगवान्पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगणपरिवृतः पश्चिमे घर्ममासे गङ्गातीरे वनविचारमनुविचरञ्शिष्यमग्निवेशमब्रवीत् १

दृश्यन्ते हि खलु सौम्य नक्षत्रग्रहचन्द्रसूर्यानिलानलानां दिशां च प्रकृतिभूता ऋतुवैकारिका भावा अचिरादितो भूरपि च न यथावद्रसवीर्यविपाकप्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति । तद्वियोगाच्चातङ्कप्रायता नियता । तस्मात्प्राक् उद्ध्वंसात्प्राक् च भूमेर्विरसी-

भावादुद्धर सौम्य। भैषज्यानि, यावन्नोपहतरसवीर्यविपाकप्रभावाणि। वयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यामहे, ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः॥ २॥

नहि सम्यगुद्धृतेषु भैषज्येषु सम्यग्विहितेषु सम्यग्विचारचारितेषु जनपदोद्ध्वंसकराणां विकाराणां किंचित्प्रतीकारगौरवं भवति॥३॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच। उद्धृतानि खलु भगवन् भैषज्यानि सम्यग्विहितानि सम्यग्विचारचारितानि। अपि तु खलु जनपदोद्ध्वंसनमेकेन व्याधिना युगपदसमानप्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्त्ववयसां मनुष्याणां कस्माद्भवतीति॥ ४॥

"तमुवाच भगवानात्रेयः। एवमसामान्यानामेभिरप्यग्निवेश प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽन्ये भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात्समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिवर्तमाना जनपदमुद्ध्वंसयन्ति। ते तु खलु इमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति। तद्यथा—वायुरुदकं देशः काल इति॥ ५॥

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात्। तद्यथा,—ऋतुविषममतिस्तिमितमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिष्यन्दिनमतिभैरवारावमतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यगन्धबाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति॥ ६॥

उदकं तु खलु अत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शवत्क्लेदबहुलमपक्रान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलाशयमप्रीतिकरमपगतगुणं विद्यात् ७

देशं पुनः विकृतप्रकृतिवर्णगन्धरससंस्पर्शं क्लेदबहुलमुपसृष्टं सरीसृपव्यालमशकशलभमक्षिकामूषकोलूकश्मशानिकशकुनिजम्बुकादिभिस्तृणोलूपोपवनवन्तं प्रतानादिबहुलमपूर्ववदवपतितं शुष्कनष्टशस्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपतत्रिगणमुत्क्रुष्टश्वगणमुद्भ्रान्तव्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जाचारगुणजनपदं शश्वत्क्षुभितोदीर्णसलिलाशयं प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पम् अतिभयारावरूपं रूक्षताम्रारुणसिताभ्रजालसंवृतार्कचन्द्रतारकमभीक्ष्णं सम्भ्रमोद्वेगमिव सत्रासरुदितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरितमिवाक्रन्दितशब्दबहुलं चाहितं विद्यात्॥ ८॥

कालं तु खलु यथर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येत् ॥ ९ ॥

इमानेवंदोषयुक्तांश्चतुरो भावान् जनपदोध्वंसकरान्वदन्ति कुशलाः । अतोऽन्यथाभूतांस्तु हितानाचक्षते ॥ १० ॥

विगुणेष्वपि तु खल्वेतेषु जनपदोद्ध्वंसनकरेषु भावेषु भेषजेनोपपाद्यमानानां न भयं भवति रोगेभ्य इति ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र ।

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम् ।
गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत्संप्रवक्ष्यते ॥ १२ ॥
वाताज्जलं जलाद्देशं देशात्कालं स्वभावतः ।
विद्याद्दुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित् ॥ १३ ॥
वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् ।
प्रतीकारस्य सौकर्ये विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥ १४ ॥
चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।
भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १५ ॥
येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।
कर्म पञ्चविधं तेषां भेषजं परमुच्यते ॥ १६ ॥
रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।
शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥ १७ ॥
सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।
सद्वृत्तस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥ १८ ॥
हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् ।
सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥ १९ ॥
संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।
धार्मिकैः सात्त्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसंमतैः ॥ २० ॥
इत्येतद्भेषजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।
येषां न नियतो मृत्युस्तस्मिन्काले सुदारुणे ॥ २१ ॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्ध्वंसने कारणानि आत्रेयस्य भगवतः पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । अथ खलु भगवन् ! कुतो-

मूलमेषां वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते, येनोपपन्ना जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति ॥ २२ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । सर्वेषाम् अग्निवेश ! वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः तन्मूलं चासत्कर्म पूर्वकृतम् । तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव ॥ २३ ॥

तद्यथा—यदा देशनगरनिगमजनपदप्रधाना धर्ममुत्क्रम्य अधर्मेण प्रजां प्रवर्तयन्ति, तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्ममभिवर्धयन्ति ॥ २४ ॥

ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्धत्ते । ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते । तेषां तथान्तर्हितधर्माणामधर्मप्रधानानामपक्रान्तदेवतानामृतवो व्यापद्यन्ते । तेन नापो यथाकालं देवो वर्षति विकृतं वा वर्षति । वाता न सम्यगभिवान्ति क्षितिर्व्यापद्यते । सलिलानि उपशुष्यन्ति । ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विकृतिम् । तत उद्ध्वंसन्ते जनपदाः स्पर्शाभ्यवहार्यदोषात् ॥ २५ ॥

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्य अधर्म एव हेतुर्भवति । येऽतिप्रवृद्धलोभक्रोधरोषमानाः ते दुर्बलानवमत्य आत्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्परमभिक्रामन्ति, परान्वाभिक्रामन्ति, परैर्वाभिक्राम्यन्ते, रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसङ्घैस्तमधर्ममन्यद्वाप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते । तथाभिशापस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति ॥ २६ ॥

ये लुप्तधर्माणो धर्मादपेताः ते गुरुवृद्धसिद्धर्षिपूज्यानवमत्याहितान्याचरन्ति ॥ २७ ॥

ततस्ताः प्रजा गुर्वादिभिरभिशप्ता भस्मतामुपयान्ति । प्रागप्यभूदनेकपुरुषकुलविनाशाय नियतप्रत्ययोपलम्भान्नियताश्च परे । अनियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे ॥ २८ ॥

प्रागपि चाधर्मादृते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् । आदिकाले हि अदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्मयज्ञविधिविधानाः शैलेन्द्रसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पवनसमबलजवपराक्रमाश्चारुस्फिचोऽभिरूपप्रमाणाकृतिप्रसादोपचय-

वन्तः सत्यार्जवानृशंस्यदानदमनियमतपउपवासब्रह्मचर्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्रमक्लमालस्यपरिग्रहाश्च पुरुषा बभूवुरमितायुषः ॥ २९ ॥

तेषामुदारसत्वगुणकर्मणामचिन्त्यत्वाद्रसवीर्यविपाकप्रभावगुणसमुदितानि प्रादुर्बभूवुः सस्यानि सर्वगुणसमुदितत्वात्पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ। भ्रश्यति तु कृतयुगे केषांचिदत्यादानात्सांपन्निकानां शरीरगौरवमासीत्। सत्वानां गौरवात् श्रमः, श्रमादालस्यमालस्यात् संचयः, संचयात् परिग्रहः, परिग्रहाल्लोभः प्रादुर्भूतः ॥ ३० ॥

ततः कृतयुगे गते त्रेतायां लोभादभिद्रोहः। अभिद्रोहादनृतवचनमनृतवचनात्कामक्रोधमानद्वेषपारुष्याभिघातभयतापशोकचित्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः ॥ ३१ ॥

ततस्त्रेतायां धर्मपादोऽन्तर्धानमगमत्। तस्यान्तर्धानात्पृथिव्यादीनां गुणपादप्रणाशोऽभूत्। तत्प्रणाशकृतश्च सस्यानां स्नेहवैमल्यरसवीर्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः ॥ ३२ ॥

ततस्तानि प्रजाशरीराणि हीनगुणपादैर्हीयमानगुणैश्चाहारविहारैरयथापूर्वमुपष्टभ्यमानानि अग्निमारुतपरीतानि प्राग्व्याधिभिर्ज्वरादिभिराक्रान्तानि अतः प्राणिनो ह्रासमवापुरायुषः क्रमश इति ॥३३॥

भवति चात्र।

"युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते।
गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ ३४ ॥
संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम्।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ ३५ ॥
इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥ ३६ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच। किंनु खलु भगवन्! नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं न वेति। भगवानुवाच। इह अग्निवेश! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ॥ ३७ ॥

दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम्।
दैवमात्मकृतं विद्यात्कर्म यत्पौर्वदेहिकम् ॥ ३८ ॥
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम्।

बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ॥ ३९ ॥
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ।
तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य स्वसुखस्य च ॥ ४० ॥
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा ।
मध्यमा मध्यमस्येष्टा कारणं शृणु चापरम् ॥ ४१ ॥
दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ।
दैवेन चेतरत्कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ॥ ४२ ॥
दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ।
कर्म किंचित्क्वचित्काले विपाके नियतं महत् ।
किंचित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ ४३ ॥ इति ।

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु । निदर्शनमपि चात्र उदाहरिष्यामः । यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं स्यात् तदायुष्कामाणां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्रयुज्येरन् ॥ ४४ ॥

न उद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोष्ट्रखरतुरगमहिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः, न प्रपातगिरिविषमदुर्गाम्बुवेगाः । तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयो नारयो न प्रवृद्धोऽग्निर्न च विविधविषयाश्रयाः सरीसृपोरगादयः । न साहसं न देशकालचर्या न नरेन्द्रप्रकोप इत्येवमादयो भावा नाभावकराः स्युः आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् ॥ ४५ ॥

न चानभ्यस्ताकालमरणभयनिवारकाणामकालमरणभयमागच्छेत्प्राणिनाम् । व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्युर्महर्षीणां रसायनाधिकारे ॥ ४६ ॥

नापीन्द्रो नियतायुषं शत्रुं वज्रेणाभिहन्यात् । नाश्विनावार्तं भेषजेनोपपादयेताम् । नर्षयो यथेष्टमायुस्तपसा प्राप्नुयुर्न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशाः सम्यक् पश्येयुरुपदिशेयुराचरेयुर्वा ॥ ४७ ॥

अपि च सर्वचक्षुषामेतत्परं यदैन्द्रं चक्षुरिदं चास्माकं तेन प्रत्यक्षं यथा पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाहवं कुर्वतामकुर्वतां चातुल्यायुष्ट्वं

तथा जातमात्राणामप्रतीकारात् प्रतीकाराच्च अविषाविषप्राशिनां चापि अतुल्यायुष्ट्वं न च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां चोत्सीदताम् तस्माद्धितोपचारमूलं जीवितमतो विपर्ययात् मृत्युः ॥ ४८ ॥

अपि च देशकालात्मगुणविपरीतानां कर्मणामाहारविकाराणां च क्रियोपयोगः ॥ ४९ ॥

सम्यक् सर्वातियोगसंधारणमसंधारणमुदीर्णानां च गतिमतां साहसानां च वर्जनमारोग्यानुवृत्तौ उपलभामहे हेतुमुपदिशामः सम्यक् पश्यामश्चेति ॥ ५० ॥

अतःपरमग्निवेश उवाच। एवं सति अनियतकालप्रमाणायुषां भगवन्! कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्भवतीति ॥ ५१ ॥

तमुवाच भगवान् आत्रेयः श्रूयतां अग्निवेश! यथा यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स्यात्। स च सर्वगुणोपपन्नो वाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छेत् तथायुः शरीरोपगतं बलवतः प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षयादेव अवसानं गच्छति ॥ ५२ ॥

स मृत्युः काले। यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वाद्विषमपथादपथादक्षचक्रभङ्गाद्वाह्यवाहकदोषादनिर्मोक्षात् पर्यसनादनुपाङ्गाच्चान्तरा व्यसनमापद्यते ॥ ५३ ॥

तथायुरप्ययथाबलमारम्भादयथाऽग्न्यभ्यवहरणाद्विषमाभ्यवहरणात् विषमशरीरन्यासादतिमैथुनादसत्संश्रयादुदीर्णवेगविनिग्रहात् विधार्यवेगाविधारणाद्भूतविषवाय्वग्न्युपतापादभिघातादाहारप्रतीकारविवर्जनाच्चान्तरा व्यसनमापद्यते। स मृत्युरकाले ॥ ५४ ॥

तथा ज्वरादीनप्यातङ्कान्मिथ्योपचरितानकालमृत्यून्पश्याम इति।

अथाग्निवेशः पप्रच्छ किं नु खलु भगवन्! ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं भूयिष्ठं प्रयच्छन्ति भिषजो न तथा शीतम्। अस्ति च शीतसाध्यो धातुर्ज्वरकर इति ॥ ५६ ॥

"तमुवाच भगवानात्रेयः, ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजः। ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः, प्रायो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां

पाचनवमनापतर्पणानि शमनानि भवन्ति । पाचनार्थं च पानीय-मुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठम् ॥ ५७ ॥

तद्ध्येषां पीतं वातमनुलोमयति अग्निमुदर्यमुदीरयति । क्षिप्रं जरां गच्छति श्लेष्माणं च परिशोषयति स्वल्पमपि च पीतं तृष्णा-प्रशमनायोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्नपित्ते ज्वरे सदा-हभ्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयमुष्णेन हि दाहभ्रमप्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्धन्ते शीतेनोपशाम्यन्तीति ॥ ५८ ॥

भवति चात्र ।

शीतेनोष्णकृतान्रोगान्शमयन्ति भिषग्विदः ।
ये तु शीतकृता रोगास्तेषां चोष्णं भिषग्जितम् ॥ ५९ ॥

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतमौषधं कार्यम् ॥ ६० ॥

तथापतर्पणनिमित्तानामपि व्याधीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शा-न्तिस्तथा पूरणनिमित्तानां नान्तरेणापतर्पणम् ॥ ६१ ॥

अपतर्पणमपि च त्रिविधं लङ्घनं लङ्घनपाचनं दोषावसेचनं चेति । तत्र लङ्घनमल्पदोषाणाम् । लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या वातातपपरी-तमिवाल्पमुदकमल्पदोषः प्रशोषमापद्यते ॥ ६२ ॥

लङ्घनपाचनाभ्यां मध्यबलः सूर्यसंतापमारुताभ्यां पांशुभस्मा-वकिरणैरिव चानतिबहूदकं मध्यदोषः प्रशोषमापद्यते ॥ ६३ ॥

बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम् । न ह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्वलप्रसेकोऽस्ति । तद्वद्दोषावसेचनम् । दोषावसेचनं तु खल्वन्यद्वा भेषजं प्राप्तकालमप्यातुरस्य नैवंविधस्य कुर्यात् ॥ ६४ ॥

अनपवादप्रतीकारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिनश्चण्डस्या-सूयकस्य तीव्राधर्मरुचेरतिक्षीणबलमांसशोणितस्य असाध्यरोगोपह-तस्य मुमूर्षुलिङ्गान्वितस्य चेति । एवंविधं ह्यातुरमुपचरन्भिषक्पा-पीयसा अयशसा योगं गच्छतीति ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
ज्ञेयः स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥ ६६ ॥

प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्लभातपः ।
अरूपीऽबहुदोषश्च समः साधारणो मतः ॥ ६७ ॥
तदात्वे चानुबन्धो वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।
कर्मणस्तन्न कर्तव्यमेतद्बुद्धिमतां मतम् ॥ ६८ ॥"
पूर्वरूपाणि सामान्या हेतवः स्वस्वलक्षणाः ।
देशोद्ध्वंसस्य भैषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥ ६९ ॥
प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयक्रमः ।
मरणं प्रतिभूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥ ७० ॥
यथा चाकालमरणं यथायुक्तं च भेषजम् ।
सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥ ७१ ॥
तदग्निवेशायात्रेयो निखिलं सर्वमुक्तवान् ।
देशोद्ध्वंसनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तमः ॥ ७२ ॥

इति चरकसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

त्रिविधं खलु रोगविशेषज्ञानं भवति । तद्यथा—आप्तोपदेशः प्रत्यक्षमनुमानं चेति ॥ १ ॥

तत्राप्तोपदेशो नाम आप्तवचनम् । आप्ता ह्यवितर्कस्मृतिविभागविदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनश्च । तेषामेवंगुणयोगाद्यद्वचनं तत्प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खरक्तदुष्टान्तःकरणवचनमिति ॥२॥

प्रत्यक्षं तु खलु तत् यत्स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चोपलभ्यते । अनुमानं खलु तर्को युक्त्यपेक्षः ॥ ३ ॥

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदयेन पूर्वं परीक्ष्य रोगं सर्वथा सर्वमेवोत्तरकालमध्यवसानमदोषं भवति ॥ ४ ॥

नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्पद्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये पूर्वमाप्तोपदेशाज्ज्ञानं ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते । किं ह्यनुपदिष्टपूर्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्ष्यमाणो

विद्यात् । तस्मात् द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं चेति । त्रिविधा वा सहोपदेशेन । तत्रेदमुपदिशन्ति बुद्धिमन्तो रोगमेकैकमेवं प्रकोपमेवंयोनिमेवात्मानमेवमधिष्ठानमेवं वेदनमेवं संस्थानं एवं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धमेवमुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानक्षयसमन्वितमेवमुदर्कमेवंनामानमेवं योगं विद्यात् । तस्मिन्नियं प्रतीकाराप्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज्ज्ञायते ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुत्सुः सर्वैरिन्द्रियैः सर्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान्परीक्षेतान्यत्र रसज्ञानात् । तद्यथा, अन्त्रकूजनं संधिस्फोटनमङ्गुलीपर्वणां च स्वरविशेषांश्च ये चान्येऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्ताञ्श्रोत्रेण परीक्षेत । वर्णसंस्थानप्रमाणच्छाया शरीरप्रकृतिविकारौ चक्षुर्वैषयिकाणि चान्यानि कानि च तानि चक्षुषा परीक्षेत ॥ ६ ॥

रसं तु खल्वातुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिकमप्यनुमानादवगच्छेत् । न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमुपपद्यते । तस्मादातुरपरिप्रश्नेनैवातुरमुखरसं विद्यात् । यूकापसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं मक्षिकोपदर्शनेन शरीरमाधुर्यम् । लोहितपित्तसंदेहे तु किन्धारिलोहितं लोहितपित्तं वेति स्वकाकभक्षणाद्धारिलोहितमभक्षणाल्लोहितमित्यनुमातव्यम् । एवमन्यानप्यातुरशरीरगतान्रसाननुमिमीत । गन्धांस्तु खलु सर्वशरीरगतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकान्घ्राणेन परीक्षेत । स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिविकृतियुक्तमिति प्रत्यक्षतोऽनुमानैकदेशतश्च परीक्षणमुक्तम् ॥ ७ ॥

इमे तु खलु अन्येऽप्येवमेव भूयोनुमानज्ञेया भवन्ति भावाः । तद्यथा, अग्निं जरणशक्त्या, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीञ्शब्दादिग्रहणेन, मनोऽर्थाव्यभिचारेण, विज्ञानं व्यवसायेन, रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन, धैर्यमविषादेन, वीर्यमुत्साहेन, स्थानमविभ्रमेण, श्रद्धामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन, ह्रियमपत्रपेण, शीलमनुशीलनेन, द्वेषं प्रतिषेधेन, उपाधिमनुबन्धेन, धृतिमलौल्येन, वश्यतां विधेयतया, वयोभक्ति-

सात्म्यव्याधिसमुत्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां, दोषप्रमाणविशेषमपचारविशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैरुपस्थितश्रेयस्त्वं कल्याणाभिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमविकारेणेति । ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं दुःस्वप्नदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टसुखदुःखानि चातुरपरिप्रश्नेनैव विद्यादिति ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र ।

"आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।
अनुमानेन च व्याधीन्सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ॥ ९ ॥
सर्वथा सर्वमालोच्य यथासंभवमर्थवित् ।
अथाध्यवस्येत्तत्त्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ॥ १० ॥
कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ।
अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥ ११ ॥
ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति तत्त्ववित् ।
आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ १२ ॥
सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।
यथा चोपदिशन्त्याप्ताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥ १३ ॥
ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चात्युदारधीः ।
भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥ १४ ॥

इति त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः स्रोतोविमानं व्याख्यास्यामः ।

"यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन्स्रोतसां प्रकारविशेषाः, सर्वे भावा हि पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते क्षयं वा न गच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्ति अयनार्थेन । अपि चैके महर्षयः स्रोतसामेव समुदयं पुरुषमिच्छन्ति सर्वगतत्वात्सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमनानां नत्वेतदेवं यस्य स हि पुरुषः स्रोतांसि यच्च

वहन्ति यच्चावहन्ति यत्र चावस्थितानि सर्वं तदन्यत्तेभ्यः ॥ १ ॥

अतिबहुत्वात्तु खलु केचिदपरिसंख्येयान्याचक्षते स्रोतांसि, परिसंख्येयानि पुनरन्ये, तेषां स्रोतसां यथास्थानं कतिचित्प्रकारान्मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः, ये भविष्यन्त्यलमनुक्तार्थज्ञानवते विज्ञानाय चाज्ञानाय, तद्यथा, प्राणोदकान्नरसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रमूत्रपुरीषस्वेदवहानि वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वस्रोतांसि अयनभूतानि ॥ २ ॥

तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतं च, तदेतत्स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वान्न विकारैरुपसृज्यते शरीरम् । तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च, प्रदुष्टानामिदं विशेषज्ञानं भवति, अतिसृष्टकुपितं सप्रतिबन्धं अल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ३ ॥

उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च, प्रदुष्टानामिदं विज्ञानं, तद्यथा जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ४ ॥

अन्नवहानां स्रोतसां आमाशयो मूलं वामं च पार्श्वम् । प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ छर्दिं च दृष्ट्वा अन्नवहानि स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ५ ॥

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः, शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं प्लीहा च, मांसवहानां च स्रोतसां स्नायु मूलं त्वक्, मज्जावहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सक्थयश्च, शुक्रवहाणां स्रोतसां वृषणौ मूलं शेफश्च । प्रदुष्टानां तु रसादिस्रोतसां खलु एषां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशीतिये अध्याये यान्येव हि धातूनां प्रदोषविज्ञानानि तान्येव यथास्वं धातुस्रोतसाम् ॥ ६ ॥

मूत्रवहाणां स्रोतसां बस्तिर्मूलं वङ्क्षणौ च, खल्वेषामिदं प्रदुष्टानां विज्ञानमतिसृष्टं प्रतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशूलं मूत्रं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्॥७॥

पुरीषवहाणां स्रोतसां पक्वाशयो मूलं स्थूलगुदश्च। प्रदुष्टानां खल्वेषामिदं विज्ञानं, कृच्छ्रेण अल्पाल्पं सशूलमतिद्रवं कुपितमतिवृद्धं चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहाण्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं रोमकूपाश्च। प्रदुष्टानां खल्वेषामिदं विज्ञानं, अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णतां परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ९

स्रोतांसि शिरा धमन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानानि आशया आलयाः निकेताश्चेति शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि ॥ १० ॥

तेषां प्रकोपात्स्थानस्थाश्चैव मार्गगाश्चैव शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते ॥ ११ ॥

इतरेषां वा प्रकोपादितराणि ॥ १२ ॥

स्रोतांसि स्रोतांस्येव धातवश्च धातून्प्रदूषयन्ति ॥ १३ ॥

प्रदुष्टास्त्वेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषस्वभावादिति ॥ १४ ॥

भवति चात्र।

क्षयात्संधारणाद्रौक्ष्याद्व्यायामात्क्षुधितस्य च।
प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः ॥ १५ ॥
औष्ण्यादामाद्भयात्पानादतिशुष्कान्नसेवनात्।
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृषायाश्चातिपीडनात् ॥ १६ ॥
अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात्।
अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात्पावकस्य च ॥ १७ ॥
गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रनिषेवणात्।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात् ॥ १८ ॥
विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ ॥ १९ ॥
अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरूणि च।
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतो दिवा ॥ २० ॥

अव्यायामाद्दिवास्वप्नान्मेद्यानां चातिभक्षणात्।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात्॥ २१॥
व्यायामादतिसंक्षोभादस्थ्नामति च भक्षणात्।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात्॥ २२॥
उत्पेषादत्यभिष्यन्दादभिघातात्प्रपीडनात्।
मज्जावाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात्॥ २३॥
अकालयोनिगमनान्निग्रहादतिमैथुनात्।
शुक्रवाहीणि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा॥ २४॥
मूत्रितोदकभक्षस्त्रीसेवनान्मूत्रनिग्रहात्।
मूत्रवाहीणि दुष्यन्ति क्षीणस्याथ कृशस्य च॥ २५॥
विधारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा।
वर्चों वहानि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च॥ २६॥
व्यायामादतिसंतापाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात्।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा॥ २७॥
आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः।
धातुभिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः॥ २८॥
अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा शिराणां ग्रन्थयोऽपि वा।
विमार्गगमनं वापि स्रोतसां दुष्टलक्षणम्॥ २९॥
स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च॥ ३०॥
प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया।
कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी॥ ३१॥
विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम्।
दूषितस्रोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम्॥ ३२॥
मूत्रविट्स्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी।
तथातिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी॥३३॥" इति।

तत्र श्लोकाः।

त्रयोदशानां मूलानि स्रोतसां दुष्टलक्षणम्।
सामान्यं नाम पर्यायाः कोपनानि परस्परम्॥ ३४॥

दोषहेतुः पृथक्त्वेन भेषजोद्देश एव च।
स्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥ ३५ ॥
केवलं विहितं यस्य शरीरं सर्वभावतः।
शारीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मुह्यति ॥ ३६ ॥

इति चरकसंहितायां स्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः।

षष्ठोऽध्यायः।

अथातो रोगानीकं व्याख्यास्यामः।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः।

द्वे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन साध्यं चासाध्यं च, द्वे रोगानीके बलभेदेन मृदु च दारुणं च, द्वे रोगानीके अधिष्ठानभेदेन मनोऽधिष्ठानं शरीराधिष्ठानं च, रोगानीके द्वे निमित्तभेदेन स्वधातुवैषम्यनिमित्तं चागन्तुनिमित्तं च, द्वे रोगानीके आशयभेदेन आमाशयसमुत्थं च पक्काशयसमुत्थं च ॥ १ ॥

एवमेतत्स्वभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशयद्वैधं समुद्भेदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवा संधीयमानं स्यादेकत्वं वा बहुत्वं वा, एकत्वं तावदेकमेव रोगानीकं दुःखसामान्यात्, बहुत्वं तु दश रोगानीकानि प्रभावभेदादीनि, बहुत्वमपि संख्येयं वा स्यादसंख्येयं यथोक्तमष्टोदरीये, असंख्येयं यथा महति रोगाध्याये, रुग्वर्णसमुत्थानादीनामसंख्येयत्वात् ॥ २ ॥

नच संख्येयाग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेष्वविगीतिरित्यतो न दोषवती स्यादत्र काचित्प्रतिज्ञा, न चाविगीतिरित्यतः स्याददोषवत्, भेत्ता हि भेद्यमन्यथा भिनत्त्यन्यथा पुरस्ताद्भिन्नं, भेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् भेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधा, नच पूर्वं भेदाग्रमुपहन्ति ॥ ३ ॥

समानायामपि खलु भेदप्रकृतौ प्रकृतानुपयोगान्तरमपेक्ष्य सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि। समानो हि रोगशब्दो दोषेषु व्याधिषु च वर्तते। दोषा अपि रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्म-

शब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभन्ते । तत्र दोषेषु चैव व्याधिषु च रोगशब्दः समानः शेषेषु तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

"तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्त्यतिबहुत्वाद्दोषास्तु परिसंख्येया अनतिबहुत्वात्, तस्माद्यथोचितं विकारा उदाहरणार्थमनवशेषेण च दोषा व्याख्यास्यन्ते ॥ ५ ॥

रजस्तमश्च मानसौ दोषौ, तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यामानमदशोकचित्तोद्वेगभयहर्षादयः ॥ ६ ॥

वातपित्तश्लेष्माणस्तु शारीरा दोषास्तेषामपि च विकारा ज्वरातीसारशोथशोषमेहकुष्ठादय इति ॥ ७ ॥

दोषाश्च केवला व्याख्याताः, विकारैकदेशश्च ॥ ८ ॥

तत्र तु खल्वेषां द्वयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपनमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति । प्रकुपितास्तु प्रकोपनविशेषाद्दूष्यविशेषाच्च विकारविशेषानभिनिर्वर्तयन्ति अपरिसंख्येयास्ते विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचिदनुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च । नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं न ह्यरजस्कं तमः ॥ ९ ॥

प्रायः शरीरदोषाणामेकाधिष्ठीयमानानां संनिपातः संसर्गो वा समानगुणत्वाद्दोषा हि दूषणैः समानाः ॥ १० ॥

तत्रानुबन्ध्यानुबन्धकृतो विशेषः, स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्ध्यस्तद्विपरीतलक्षणोऽनुबन्धः ॥ ११ ॥

अनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणसमन्वितास्तत्र यदि दोषा भवन्ति तत्रिकं संनिपातमाचक्षते द्वयं वा संसर्गम् । अनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोषभेदः । एवमेष संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु च व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषाद्व्यूहः ॥ १२ ॥

अग्निषु तु शरीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन । तद्यथा—तीक्ष्णो मन्दः समो विषम इति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहस्तद्विपरीतलक्षणो मन्दः । समस्तु खल्वपचारतो विकृतिमापद्यतेऽनपचारतः प्रकृताववतिष्ठते । समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषम इत्येते चतुर्विधा अग्नयश्चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम् ॥ १२ ॥

तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः। वातलानां तु वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः। पित्तलानां तु पित्ताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः। श्लेष्मलानां तु श्लेष्माभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः। तत्र केचिदाहुर्न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति विषमाहारोपयोगित्वान्मनुष्याणां, तस्माच्च केचिद्वातप्रकृतयः केचित्पित्तप्रकृतयः केचित्पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति। तच्चानुपपन्नं। कस्मात्कारणात्समवातपित्तश्लेष्माणं ह्यरोगमिच्छन्ति भिषजः। प्रकृतिश्चारोग्यम्, आरोग्यार्था च भेषजप्रवृत्तिः सा चेष्टारूपा, तस्माद्भवन्ति समवातपित्तश्लेष्माणः। न तु खलु सन्ति वातप्रकृतयः पित्तप्रकृतयः श्लेष्मप्रकृतयो वा। तस्य तस्य किल दोषस्य हि अधिकभावात्सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणाम्॥ १४॥

न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वमुपपद्यते। तस्मान्नैताः प्रकृतयः सन्ति। सन्ति तु खलु वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्चाप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः॥ १५॥

तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चत्वार्यन्नप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि। तत्र समसर्वधातूनां सर्वाकारसमम्। अधिकदोषाणां तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीण्यन्नप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि यावदग्नेः समीभावात्, समे तु सममेव तु कार्यमेवं चेष्टाभेषजप्रयोगाश्चापरे, तद्विस्तरेणानुव्याख्यास्यन्ते। त्रयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुरास्ते त्वनातुरास्तन्त्रान्तरीयाणां भिषजाम्। तद्यथा—वातलः श्लेष्मलः पित्तल इति॥ १६॥

तेषां विशेषविज्ञानं वातलस्य वातनिमित्ताः पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमिता व्याधयः प्रायेण बलवन्तश्च॥ १७॥

तत्र वातलस्य प्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ॥ १८॥

स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय॥ १९॥

तस्यावजयनं स्नेहस्वेदौ विधियुक्तौ मृदूनि च संशोधनानि स्नेहोष्णमधुराम्ललवणयुक्तानि तद्वदभ्यवहार्याण्युपनाहनोपवेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहनसंवाहनावपीडनवित्रासनविस्मापनविस्मारणानि सुरासवविधानं स्नेहाश्चानेकयोनयो दीपनीयपाचनीया वातहरविरेचनीयोपहिताः शतपाकाः सहस्रपाकाः सर्वशः प्रयोगार्थां बस्तयो बस्तिनियमः सुखशीलता चेति ॥ २० ॥

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते तथा नेतरौ ॥ २१ ॥

तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ॥ २२ ॥

तस्यावजयनं सर्पिष्पानं सर्पिषा च स्नेहनमधश्च दोषहरणं मधुरतिक्तकषायशीतानां चौषधानामभ्यवहार्याणामुपयोगो मृदुमधुरसुरभिशीतहृद्यानां गन्धानां चोपसेवा मुक्तामणिहारावलीनां च पवनशिशिरवारिसंस्थितानां धारणमुरसा क्षणे क्षणे स्रक्चन्दनप्रियङ्गुकालीयमृणालशीतवातवारिभिरुत्पलकुमुदकोकनदसौगन्धिकपद्मानुगतैश्च वारिभिरभिप्रोक्षणं श्रुतिसुखमृदुमधुरमनोऽनुगानां च गीतवादित्राणां श्रवणं चाभ्युदयानां सुहृद्भिश्च संयोगः संयोगश्चेष्टाभिः स्त्रीभिः शीतोपहितांशुकस्रग्धारिणीभिर्निशाकरांशुशीतप्रवातहर्म्यवासः शैलान्तरपुलिनशिशिरसदनवसनव्यजनपवनानां सेवा रम्याणां चोपवनानां सुखशिशिरसुरभिमारुतोपवातानामुपसेवनं सेवनं च नलिनोत्पलपद्मकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रहस्तानां सौम्यानां च सर्वभावानामिति ॥ २३ ॥

श्लेष्मलस्यापि श्लेष्मप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते न तथेतरौ दोषौ ॥ २४ ॥

तदस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ॥ २५ ॥

तस्यावजयनं विधियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनानि रूक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि तथैव धावनल-

ङ्घनप्लवनपरिसरणजागरणानि युद्धव्यवायव्यायामोन्मर्दनस्नानोत्सादनानि विशेषतस्तीक्ष्णानां दीर्घकालस्थितानां मद्यानामुपयोगः सर्वशश्चोपवासस्तथोष्णवासः सधूमपानः सुखप्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति ॥ २६ ॥

भवति चात्र ।

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषवित् ।
सर्वभेषजतत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणपतिर्भवेत् ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम् ।
परस्पराविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥ २८ ॥
दोषसंख्या विकाराणामेकदोषप्रकोपणम् ।
जरणं प्रतिचिन्ता च कायाग्नेर्धुक्षणानि च ॥ २९ ॥
नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।
रोगानीके विमानेऽस्मिन्व्याहृतानि महर्षिणा ॥ ३० ॥

इति चरकसंहितायां विमानस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधितरूपीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः । तद्यथा—गुरुव्याधित एकः सत्त्वबलशरीरसंपदुपेतत्वाल्लघुव्याधित इव दृश्यते । लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामधमत्वाद्गुरुव्याधित इव दृश्यते ॥ १ ॥

तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वा व्यवस्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्ते । न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्पद्यते ॥ २ ॥

विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रमयुक्तिज्ञाने चापि विप्रतिपद्यन्ते । ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासादयन्ति तदा

तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै मृदुसंशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोषमुदीरयन्ति । यदा तु लघुव्याधितं गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति तं महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोषानतिनिर्हृत्य शरीरमस्य क्षिण्वन्ति ॥ ३ ॥

एवमवयवेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमिति मन्यमानाः स्खलन्ति, विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्वं सर्वथा यथासंभवं परीक्ष्यं परीक्ष्याध्यवस्यन्तो न क्वचन विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति चेति ॥ ४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

"सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधितं रूपमातुरे ।
दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिबलाबले ॥ ५ ॥
ते भेषजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ६ ॥
प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा ।
न स्खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥ ७ ॥"

इति व्याधितरूपाधिकारे श्रुत्वा व्याधितरूपसंख्याग्रसंभवं व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ च कारणं सापवादं संप्रतिपत्तिकारणं चानपवादं निशम्य भगवन्तमात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वक्रमीणां पुरुषसंश्रयाणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषान्पप्रच्छोपसंगृह्य पादौ । अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः । इह खलु अग्निवेश विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्वमुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः ॥ ८ ॥

ते पुनः प्रकृतिभिर्भिद्यमानाश्चतुर्विधाः । तद्यथा—पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजा मलजाश्चेति । तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च, तत्र बाह्ये मले जातान्मलजान्संचक्ष्महे, तेषां समुत्थानं मृजावर्जनं, स्थानं केशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि, संस्थानमणवस्तिलाकृतयो बहुपादाः, वर्णस्तु कृष्णः शुक्लश्च, नामानि चैषां यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्वर्तनं च, चिकित्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणां च भावानामनुपसेवनमिति ॥९॥

शोणितजानां तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः, संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः, वर्णस्ताम्रः, नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातर इति। प्रभावः केशश्मश्रुनखलोमपक्ष्मापध्वंसो व्रणगतानां च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणानि अतिवृद्धानां च त्वक्शिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १० ॥

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्णपूतिक्लिन्नसंकीर्णविरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः। तेषामामाशयः स्थानं, प्रभावस्तु ते प्रवर्धमानास्तूर्ध्वमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा। संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित् केचिद्वृत्तपरिणाहाः गण्डूपदाकृतयश्च श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः। तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि अन्त्रादाः, उदरादाः, हृदयादाश्चुरवो, दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्च इति। प्रभावो हृल्लासास्यसंस्रवणमरोचकाविपाकौ ज्वरो मूर्च्छाजृम्भाक्षवथुरानाहोऽङ्गमर्दः छर्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति ॥ ११ ॥

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां संस्थानं पक्वाशयः। प्रभावस्तु ते प्रवर्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति। यस्य पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गारनिश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः। संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घोर्णांशुकसंकाशाः केचित्। केचित्पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः। तेषां नामानि ककेरुका मकेरुका लेलिहाः शालूनकाः सौसुरादाश्चेति। प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्वर्तनं च। तत्र वास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूश्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासते। स जातहर्षो गुदान्निष्क्रमणमतिवेलं करोति ॥ १२ ॥

इत्येष श्लेष्मजानां पुरीषजानां च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः। चिकित्सितं तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यते। तत्र सर्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्यम्। ततः प्र-

कृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ॥१३॥

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिमृश्यापनयनमुपकरणवतामुपकरणेन वा। स्थानगतानां तु कृमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधम् । तद्यथा—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः ॥ १४ ॥

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि किंचित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्स्यादिति प्रकृतिविघातः ॥ १५ ॥

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं, यदुक्तं निदानविधौ तस्य वर्जनं तथाविधप्रायाणां चापरेषां द्रव्याणामिति लक्षणतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातम् । एतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ॥ १६ ॥

अथैनं कृमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति क्षीरदधिगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायं प्रातरुपपादयेत्समुदीरणार्थं चैव कृमीणां कोष्ठाभिसरणार्थं च ॥ १७ ॥

भिषक् अथ व्युष्टायां रजन्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभुक्तं च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत् ॥ १८ ॥

उपपादनीयश्चेत्स्यात्सर्वान्परीक्ष्य विशेषान्समीक्ष्य सम्यक् । अथाहरेति ब्रूयान्मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुमधुशिग्रुखरपुष्पभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरक 'गण्डीर' कण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकानि । सर्वाणि अथवा यथालाभम् । तानि आहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत् । सततमवघट्टयेत् । दर्व्या तस्मिन् शीतीभूते तु उपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविडङ्गकल्कतैलोपहितं सर्जिकालवणमभ्यासिच्य बस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम् ॥ १९ ॥

तथार्कालर्ककुटजाढकीकुष्ठकैटर्यकषायेण तथा शिग्रुपीलुकुस्तुम्बुरुकटुकसर्षपकषायेण तथामलकशृङ्गवेरदारुहरिद्रापिचुमर्दकषायेण

मदनफलसंयोगसंयोजितेन त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा स्थापयेत् ॥ २० ॥

प्रत्यागते च पश्चिमे बस्तौ प्रत्याश्वस्तं तदहरेवोभयतो भागहरणं संशोधनं पाययेद्युक्त्या, तस्य विधिरुपदेक्ष्यते ॥ २१ ॥

मदनफलपिप्पलीकषायेष्वञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत् । तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु २२

एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्वविशेषानवेक्ष्यमाणः ॥ २३ ॥

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत् । तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान्सर्वोदकार्थान्कारयेच्छश्वत् । तदभावे वा कटुतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत् । परिषिक्तं च एनं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपक्रामयेत् ॥ २४ ॥

विलेपीक्रमागतं चैनमनुवासयेद्विडङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्वा । यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धाञ्शीर्षादीन्क्रमीन्मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ॥ २५ ॥

यस्त्वभ्याहार्योविधिः प्रकृतिविघातायोक्तः कृमीणां, सोऽनुव्याख्यास्यते । मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा च रसं गृह्णीयात् । तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषु विपाच्य विडङ्गतैललवणोपहितां कृमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत् । तदनन्तरं चाम्लकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत् ॥ २६ ॥

अनेन कल्पेन मार्कवार्कसहचरनीपनिर्गुण्डीसुमुखसुरसकुठेरककण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकबकुलकुटजसुवर्णक्षीरीसुरसानामन्यतमस्मिन्कारयेत्पूपलिकानि तथा किलिहीकिराततिक्तकसुवहामलकहरीतकीबिभीतकस्वरसेषु कारयेत्पूपलिकाः । स्वर-

सांश्चैतानेकैकशो द्वन्द्वशः सर्वशो वा मधुविलुलितान् प्रातरनन्नाय पातुं प्रयच्छेत् ॥ २७ ॥

अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रस्तीर्यातपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा अष्टकृत्वो दशकृत्वो वा आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलशे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेषां तु खलु चूर्णानां पाणितलं चूर्णं यावद्वा साधु मन्येत क्षौद्रेण संसृज्य कृमिकोष्ठाय लेढुं यच्छेत् ॥ २८ ॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहार्य कलशप्रमाणेन संपोथ्य स्नेहभाविते दृढे कलशे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने मृदावलिप्ते समवाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैवान्यस्य दृढस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ताद्गोमयैरुपचित्य दाहयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि गलितस्नेहानि भल्लातकास्थीनि ततस्तं कुम्भमुद्धारयेत् । अथ तस्माद्द्वितीयात्कुम्भात्तं स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत्पानाय । तेन साधु विरिच्यते । विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता ॥ २९ ॥

एवमेव भद्रदारुसरलकाष्ठस्नेहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् । अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले ॥ ३० ॥

अथाहरेति ब्रूयाच्छारदान्नवांस्तिलान्संपदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धाञ्शोधयित्वा विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य सुनिर्वापितान्निर्वापयेता दोषगमनात् । गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूनान्प्रलुच्य पुनरेव सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धाञ्शोषयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितान्भावयित्वातपे शोषयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान्कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विडङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिंचन् पाणिमर्दं मर्दयेत् । तस्मिन्खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदियात्तत्पाणिभ्यां पर्यादाय शुचौ दृढे कलशे समासिच्यानुगुप्तं निधापयेत् । अथाहरेति ब्रूयात्तिल्वकोद्दालकयो-

द्वौ बिल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकषायेण, ततोऽर्धश्यामात्रिवृतयोरर्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतोऽर्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरित्येतत्सम्भारं विडङ्गकषायस्यार्धाढकमात्रेण प्रतिसंसृज्य ततस्तैलप्रस्थमावाप्य सर्वमालोड्य महत्युपयोगे समासिच्याग्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्या सततमवघट्टयन् । स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो, यथास्वं गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्तते च, भेषजमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृदुमनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति । स कालस्तस्यावतारणाय । ततस्तमवतीर्णं हृतं शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् । ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत्पानाय ॥ ३१ ॥

तेन साधु विरिच्यते । सम्यगपहृतदोषस्य चास्यानुपूर्वी यथोक्ता । ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले ॥ ३२ ॥

एतेनैव च पाकविधिना सर्षपकरञ्जकोपातकीस्नेहानुपकल्प्य पाययेत्सर्वविशेषानवेक्ष्यमाणस्तेनागदो भवति ॥ ३३ ॥

इत्येतत् द्वयानां श्लेष्मपुरीषसंभवानां क्रिमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः ॥ ३४ ॥

विशेषतस्तु अल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणं भूयिष्ठं तेष्वौषधिपुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यम् । इत्येवं क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति ॥ ३५ ॥

तमनुतिष्ठता यथास्वं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् । यथोद्देशमेवमिदं क्रिमिकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्याख्यातं भवतीति ॥ ३६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

"अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां भेषजं स्मृतम् ।
ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥ ३७ ॥

एतावद्भिषजा कार्यं रोगे रोगे यथाविधि ।
अयमेव विकाराणां सर्वेषामपि निग्रहे ॥ ३८ ॥
विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं क्रमीनुद्दिश्य कीर्तितः ।
संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ॥ ३९ ॥
व्याधितौ पुरुषौ ज्ञाज्ञौ भिषजौ सप्रयोजनौ ।
विंशतिः क्रमयस्त्वेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥ ४० ॥"
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ।
शिष्यसंबोधनार्थं च व्याधिप्रशमनाय च ॥ ४१ ॥

इति चरकसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो रोगभिषग्जितीयं व्याख्यास्यामः ।

बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघवे कर्मफलमनुबन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्भिषग्बुभूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत । विविधानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके । तत्र यन्मन्येत महद्यशस्वि धीरपुरुषानुमोदि तमर्थबहुलमाप्तजनपूजितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्षं सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रहक्रमं स्वाधारमनवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागतार्थमर्थतत्त्वनिश्चयप्रधानं संगतार्थमसंकुलप्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणवच्चोदाहरणवच्च तदभिप्रपद्येत शास्त्रम् । शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय प्रकाशयति सर्वम् ॥ १ ॥

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत । तद्यथा—पर्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनहंकृतमनसूयकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनासमर्थं च इत्येवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमार्तवो मेघ इव सस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः संपादयति । तमुपसृत्यारिराधयिषुरुपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तस्ततस्तत्प्रसादात्कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शा-

स्त्रस्य दृढतायामभिधानसौष्ठवस्यार्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः प्रयतेत सम्यक् ॥ २ ॥

तत्रोपाया व्याख्यास्यन्ते । अध्ययनमध्यापनं तद्विद्यासंभाषेत्युपायाः ॥ ३ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः, कल्पे कृतक्षणः प्रातरुत्थायोपव्यूषं वा कृत्वावश्यकमुपस्पृश्योदकं देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्येभ्यो नमस्कृत्य समे शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनःपुरःसराभिर्वाग्भिः सूत्रमनुक्रामन्पुनःपुनरावर्तयेत् बुद्धया सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं स्वदोषपरिहारपरदोषप्रमाणार्थमेवं मध्यन्दिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहापयन्नध्ययनमभ्यस्येदित्यध्ययनविधिः ॥ ४ ॥

अथाध्यापनविधिः, अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः शिष्यमादितः परीक्षेत । तद्यथा—प्रशान्तमार्यप्रकृतिकमक्षुद्रकर्माणमृजुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्तविशदजिह्वमविकृतदन्तौष्ठं अभिन्निणं धृतिमन्तमलंकृतं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसंपन्नमुदारसत्त्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं तत्त्वाभिनिवेशिनमव्यङ्गमव्यापन्नेन्द्रियं निभृतमनुद्धतमव्यसनिनं शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नमध्ययनाभिकाममत्यर्थविज्ञानकर्मदर्शने चानन्यकार्यमलुब्धमनलसं सर्वभूतहितैषिणमाचार्यसर्वानुशिष्टिप्रतिकरमनुरक्तमेवंगुणसमुदितमध्याप्यमेवमाहुः । एवं चिरमाचार्यश्चाध्ययनार्थमुपस्थितमारिराधयिषुमनुभाषेत ॥ ५ ॥

उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि पुष्यहस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे मुहूर्ते स्नातः कृतोपवासो मुण्डः कषायवस्त्रसंवीतः समिधोऽग्निमाज्यमुपलेपनमुदककुम्भांश्च सुगन्धिहस्तमाल्यदामहिरण्यान्हेमरजतमणिमुक्ताविद्रुमक्षौमपरिधींश्च कुशलाजसर्षपाक्षतांश्च शुक्लांश्च सुमनसो ग्रथिताग्रथितांश्च मेध्यांश्च भक्ष्यान् गन्धांश्च पिष्टाविष्टानादायोपतिष्ठस्वेति स तथा कुर्यात् ॥ ६ ॥

तमुपस्थितमाज्ञाय समे शुचौ देशे प्राक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयोदकेनोपलिप्तं कुशास्तीर्णं सुपरिहितं

परिधिभिश्चतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोदककुम्भक्षौमहेमहिरण्यरजतमणि-मुक्ताविद्रुमालंकृतं मेध्यभक्ष्यगन्धशुक्लपुष्पलाजासर्षपाक्षतोपशोभितं कृत्वा तत्र पालाशीभिरैङ्गुदीभिरौदुम्बरीभिर्माधुकीभिर्वा समिद्भिरग्निमुपसमाधाय प्राङ्मुखः शुचिरध्यनविधिमनुविधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिस्त्रिर्जुहुयादग्निम्। आशीःसंप्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्राह्मणमग्निं धन्वन्तरिं प्रजापतिमश्विनौ इन्द्रमृषींश्च सूत्रकारानभिमन्त्रायमाणः। पूर्वं स्वाहेति शिष्यश्चैनमन्वारभेत हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत्। ततोऽनुपरिक्राम्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत्। भिषजश्चाभिपूजयेत्॥ ७॥

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषक्सकाशे चानुशिष्यात्। ब्रह्मचारिणा श्मश्रुधारिणा सत्यवादिना अमांसादेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाशस्त्रधारिणा भवितव्यम्। नच ते मद्वचनात्किंचिदकार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात्प्राणहराद्विपुलादधर्म्यादनर्थसंप्रयुक्ताद्वाप्यर्थात् मदर्पणेन मत्प्रधानेन मदधीनेन मत्प्रियहितानुवर्तिना च शश्वद्भवितव्यम्। पुत्रवद्दासवदर्थिवच्चोपचरतानुसर्तव्योऽहम्। अनुत्सुकेनावहितेन अनन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यकारिणा अनसूयकेन चाभ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यमनुज्ञाने च प्रविचरता॥ ८॥

पूर्वं गुर्वर्थोपाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यम्। कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभं च प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता भिषजा। गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्मण्यासितव्यं अहरहरुत्तिष्ठता चोपविशता च सर्वात्मना चातुराणामारोग्ये प्रयतितव्यम्। जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नातिदोग्धव्यम्। मनसापि च परस्त्रियो नाभिगमनीयाः। तथा सर्वमेव परस्वम्। निभृतवेशपरिच्छदेन च भवितव्यम्। अशौण्डेन अपापेन अपापसहायेन च श्लक्ष्णशुक्लधर्म्यशर्म्यधन्यसत्यहितमितवचसा देशकालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानोत्थानोपकरणसंपत्सु नित्यं यत्नवता। नच कदाचिद्राजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वा औषधमनुविधातव्यम्। एवं सर्वेषामत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारो-

पचाराणामनपवादप्रतीकारादीनां मुमूर्षूणां च तथैवासंनिहितेश्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा ॥ ९ ॥

नच कदाचित्स्त्रीदत्तमामिषमादातव्यमननुज्ञातं भर्त्रा अथवा अध्यक्षेण । आतुरकुलं चानुप्रविशता त्वया विदितेनानुमतप्रवेशिना सार्धं पुरुषेण सुसंवीतेनावाक्शिरसा स्मृतिमता स्तिमितेन अवेक्ष्यावेक्ष्य बुद्ध्या मनसा सर्वमाचरता सम्यगनुप्रवेष्टव्यम् । अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धीन्द्रियाणि न क्वचित्प्रणिधातव्यानि अन्यत्रातुरोपकारार्थाद्वा आतुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु । न चातुरकुलप्रवृत्तयो बहिर्निश्चारयितव्याः । ह्रासितं चायुषः प्रमाणमातुरस्य न वर्णयितव्यं जानतापि च । तत्र यत्रोच्यमानमातुरस्य अन्यस्य वाप्युपघाताय संपद्यते । ज्ञानवतापि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञानेन विकत्थितव्यम् । आप्तादपि हि विकत्थमानादत्यर्थमुद्विजन्ति अनेके ॥ १० ॥

न चैव ह्यस्ति आयुर्वेदस्य पारं, तस्मादप्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत् । तदेवं कार्यमेवं भूयश्च प्रवृत्तस्य सौष्ठवमनुसूयतापरेभ्योऽप्यागमयितव्यम् । कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमतामेतच्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमता अमित्रस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं चेति ॥ ११ ॥

अतः परमिदं ब्रूयात् देवताग्निद्विजातिगुरुवृद्धसिद्धाचार्येषु ते सम्यग्वर्तितव्यम् । तेषु ते सम्यग्वर्तमानस्यायमग्निः सर्वगन्धरसरत्नबीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युः अतोऽन्यथा चावर्तमानस्याशिवायेति । एवं ब्रुवति चाचार्ये शिष्यस्तथेति ब्रूयात् । यथोपदेशं च कुर्वन्नध्याप्यो ज्ञेये अतोऽन्यथा त्वनध्याप्यः । अध्याप्यमध्यापयन्हि आचार्यो यथोक्तैश्चाध्यापनफलैर्योगमाप्नोति अन्यैश्चानुक्तैः श्रेयस्करैर्गुणैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति । इति अध्यापनविधिरुक्तः ॥ १२ ॥

अध्ययनाध्यापनविधिवत्संभाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः । भिषक् भिषजा सह संभाषेत । तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियो-

गसंहर्षकरी भवति । वैशारद्यमपि चाभिनिर्वर्तयति वचनशक्ति-मपि चाधत्ते यशश्चाभिदीपयति । पूर्वश्रुते च संदेहवतः पुनः श्रवणाच्छ्रुतसंशयमपकर्षति । श्रुते चासंदेहवतो भूयोऽध्यवसायम-भिनिर्वर्तयति । अश्रुतमपि च कंचिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति । यच्चाचार्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नक्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतम-र्थजातं, तत्परस्परेण सह जल्पन्पण्डेन विजिगीषुराह संहर्षात् तस्मात्तद्विद्यसंभाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १३ ॥

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसंभाषा भवति । संधाय संभाषा विगृह्य संभाषा च । तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नेनाकोपनेन अनुपस्कृतविद्येनानसूयकेन अनुनयकोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसं-भाषणेन च सह संधाय संभाषा विधीयते । तथाविधेन सह कथ-यन्विश्रब्धः कथयेत् । पृच्छेदपि च विश्रब्धः पृच्छते चास्मै विश्र-ब्धाय विशदमर्थं ब्रूयात् । न च निग्रहभयादुद्विजेत् । निगृह्य चैनं न हृष्येत्, नच परेषु विकत्थेत् । नच मोहादेकान्तग्राही स्यात् न चाप्रस्तुतमर्थमनुवर्णयेत् । सम्यक्चानुनयेनानुनीयेत, अनु-नयाच्च परं, तत्र चावहितः स्यादित्यनुलोमसंभाषाविधिः ॥ १४ ॥

अत उर्ध्वमितरेण सह विगृह्य संभाषेत श्रेयसा योगमात्मनः पश्यन् । प्रागेव च जल्पाज्जल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च सम्यक्परीक्षेत सम्यक्परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ च शंसति । तस्मात्परीक्षामतिप्रशंसन्ति कुशलाः । परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमाञ्जल्पकगुणान् श्रेयस्करांश्च दोषवतश्च परी-क्षेत सम्यक् । तद्यथा—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं वचनशक्ति-रित्येतान्गुणान् श्रेयस्करानाहुः । इमान्पुनर्दोषवतः कोपनत्वमवैशा-रद्यं भीरुत्वमनवहितत्वमिति । एतान्द्वयानपि गुणान् गुरुलाघव-वतः परस्य चैवात्मनश्च तोलयेत ॥ १५ ॥

तत्र त्रिविधः परः संपद्यते, प्रवरः प्रत्यवरः समो वा गुणवि-निक्षेपतो नत्वेवं कार्त्स्न्येन ॥ १६ ॥

परिषच्च खलु द्विविधा, ज्ञानवती, मूढपरिषच्च, सैव द्विविधा

सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति ॥ १७ ॥

तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां मूढायां वा न कथंचित्केनचित्सह जल्पो विधीयते। मूढायां तु सुहृत्परिषदि उदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानमन्तरेणाप्यदीप्तयशसा महाजनद्विष्टेन सह जल्पो विधीयते। तद्विधेन च सह कथयता आविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्। अतिहृष्टं मुहुर्मुहुरुपहसता परं निरूपयता च परिषदमाकारैर्ब्रुवतश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः। कष्टशब्दं च ब्रुवन्वक्तव्यो नोच्यत इति। अथवा पुनर्हीना ते प्रतिज्ञेति पुनश्चाह्वयमानः प्रतिवक्तव्यः, परिसंवत्सरं भवान् शिक्षतां तावत्। अथवा पर्याप्तमेतावत्ते। सकृदेव हि पारिक्षेपिकं निहितं निहतमाहुरिति। नास्य योगः कर्तव्यः कथंचिदप्येवं श्रेयसा सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके। न त्वेवं ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १८ ॥

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतेन वा विगृह्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम्। अथवाप्युदासीनपरिषदि अनवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणवचनशक्तिसंपन्नायां कथयता चावहितेन परस्य साद्गुण्यदोषबलमवेक्षितव्यम्। समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेदनाविष्कृतमयोगं कुर्वन्। यत्र त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात् ॥ १९ ॥

तत्र नु खल्विमे प्रत्यवराणामाशुनिग्रहे भवन्त्युपायाः। तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन वाक्यधारणाहीनमाविद्धदीर्घसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनानेकविधेनानेकार्थवाचिना, वचनशक्तिहीनमर्धोक्तस्य वाक्यस्याक्षेपेण, अविशारदमपत्रपणेन, कोपनमायासनेन, भीरुं वित्रासनेन, अनवहितं नियमनेन इत्येवमेतैरुपायैरवरमभिभवेत् ॥ २० ॥

विगृह्य कथयेद्युक्त्या युक्तं च न निवारयन्।
विगृह्य भाषा तीव्रं हि केषांचिद्द्रोहमावहेत् ॥ २१ ॥

नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यमपि विद्यते ।
कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥ २२ ॥

एवं प्रवृत्ते तु वादे प्रागेव वादात्तावदिदं कर्तुं यतेत । परिषदाऽयनभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयितव्यम् । यद्वा भृशदुर्गं स्यात् पक्षमथवा परस्य भृशं विमुखमानयेत् । परिषदि चोपसंहितायामशक्यमस्माभिर्वक्तुमिति तूष्णीमासीत्, एषैव परिषद्यथेष्टं यथायोग्यं यथाभिप्रायं वादं वादमर्यादां च स्थापयतीत्युक्त्वा ॥ २३ ॥

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति—इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं सति पराजितो भवतीति । इमानि खलु पदानि भिषग्वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति । तद्यथा—वादो द्रव्यं, गुणः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना, प्रतिष्ठापना, हेतुः, उपनयः, निगमनं, उत्तरं, दृष्टान्तः, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षं, अनुमानं, औपम्यं, ऐतिह्यं, संशयः, प्रयोजनं, सव्यभिचारं, जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, संभवः, अनुयोज्यं, अननुयोज्यं, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः, वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, छलं, अहेतुः, अतीतकालं, उपालंभः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरं, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति ॥ २४ ॥

तत्र तु वादः । वादो नाम यः परस्परेण सह शास्त्रपूर्वकं विगृह्य कथयति । स वादो द्विविधः संग्रहेण, जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविपर्ययो वितण्डा । यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य । तौ च स्वपक्षं स्वहेतुभिः स्थापयतः परपक्षमुद्भावयत एष जल्पः । जल्पविपर्ययो वितण्डा । वितण्डा नाम परपक्षे दोषवचनमात्रमेव ॥ २५ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने पूर्वमुक्ताः ॥ २६ ॥

अथ प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं, यथा नित्यः पुरुष इति ॥२७॥

अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना, पूर्वं हि प्रतिज्ञा, पश्चात्स्थापना । किं ह्यप्रतिज्ञातं

स्थापयिष्यति, यथा नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा। हेतुः अकृतकत्वा-दिति। दृष्टान्तो यथाकाशं तच्च नित्यम्। उपनयो यथा चाकृतक-माकाशं तथा पुरुषः। निगमनं तस्मान्नित्य इति ॥ २८ ॥

अथ प्रतिष्ठापना नाम या परप्रतिज्ञायाः प्रति विपरीतार्थस्था-पना। यथा अनित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा। हेतुरैन्द्रियकत्वात्। दृष्टान्तो यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यः। उपनयो यथा घटस्तथा पुरुषः। निगमनं तस्मादनित्य इति ॥२९॥

अथ हेतुः। हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत्प्रत्यक्षमनुमानमैतिह्यमौ-पम्यमिति। एभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम् ॥ ३० ॥

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥३१॥

अथ उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ वैधर्म्यवचनं वैधर्म्यो-पदिष्टे वा साधर्म्यवचनं, यथा हेतुसधर्माणो विकाराः शीतकस्य हि व्याधेर्हेतुसाधर्म्यवचनं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयाद्धेतुविधर्माणो विकाराः, यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यं कोथ-प्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति। एतत्सविपर्यय-मुत्तरम् ॥ ३२ ॥

अथ दृष्टान्तः। दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं यो वर्ण्यं वर्णयति। यथाग्निरुष्णो द्रवमुदकं स्थिरा पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति, यथा वादित्यः प्रकाशकस्तथा सांख्यवचनं प्रकाश-कमिति ॥ ३३ ॥

अथ सिद्धान्तः। सिद्धान्तो नाम यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः स सिद्धान्तः। स चोक्तश्चतु-र्विधः, सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तो-ऽभ्युपगमसिद्धान्त इति ॥ ३४ ॥

तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन्सर्वस्मिंस्तन्त्रे तत्प्रसिद्धं सन्ति निदानानि सन्ति व्याधयः सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्याना-मिति ॥ ३५ ॥

प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिंस्तन्त्रे तत्तत्प्रसिद्धं, यथान्य-त्राष्टौ रसाः षडन्यत्र। पञ्चेन्द्रियाणि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि,

वातादिकृताः सर्वविकारा यथान्यत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः ॥ ३६ ॥

अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे संस्तूयमाने सिद्धान्यन्यान्यप्यधिकरणानि भवन्ति । यथा न मुक्तः कर्मानुबन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावा भवन्ति ॥ ३७ ॥

अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः । तद्यथा—द्रव्यं न प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, गुणः प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्याम इत्येवमादिश्चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३८ ॥

शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः । स चतुर्विधः, दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति । तत्र दृष्टार्थः, त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति । श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमिति । अदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति । सत्यो नाम यथार्थभूतः । सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः । सन्त्युपायाः साध्यानाम् । सन्त्यारम्भफलानीति । सत्यविपर्ययाच्चानृतम् ॥ ३९ ॥

अथ प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं नाम तद्यथात्मना पञ्चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते । तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः । शब्दादयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥ ४० ॥

अनुमानं नाम तर्को युक्त्यपेक्षः । यथोक्तम्—अग्निं जरणशक्त्या बलं व्यायामशक्त्या श्रोत्रादीनि शब्दादिग्रहणेनेन्द्रियाणीत्येवमादिः ॥ ४१ ॥

अथ औपम्यम् । औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनं, यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धनुष्टम्भस्य इष्वासिना आरोग्यदस्येति ॥ ४२ ॥

अथ ऐतिह्यम् । ऐतिह्यं नामाप्तोपदेशो वेदादिः ॥ ४३ ॥

अथ संशयः । संशयो नाम संदिग्धेष्वर्थेष्वनिश्चयः । यथा किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति ॥ ४४ ॥

अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भाः ।

यथा यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्यामि अनायुष्याणि च परिहरिष्यामि कथं मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ॥४५॥

अथ सव्यभिचारम् । सव्यभिचारं नाम यद्व्यभिचरणं यथा भवेदिदमौषधं तस्मिन्व्याधौ यौगिकमथवा नेति ॥ ४६ ॥

अथ जिज्ञासा । जिज्ञासा नाम परीक्षा । यथा भेषजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४७ ॥

अथ व्यवसायः । व्यवसायो नाम निश्चयः । यथा वातिक एवायं व्याधिरिदमेवास्य भेषजमिति ॥ ४८ ॥

अथार्थप्राप्तिः । अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनोक्तेनापरस्यार्थस्यानुक्तस्य सिद्धिः । यथा नायं संतर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिरपतर्पणसाध्योऽयमिति । नानेन दिवा भोक्तव्यमित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिर्निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४९ ॥

अथ संभवः । संभवो नाम यो यतः संभवति स तस्य संभवः । यथा षट् धातवो गर्भस्य व्याधेरहितं हितमारोग्यस्येति ॥ ५० ॥

अथानुयोज्यम् । अनुयोज्यं नाम यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं तदनुयोज्यमुच्यते । सामान्योदाहृतेष्वर्थेषु वा विशेषग्रहणार्थं तद्वाक्यमनुयोज्यम् । यथा संशोधनसाध्योऽयं व्याधिरित्युक्ते किं वमनसाध्यः किं विरेचनसाध्य इत्यनुयुज्यते ॥ ५१ ॥

अथाननुयोज्यम् । अननुयोज्यं नामातो विपर्ययेण यथायमसाध्यः ॥ ५२ ॥

अथानुयोगः । अनुयोगो नाम यत्तद्विद्यानां तद्विद्यैरेव सार्धं तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा ज्ञानविज्ञानवचनपरीक्षार्थमादिश्यते । अथवा नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाते यत्परः को हेतुरित्याह सोऽनुयोगः ॥ ५३ ॥

अथ प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्यानुयोगः । यथा अनुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ५४ ॥

अथ वाक्यदोषः । वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थकं विरुद्धं चेति ॥५५ ॥

अत्र हेतूदाहरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं

भवति । यद्वा बहूपदिष्टहेतुकमेकेन साध्यते हेतुना तच्च न्यूनम् । एतानि ह्यन्तरेण प्रकृतोऽप्यर्थः प्रणश्येत् ॥ ५६ ॥

अथाधिक्यम् । आधिक्यं नाम यदायुर्वेदे भाष्यमाणे बार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा प्रतिसंबद्धार्थमुच्यते । यद्वा पुनः प्रतिसंबद्धार्थमपि द्विरभिधीयते, तत्पुनरुक्तत्वादधिकम्, तच्च पुनरुक्तं द्विविधम् । अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तं च । तत्रार्थपुनरुक्तं नाम यथा भेषजमौषधं साधनमिति, शब्दपुनरुक्तं च भेषजं भेषजमिति ॥ ५७ ॥

अनर्थकं नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव स्यात्पञ्चवर्गवन्न चार्थतो गृह्यते ॥ ५८ ॥

अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परेण चायुज्यमानार्थम् । यथा तक्रनक्रवंशवज्रनिशाकरा इति ॥ ५९ ॥

विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धम् । तत्र पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ । समयः पुनस्त्रिधा भवति, यथायुर्वैदिकसमयो याज्ञियसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति । तत्रायुर्वैदिकसमयश्चतुष्पादसिद्धिः । आलभ्या यजमानैः पशव इति याज्ञियसमयः । सर्वभूतेष्वहिंसेति मोक्षशास्त्रिकसमयः । तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धमिति वाक्यदोषाः ॥ ६० ॥

वाक्यप्रशंसा नाम यथा अन्यूनमनधिकमर्थवदनपार्थकमविरुद्धमधिगतपदार्थं च तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ॥ ६१ ॥

छलं नाम परिशठमर्थाभासमनर्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव । तद्द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलं च । तत्र वाक्छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयान्नवतन्त्रोऽयं भिषगिति, भिषग्ब्रूयान्नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति । परो ब्रूयान्नाहं ब्रवीमि नवतन्त्राणि तवेति, अथ तु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति, भिषग्ब्रूयान्न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रमनेकशताभ्यस्तं मया तन्त्रमिति वाक्छलम् ॥ ६२ ॥

सामान्यच्छलं नाम यथा व्याधिप्रशमनायौषधमित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति किंनु भवानाह सद्रोगः सदौषधं यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति तत्र सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात्कासः क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्यच्छलम् ॥ ६३ ॥

अहेतुर्नाम प्रकरणसमः संशयसमो वर्ण्यसम इति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथान्यः शरीरादात्मा नित्य इति पक्षे परो ब्रूयाच्छरीरादन्य आत्मा तस्मान्नित्यः शरीरमनित्यमतो विधर्मिणानेन च भवितव्यम् । एष चाहेतुर्न हि य एव पक्षः स हेतुः ॥ ६४ ॥

संशयसमो नामाहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः । यथा अयमायुर्वेदैकदेशमाह किमन्वयं चिकित्सकः स्यान्नवेति संशये परो ब्रूयाद्यस्मादयमायुर्वेदैकदेशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति । न च संशयस्थे हेतुं विशेषयत्येष चाहेतुः । न हि य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः ॥ ६५ ॥

वर्ण्यसमो नामाहेतुर्यो हेतुर्वर्ण्याविशिष्टः । यथा परो ब्रूयात् अस्पर्शत्वाद्बुद्धिरनित्या शब्दवदिति । तत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धिरपि वर्ण्या तदुभयवर्ण्याविशिष्टत्वाद्वर्ण्यसमोऽप्यहेतुः ॥ ६६ ॥

अतीतकालम् । अतीतकालं नाम यत्पूर्वं वाच्यं तत्पश्चादुच्यते तत्कालातीतत्वादग्राह्यं भवति परं वा निग्रहप्राप्तमनिगृह्य परिगृह्य पक्षान्तरितं पश्चान्निगृहीते तत्तस्यातीतकालत्वान्निग्रहवचनसमर्थं भवतीति ॥ ६७ ॥

उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनम् । यथा पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ६८ ॥

परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणम् । यथा नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते, तस्य चापगमान्नोपलभ्यन्ते, तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यः शरीराच्चेति ॥ ६९ ॥

प्रतिज्ञाहानिः । प्रतिज्ञाहानिर्नाम यः पूर्वप्रतिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तः परित्यजति । यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति पर्यनुयुक्तस्त्वाहानित्य इति ॥ ७० ॥

अभ्यनुज्ञा नाम य इष्टानिष्टाभ्युपगमः ॥ ७१ ॥

हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये यद्विकारहेतुमाह ॥ ७२ ॥

अर्थान्तरं नाम ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह ॥ ७३ ॥

निग्रहस्थानं नाम पराजयप्राप्तिः । तच्च निरुक्तस्य वाक्यस्याविज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्याम् ॥ ७४ ॥

यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगः अनुयोज्यस्य चाननुयोगः प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञाकालातीतवचनमहेतुः न्यूनमतिरिक्तं व्यर्थमनर्थकं पुनरुक्तं विरुद्धं हेत्वन्तरमर्थान्तरं निग्रहस्थानमिति वादमर्यादापदानि यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि ॥ ७५ ॥

वादस्तु खलु भिषजां वर्तमानो वर्तेतायुर्वेद एव नान्यत्र ॥७६॥

तत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्ताराः केवलाश्चोपपत्तयश्च सर्वाधिकरणेषु ताः सर्वाः सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य सर्वं वाक्यं ब्रूयान्नाप्रकृतिकमशास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमज्ञापकं वा सर्वं च हेतुमद्ब्रूयात् हेतुमन्तो ह्यकलुषाः सर्व एव वादविग्रहाश्चिकित्सिते कारणभूताः । प्रशस्तबुद्धिवर्धकत्वात्सर्वारम्भसिद्धिं ह्यावहत्यनुपहता बुद्धिः ॥७७॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित्प्रकरणानि ब्रूमः । ज्ञानपूर्वकं कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ ७८ ॥

ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्ययोनिकार्यकार्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृत्त्युपायान्सम्यगभिनिर्वर्त्यमानः कार्याभिनिर्वृत्तौ इष्टफलानुबन्धकं कार्यमभिनिर्वर्तयत्यनतिमहता प्रयत्नेन कर्ता ॥७९ ॥

तत्र कारणं नाम तद्यत्करोति स एव हेतुः कर्ता सः ॥ ८० ॥

करणं पुनस्तद्यदुपकरणायोपकल्पते कर्तुः कार्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य ॥ ८१ ॥

कार्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्यत्वमापद्यते ॥ ८२ ॥

कार्यं तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसंधाय प्रवर्तते कर्ता ॥ ८३ ॥

कार्यफलं पुनस्तद्यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरिष्यते ॥ ८४ ॥

अनुबन्धस्तु कर्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाप्यशुभो वा भावः ॥ ८५ ॥

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ८६ ॥

कालः पुनः परिणामः ॥ ८७ ॥

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्था सैव क्रिया कर्म यत्नः कार्यसमारम्भश्च ॥ ८८ ॥

उपायाः पुनः कारणादीनां सौष्ठवमभिसन्धानं च सम्यक् कार्यकार्यफलानुबन्धोपायवर्ज्यानां कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्यतो-

ऽभ्युपायः कृतेनोपायार्थोऽस्ति न च विद्यते तदात्वे कृताच्चोत्तर-कालं फलं फलाच्चानुबन्ध इति व्याख्यातं दशविधम् ॥ ८९ ॥

अग्रेपरीक्ष्यं ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा । तस्माद्भिषक् कार्यं चिकीर्षुः प्राक्कार्यसमारम्भात्परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्यार्थकर्म समारभेत कर्तुम् ॥ ९० ॥

तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं कश्चित्पृच्छेद्वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः कथं च परीक्षितव्यं किंप्रयोजना च परीक्षा क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः क्व च निवृत्तिः प्रवृत्तिनिवृत्तिसंयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति । स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत् ब्रूयादेनं बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः । कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं भवान्पृच्छति आख्यायमानं नेदानीं भवतोऽन्येन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया अन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिभेदेन अन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वार्थमाचक्षाण इच्छां प्रपूरयेयमिति ॥ ९१ ॥

स यदुत्तरं ब्रूयात्तत्परीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद् यथोक्तं प्रतिवचनमवेक्ष्य सम्यग्यदि तु ब्रूयात् न चैनं मोहयितुमिच्छेत् प्राप्तं तु वचनकालं मन्येत काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन ॥ ९२ ॥

द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं च । एतत् तु द्वयमुपदेशश्च परीक्षात्रयम् । एवमेषा द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ९३ ॥

दशविधं तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे तदिह भिषगादिषु संसार्य संदर्शयिष्यामः, इह कार्यप्राप्तौ कारणं भिषक्, करणं पुनर्भेषजं, कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, कार्यं धातुसाम्यं, कार्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्ध आयुः, देशो भूमिरातुरश्च, कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रतिकर्मसमारम्भः, उपायो भिषगादीनां

सौष्ठवमभिसंधानं च सम्यगिहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्वेणैवोपायविशेषेण व्याख्यात इति कारणादीनि दश। दशसु भिषगादिषु संसार्य संदर्शितानि, तथैवानुपूर्व्या एतद्दशविधं परीक्ष्यमुक्तं च ॥ ९४ ॥

तस्य यो यो परीक्ष्य विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः स स तथा तथा व्याख्यास्यते। कारणं भिषगित्युक्तमग्रे तस्य परीक्षा भिषक् नाम स यो भेषति यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः यस्य चायुः सर्वथा विदितम् ॥ ९५ ॥

यथावत्सर्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत। गुणिषु गुणतः कार्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन् कच्चिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्वर्तने समर्थो न वेति ॥ ९६ ॥

तत्रेमे भिषग्गुणा यैरुपपन्नो भिषग् धातुसाम्याभिनिर्वर्तने समर्थो भवति। तद्यथा, पर्यवदातश्रुतता परिदृष्टकर्मता दाक्ष्यं शौचं जितहस्तता उपकरणवत्ता सर्वेन्द्रियोपपन्नता प्रकृतिज्ञता प्रतिपत्तिज्ञता चेति ॥ ९७ ॥

करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्यदुपकरणायोपकल्प्यते, भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य, विशेषतश्चोपायान्तरेभ्यः। तद्द्विविधं व्यपाश्रयभेदात्, दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं च। तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासदानस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः । एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं द्रव्यभूतमद्रव्यभूतं च। तत्र यद् द्रव्यभूतं तदुपायाभिप्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनक्षोभणहर्षणभर्त्सनवधबन्धस्वप्नसंवाहनादिरमूर्तो भावो यथोक्ताः सिद्ध्युपायाश्च। यत्तु द्रव्यभूतं तद्वमनादिषु योगमुपैति ॥ ९८ ॥

तस्यापीयं परीक्षा, इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवंप्रभावमस्मिन्देशे जातमस्मिन्नृतौ एवं गृहीतमेवं निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्रोगे एवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तं दोषमपकर्षयति

उपशमयति वान्यदपि चैवंविधं भेषजं भवेत्तानेनान्येन वा विशेषेण युक्तमिति ॥ ९९ ॥

कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं तस्य लक्षणं विकारागमः, परीक्षा त्वस्य विकारप्रकृतेश्चैवोनातिरिक्तलिङ्गविशेषावेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदारुणलिङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ १०० ॥

कार्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः, परीक्षा त्वस्य रुगुपशमनं स्वरवर्णयोगः शरीरोपचयः बलवृद्धिरभ्यवहार्याभिलाषो रुचिराहारकालेऽभ्यवहृतस्य चाहृतस्य चाहारस्य सम्यग्जरणं निद्रालाभो यथाकालं वैकारिकाणां स्वप्नानामदर्शनं सुखेन च प्रतिबोधनं वातमूत्रपुरीषरेतसां मुक्तिः। सर्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणां चाव्यापत्तिरिति ॥ १०१ ॥

कार्यफलं सुखावाप्तिस्तस्य लक्षणं मनोबुद्धीन्द्रियशरीरतुष्टिः॥१०२

अनुबन्धस्तु खलु आयुस्तस्य लक्षणं प्राणैः संयोगः ॥ १०३ ॥

देशस्तु भूमिरातुरश्च, तत्र भूमिपरीक्षा आतुरस्य परिज्ञानहेतोर्वा स्यादौषधपरिज्ञानहेतोर्वा। तत्र तावदियमातुरपरिज्ञानहेतोः। तद्यथा—अयं कस्मिन्भूमिदेशे जातः संवृद्धो व्याधितो वेति तस्मिंश्च भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतद्बलमेवंविधं सत्त्वमेवंविधं सात्म्यमेवंविधो दोषो भक्तिरियमिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति प्रायोग्रहणेन ॥ १०४ ॥

औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥ १०५ ॥

आतुरस्तु खलु कार्यदेशस्तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोर्वा स्याद्बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा ॥ १०६ ॥

तत्र तावदियं बलदोषविशेषप्रमाणापेक्षा सहसा ह्यतिबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्पबलमातुरमभिघातयेत्, न ह्यतिबलान्याग्नेयसौम्यवायवीयान्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्माणि वा शक्यन्तेऽल्पबलैः सोढुमविषह्यातितीक्ष्णवेगत्वाद्धि सद्यः प्राणहराणि स्युः ॥ १०७ ॥

एतच्चैव कारणमवेक्ष्यमाणा हीनबलमातुरमविषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैरनात्ययिकैश्चोपचरन्त्यौषधैः विशे-

पतश्च नारीः । ता ह्यनवस्थितमृदुविवृतविक्लवहृदयाः प्रायः सुकुमारा नार्योऽबलाः परमसंस्तभ्याश्च ॥ १०८ ॥

तथा बलवति बलवद्व्याधिपरिगते स्वल्पबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमसाधकं भवति । तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च विकृतितश्च सारतश्च संहननतश्च प्रमाणतश्च सात्म्यतश्च सत्त्वतश्चाहारशक्तितश्च व्यायामशक्तितश्च वयस्तश्चेति ॥ १०९ ॥

बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः तत्रामी प्रकृत्यादयो भावाः । तद्यथा—शुक्रशोणितप्रकृतिं कालगर्भाशयप्रकृतिमातुराहारविहारप्रकृतिं महाभूतविकारप्रकृतिं च गर्भशरीरमपेक्षते । एता हि येन येन दोषेणाधिकतमेनैकेनानेकतमेन वा समनुबध्यन्ते तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते । ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता । तस्माद्वातलाः प्रकृत्या केचित् पित्तलाः केचित् श्लेष्मलाः केचित् संसृष्टाः समधातवः प्रकृत्या केचिद्भवन्ति ॥ ११० ॥

व्याख्यास्यामस्तेषां हि लक्षणानि । श्लेष्मा हि स्निग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रमन्दस्तिमितगुरुशीतपिच्छिलाच्छः । अस्य स्नेहात् श्लेष्मलाः स्निग्धाङ्गाः, श्लक्ष्णत्वाच्छ्लक्ष्णाङ्गाः, मृदुत्वाद्दृष्टिसुखसुकुमारावदातशरीराः, माधुर्यात्प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः सारत्वात् सारसंहतस्थिरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वगात्राः, मन्दत्वान्मन्दचेष्टाहारविहाराः, स्तैमित्यादशीघ्रारम्भक्षोभविकाराः, गुरुत्वात्साराधिष्ठितगतयः, शैत्यादल्पक्षुत्तृष्णासंतापस्वेददोषाः पिच्छिलत्वात्सुश्लिष्टसारबन्धसंधानाः तथाच्छत्वात्प्रसन्नदर्शनाननाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति । त एवं गुणयोगाच्छ्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विनश्शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ १११ ॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्रमम्लं कटुकं च । तस्यौष्ण्यात्पित्तला भवन्ति उष्णासहाः शुष्कसुकुमारावदातगात्राः प्रभूतपिप्लुव्यङ्गतिलकपिडकाः क्षुत्पिपासावन्तः क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः प्रायो मृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशाः तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णपराक्रमाः तीक्ष्णाग्नयः प्रभूताशनपानाः क्लेशासहिष्णवो दन्दशूकाः द्रवत्वाच्छिथि-

लमृदुसन्धिबन्धमांसाः प्रभूतसृष्टस्वेदमूत्रपुरीषाश्च विस्रत्वात्प्रभूतपूतिवक्षःकक्षस्कन्धास्यशिरःशरीरगन्धाः कट्वम्लत्वादल्पशुक्रव्यवायापत्याः। त एवं गुणयोगात्पित्तला मध्यबला मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च भवन्ति ॥ ११२ ॥

वातस्तु रूक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदस्तस्य रौक्ष्याद्वातला रूक्षापचिताल्पशरीराः प्रततरूक्षक्षामभिन्नसक्तजर्जरस्वरा जागरूकाश्च भवन्ति लघुत्वाच्च लघुचपलगतिचेष्टाहारविहाराः चलत्वादनवस्थितसन्ध्यक्षिभ्रूहन्वोष्ठजिह्वाशिरःस्कन्धपाणिपादाः बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्डराशिराप्रतानाः शीघ्रत्वाच्छीघ्रसमारम्भक्षोभविकाराः शीघ्रोत्रासरागविरागाः श्रुतग्राहिणोऽल्पस्मृतयश्च शैत्याच्छीतासहिष्णवः प्रततशीतकोद्वेपकस्तम्भाः पारुष्यात्परुषकेशश्मश्रुरोमनखदशनवदनपाणिपादाङ्गा वैशद्यात्स्फुटिताङ्गावयवाः सततसंधिशब्दगामिनश्च भवन्ति। त एवं गुणयोगाद्वातलाः प्रायेणाल्पबलाश्चाल्पायुषश्चाल्पापत्याश्चाल्पसाधनाश्चाधन्याश्च ॥ ११३ ॥

संसर्गात्संसृष्टलक्षणाः सर्वगुणसमुदितास्तु समधातव इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ ११४ ॥

विकृतितश्चेति। विकृतिरुच्यते विकारः। तत्र विकारं हेतुदोषदूष्यप्रकृतिदेशकालबलविशेषैर्लिङ्गतश्च परीक्षेत। न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिबलविशेषोपलब्धिः। यस्य हि व्याधेर्दूष्यदोषप्रकृतिदेशकालसाम्यं भवति महच्च हेतुलिङ्गबलं स व्याधिर्बलवान् तद्विपर्ययाच्चाल्पबलः। मध्यबलस्तु दूष्यादीनामन्यतमसामान्याद्धेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ ११५ ॥

सारतश्चेति। साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते। तद्यथा—त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वानि। तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभा च त्वक्साराणाम्। सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविद्यारोग्यप्रहर्षणानि आयुष्यत्वं चाचष्टे ॥ ११६ ॥

कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादतलनखललाटमेहनानि स्निग्धरक्तानि श्रीमन्ति भ्राजिष्णूनि रक्तसाराणाम्। सा सारता

सुखमुदग्रतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमक्लेशसहिष्णुत्वं चाचष्टे ॥ ११७ ॥

शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोरःकक्षवक्षःपाणिपादसंधयः स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता मांससाराणाम् । सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ ११८ ॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदः साराणाम् । सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतामाचष्टे ॥ ११९ ॥

पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिबुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसारास्ते महोत्साहाः क्रियावन्तश्च क्लेशसहाः सारास्थिशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ १२० ॥

तन्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसंधयश्च मज्जसारास्ते दीर्घायुषो बलवन्तः ॥ १२१ ॥

श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसंमानभाजश्च सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणश्च क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरिदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिजश्च शुक्रसारास्ते स्त्रीप्रियाः प्रियोपभोगा बलवन्तः ॥ १२२ ॥

सुखैश्वर्यारोग्यवित्तसंमानापत्यभाजः स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्यक्तविषादाः सुव्यवस्थिता गम्भीरबुद्धिचेतसः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः ॥ १२३ ॥

तेषां स्वलक्षणैरेव गुणा व्याख्याताः ॥ १२४ ॥

तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परं गौरवयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वारम्भेष्वात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादस्निग्धगम्भीरमहास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसंमानभाजो मन्दजरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीविनश्च ॥ १२५ ॥

अतो विपरीतास्त्वसाराः ॥ १२६ ॥

मध्यानां मध्यैः सारविशेषैर्गुणविशेषा व्याख्याताः । इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेषज्ञानार्थानि ॥ १२७ ॥

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषङ्मुह्येदयमुपचितत्वाद्बलवानयमल्पबलः कृशत्वात् महाबलवानयं महाशरीरत्वादयमल्पशरीरत्वादल्पबल इति । दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैके बलवन्तः तत्र पिपीलिकाभारहरणवत्सिद्धिः । अतश्च सारतः परीक्षेतेत्युक्तम् ॥ १२८ ॥

संहननतश्चेति संहननं संघातः संयोजनमित्येकोऽर्थः ॥ १२९ ॥

तत्र समसुविभक्तास्थिसुबद्धसंधिसुनिविष्टमांसशोणितं सुसंहतं शरीरमित्युच्यते । तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तो विपर्ययेणाल्पबलाः प्रवरावरमध्यत्वात्संहननस्य मध्यबला भवन्ति ॥१३०॥

प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणं पुनर्यथा स्वेनाङ्गुलिप्रमाणेनोपदेक्ष्यते । उत्सेधविस्तारायामैर्यथाक्रमम् ॥ १३१ ॥

तत्र पादौ चत्वारि षट् चतुर्दश चाङ्गुलानि, जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले षोडशाङ्गुलिपरिक्षेपे, जानुनी चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलिपरिक्षेपे, त्रिंशदङ्गुलपरिक्षेपावष्टादशाङ्गुलावूरू, वृषणौ षडङ्गुलदीर्घौ अष्टाङ्गुलपरिणाहौ, शेफः षडङ्गुलदीर्घं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं, द्वादशाङ्गुलपरिणाहो भगः, षोडशाङ्गुलविस्तारा कटी, दशाङ्गुलं बस्तिशिरः, दशाङ्गुलविस्तारं द्वादशाङ्गुलमुदरं, दशाङ्गुलविस्तीर्णे द्वादशाङ्गुलायामे पार्श्वे, द्वादशाङ्गुलविस्तारं स्तनान्तरं, द्व्यङ्गुलं स्तनपर्यन्तं, चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुरः, द्व्यङ्गुलं हृदयम्, अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षडङ्गुलावंसौ, षोडशाङ्गुलौ बाहू, पञ्चदशाङ्गुलौ पाणी, हस्तौ द्वादशाङ्गुलौ, कक्षावष्टाङ्गुलौ, त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाङ्गुलोत्सेधं चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहमाननं, पञ्चाङ्गुलमास्यं, चिबुकौष्ठकर्णाक्षिमध्यनासिकाललाटानि चतुरङ्गुलानि, षोडशाङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिर इति पृथक्त्वे-

नाङ्गावयवानां मानमुक्तं केवलं पुनः शरीरमङ्गुलिपर्वाणि चतुरशीतिस्तदायामविस्तारसमं समुच्यते ॥ १३२ ॥

तत्रायुर्बलमोजः सुखमैश्वर्यं वित्तमिष्टाश्चापरे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति शरीरे विपर्ययस्तु हीनेऽधिके वा ॥ १३३ ॥

सात्म्यतश्चेति । सात्म्यं नाम तद्यत्सातत्येनोपयुज्यमानमुपशेते । तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरससात्म्याः सर्वरससात्म्याश्च ते बलवन्तः क्लेशसहाश्चिरजीविनश्च भवन्ति । रूक्षनित्याः पुनरेकरससात्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पबलाश्चाक्लेशसहा अल्पायुषोऽल्पसाधनाश्च भवन्ति ॥ १३४ ॥

व्यामिश्रसात्म्यास्तु ये ते मध्यबलाः सात्म्यनिमित्ततः सत्त्वतश्चेति ॥ १३५ ॥

सत्त्वमुच्यते मनस्तच्छरीरस्य तन्त्रकमात्मसंयोगात् । तत्त्रिविधं बलभेदेन प्रवरं मध्यमवरमिति । अतश्च प्रवरमध्यावरसत्त्वाश्च पुरुषा भवन्ति । तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसाराः सारेषूपदिष्टाः स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनिमित्तासु महतीष्वपि पीडास्वव्यग्रा दृश्यन्ते सत्त्वगुणवैशेष्यात् ॥ १३६ ॥

मध्यसत्त्वास्तु परानात्मन्युपनिधाय संस्तम्भयन्ति आत्मनात्मानं परैर्वापि संस्तभ्यन्ते । हीनसत्त्वास्तु नात्मना, न च परैः सत्त्वबलं शक्यन्ते उपस्तम्भयितुं । महाशरीरा ह्यपि ते स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते । संनिहितभयशोकलोभमोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टबीभत्सविकृतसंकथासु । अपि च पशुपुरुषमांसशोणितानि चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छोन्मादभ्रमप्रपतनानामन्यतममाप्नुवन्त्यथवा मरणमिति ॥ १३७ ॥

आहारशक्तितश्चेति । आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्त्या जरणशक्त्या च परीक्ष्य बलायुषी ह्याहारायत्ते ॥ १३८ ॥

व्यायामशक्तितश्चेति । व्यायामशक्तिरपि कर्मशक्त्या परीक्ष्या कर्मशक्त्या ह्यनुमीयते बलं त्रिविधम् ॥ १३९ ॥

वयस्तश्चेति । कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था वयो-

ऽभिधीयते । तद्वयो यथावस्थानभेदेन त्रिविधं, बालं मध्यं जीर्णमिति ॥ १४० ॥

तत्र बालमपरिपक्वधातुगुणमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेशसहमसंपूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोडशवर्षम् । विवर्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टम् । मध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बलस्थितमवस्थितसत्त्वमविशीर्यमाणधातुगुणं पित्तधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुद्दिष्टम् । अतः परं परिहीयमाणधात्विन्द्रियबलपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण प्रजीर्णमुच्यते आवर्षशतम् ॥ १४१ ॥

वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन्काले । सन्ति पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां विकृतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत् । एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्यानां भावानां प्रवरमध्यावरविभागेन बलविशेषं विभजेत् । विकृतिबलत्रैविध्येन तु दोषबलं त्रिविधमनुमीयते । ततो भैषज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रित्वं विभज्य यथादोषं भैषज्यमवचारयेदिति ॥ १४२ ॥

आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियेषु जातिसूत्रीये च लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते ॥ १४३ ॥

कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च । तत्र संवत्सरो द्विधा त्रिधा षोढा द्वादशधा भूयश्चातः प्रविभज्यते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य ॥ १४४ ॥

तत्र खलु तावत्षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते । हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रय ऋतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्त्रय ऋतवः प्रावृट्शरद्वसन्ता इति । प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टेः कालस्तस्यानुबन्धो वर्षा एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड् विभज्यन्ते ऋतवः ॥ १४५ ॥

तत्र साधारणलक्षणेष्वृतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते निवृत्तिरितरेषु । साधारणलक्षणा हि मन्दशीतोष्णवर्षत्वात्सुखतमाश्च भ-

वन्त्यविकल्पकाश्च शरीरौषधानाम् । इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्ष-त्वाद्दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पाश्च शरीरौषधानाम् ॥ १४६ ॥

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवति । अतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूतमवनद्धदोषम् । भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमन्ते शीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते । तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते शरीरं च वातोपद्रवाय ॥ १४७ ॥

ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवति । उष्णवातातपाध्मातमतिशिथिलमत्यन्तप्रविलीनदोषं भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमेवात्युष्णानुगमनात्तीक्ष्णतरत्वमापद्यते । तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरमपि पिपासोपद्रवाय ॥ १४८ ॥

वर्षासु तु मेघजालावतते गूढार्कचन्द्रतारे धाराकुले वियति भूमौ पङ्कजलपटलसंवृतायामत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु भूतेषु विहतस्वभावेषु च केवलेष्वौषधग्रामेषु तोयदानुगतमारुतसंसर्गोपहतेषु गुरुप्रवृत्तीनि वमनादीनि भवन्ति । गुरुसमुत्थानानि शरीराणि । तस्माद्वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते वर्षान्तेष्वृतुषु न चेदात्ययिके कर्म ॥ १४९ ॥

आत्ययिके पुनः कर्मणि काममृतं विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन भैषज्यं संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेन उपपाद्यप्रमाणवीर्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेनावहितः ॥ १५० ॥

आतुरावस्थास्वपि तु कार्याकार्यं प्रति कालाकालसंज्ञा । तद्यथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य कालोऽकालः पुनरस्येति ॥ १५१ ॥

एतदपि भवत्यवस्थाविशेषेण तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकालसंज्ञा । तस्य परीक्षा मुहुर्मुहुरातुरस्य सर्वावस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थम् । न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति । कालो हि भैषज्यप्रयोगपर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्मसमारम्भः । तस्य लक्षणं भिषगातुरौषधपरिचारकाणां क्रियासमायोगः ॥ १५३ ॥

उपायः पुनर्भिषगादीनां सौष्ठवमभिसंधानं च सम्यक् । तस्य लक्षणं भिषगादीनां यथोक्तगुणसंपद्देशकालप्रमाणसात्म्यक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्यावचारणमिति । एवमेते दश परीक्ष्य विशेषाः पृथक्पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति । परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् ॥ १५४ ॥

प्रतिपत्तिर्नाम स यस्तु विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथानुष्ठानज्ञानम् ॥ १५५ ॥

यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृत्तिस्तद्व्यासतः सिद्धिषूत्तरकालमुपदेक्ष्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु खलु गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् । सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेषूत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः । तस्माद्गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ १५६ ॥

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति तान्यनुव्याख्यास्यन्ते । तद्यथा—फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकाण्डिकांकृतवेधनफलानि । जीमूतकेक्ष्वाकुकुटजकृतवेधनपत्रपुष्पाणि । आरग्वधवृक्षकमदनस्वादुकण्टकपाठापाटलाशार्ङ्गेष्टामूर्वासप्तपर्णनक्तमालपिचुमर्दपटोलसुषवीगुडूचीसोमवल्कचित्रकद्वीपिशिग्रुमूलकषायैश्च । मधुमधूककोविदारकर्बुदारनीपनिचुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्पीकषायैश्च एलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनलदह्रीबेरतालीसोशीरकषायैश्च । इक्षुकाण्डेक्षिवक्षुवालिकादर्भपोटगलकालंकतकषायैश्च । सुमनाः सौमनसायिनीहरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहाकषायैश्च । शाल्मलिशाल्मकभद्रपर्ण्येलापर्ण्युपोदिकोद्दालकधन्वनराजादनोपचित्रागोपीशृङ्गाटिकाकपिकच्छुकषायैश्च । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसर्षपफाणितक्षीरक्षारलवणोदकैश्च यथोपलाभं यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णावलेहस्नेहकषायमांसरसयवागूयूषकाम्बलिकक्षीरोपधेयान्मोदकानन्यांश्च योगान् विविधाननुविधाय यथार्हं वमनार्हाय दद्याद्विधिव-

द्वमनमिति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणां कल्पस्त्वेषां विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ १५७ ॥

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगमेतैश्चैव क्षीरमूलत्वक्पत्रफलपुष्पफलैर्विक्लिप्ताविक्लिप्तैरजगन्धाश्वगन्धाजशृङ्गीक्षीरिणीनीलिनीक्लीतककषायैश्च प्रकीर्योदकीर्यामसूरविदलाकम्पिल्लकविडङ्गगवाक्षीकषायैश्च पीलूपियालमृद्वीकाकाश्मर्यपरूपकबदरदाडिमामलकहरीतकीबिभीतकवृश्चीरपुनर्नवाविदारिगन्धादिकषायैश्च शीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुवलबदरखर्जूरकर्कन्धुभिश्च दधिदधिमण्डोदश्विद्भिश्च गोमहिष्यजावीनां च क्षीरमूत्रैर्यथोपलाभं यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णावलेहस्नेहकषायमांसरसयूषकाम्बलिकयवागूक्षीरोपधेयान्मोदकानन्यांश्च भक्ष्यविकारान्विविधांश्च योगानभिविधाय यथार्हं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनमिति कल्पसंग्रहो विरेचनद्रव्याणाम्। कल्पस्त्वेषां विस्तरेणोपदेक्ष्यत उत्तरकालम् ॥ १५८ ॥

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि स्युर्द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसंख्येयानि स्युरतिबहुत्वात्। इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेशस्तन्त्रे इष्टं च केवलं ज्ञानं तस्माद्रसत एव तान्यनुव्याख्यास्यन्ते ॥ १५९ ॥

रससंसर्गविकल्पविस्तारो ह्येषामपरिसङ्ख्येयः समवेतानां रसानामंशांशबलविकल्पातिबहुत्वात्। तस्माद्द्रव्याणां चैकदेशमुदाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकदेशेन च नामलक्षणार्थं च षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते। यत्तु षड्विधमास्थापनमाचक्षते भिषजस्तद्दुर्लभतरं संसृष्टरसभूयिष्ठत्वाद्द्रव्याणाम्। तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरप्रभावाणि मधुरप्रभावप्रायाण्यपि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते। तथेतराणि द्रव्याण्यपि तद्यथा—जीवकर्षभकौ जीवन्तीवीरातामलकीकाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीशालपर्णीपृश्निपर्ण्यसनपर्णीमेदामहामेदाकर्कटशृङ्गीशृङ्गाटिकाछिन्नरुहाच्छत्रातिच्छत्राश्रावणीमहाश्रावण्यलम्बुषा-

सहदेवाविश्वदेवाशुक्लाक्षीरशुक्लाबलातिबलाविदारीक्षीरविदारी-क्षुद्रसहामहासहाऋष्यगन्धाश्वगन्धापयस्यावृश्चीरपुनर्नवाबृहती-कण्टकारिकैरण्डमोरटश्वदंष्ट्रासंहर्षाशतावरीशतपुष्पामधूकपुष्पीय-ष्टिमधुमधूलिकामृद्वीकाखर्जूरपरूषकात्मगुप्तापुष्करबीजकशेरुकारा-जकशेरुकाकालंकतककाश्मर्यशीतपाक्योदनपाकी तालखर्जूरमस्तके-क्षिवक्षुबालिकादर्भकुशकाशशालिगुन्द्रेत्कटकशरमूलराजक्षवकर्ष्य-प्रोक्ताद्वारदाभारद्वाजीवनत्रपुष्यभीरुपत्नीहंसपदीकाकनासाकुलि-ङ्गाक्षीक्षीरवल्लीकपोतवल्लीगोपवल्लीमधुवल्लीसोमवल्लीति । एषामेवं-विधानामन्येषां च मधुरवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समवाप्य पयसा चोदकेनाभ्यासिच्य साधयेद्दर्व्या सततमुपघट्टयंस्तदुपयुक्तं भूयिष्ठेऽम्भसि गतरसेष्वौषधेषु पयसि चानुपदग्धे स्थालीमुपहृत्य परिस्तुतं पूतं पयः सुखोष्णं घृततैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं बस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात् । शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्तविकारिणे दद्यादिति मधुरस्कन्धः ॥ १६० ॥

आम्राम्रातकलकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलबदरदाडिम-मातुलुङ्गकण्डीरामलकनन्दीतकलालतिकाशीतदन्तशठैरावतककोषाम्रधन्वनानां फलानि पत्राणि चाश्मन्तकचाङ्गेरीणां चतुर्विधानां चाम्लिकानां द्वयोः कोलयोर्द्वयोश्चामशुष्कयोर्द्वयोश्च शुष्काम्लिकयोर्ग्राम्यारण्ययोश्चासवद्रव्याणि च सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुशीधुशुक्तिदधिदधिमण्डोदश्विद्धान्याम्लादीनि एषामेवंविधानां चान्येषां चाम्लवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा द्रवैः स्थितान्यवसिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावत्तैलवसामधुमज्जलवणफाणितोपहितं सुखोष्णं बस्तिं वातविकारिणे विधिवद्दद्यादित्यम्लस्कन्धः ॥ १६१ ॥

सैन्धवसौवर्चलकालविडपाक्यानूपकूप्यबालकैलमूलकसामुद्ररोमकोद्भिदौषरपाटेयकपांशुजानीत्येवंप्रकाराणि चान्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा स्नेहवन्ति

सुखोष्णं बस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यादिति लवणस्कन्धः ॥ १६२ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचाजमोदार्द्रकविडङ्गकुस्तुम्बुरुपीलुतेजोवत्येलाकुष्ठभल्लातकास्थिहिङ्गुकिलिममूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुकमधुराशिग्रुकखरपुष्पाभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरककाण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकक्षारमूत्रपित्तानाम् । एषामेवंविधानां चान्येषां कटुकवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं बस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यादिति कटुकस्कन्धः ॥ १६३ ॥

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बतुम्बुरुकुटजहरिद्रादारुहरिद्रामुस्तमूर्वाकिराततिक्तककटुरोहिणीत्रायमाणाकरवीरकेबुककठिल्लकवृषमण्डूकपर्णीकर्कोटकवार्ताकुकर्कशकाकमाचीकारवेल्लकाकोदुम्बरिकासुषव्यतिविषापटोलकुणकपाठागुडूचीवेत्राग्रवेतसविकङ्कतबकुलसोमवल्कसप्तपर्णसुमनोऽर्कावल्गुजवचातगरागुरुवालकोशीराणाम् । एषामेवंविधानां चान्येषां तिक्तवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं बस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यात् । शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे दद्यादिति तिक्तस्कन्धः ॥ १६४ ॥

प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थ्यम्बष्ठकीकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशरजम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्लातकाश्मन्तकाशिरीषशिंशपासोमवल्कतिन्दुकपियालबदरखदिरसप्तवर्णाश्वकर्णस्यन्दनार्जुनासनारिमेदैलवालुकपरिपेलवकदम्बशल्लकीजिङ्गिनीकाशकशेरुकाराजकशेरुकाकट्फलवंशपद्मकाशोकशालधवसर्जभूर्जशणपुष्पीशमीमाचीकवरकतुङ्गाजकर्णाश्वकर्णस्फूर्जकबिभीतककुम्भीकपुष्करबीजबिसमृणालतालखर्जूरतरुणीनाम् एषामेवंविधानां चान्येषां

कषायवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सह साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं बस्तिं श्लेष्मविकारिणे दद्यादिति । शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे दद्यादिति कषायस्कन्धः ॥ १६५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

"षड्वर्गाः परिसंख्याता य एते रसभेदतः ।
आस्थापनमभिप्रेत्य तान्विद्यात्सार्वयौगिकान् ॥ १६६ ॥
सर्वतो हि प्रणिहिताः सर्वरोगेषु जानता ।
सर्वान्रोगान्नियच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् ॥ १६७ ॥
येषां येषां प्रशान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्तिताः ।
द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः ॥ १६८ ॥

इत्येते षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्याताः । तेभ्यो भिषग्बुद्धिमान्परिसंख्यातमपि यद्द्रव्यमयौगिकं मन्येत तदपकर्षयेत् । यद्यच्चानुक्तमपि यौगिकं वा मन्येत तत्तद्द्यात् । वर्गमपि वर्गेणोपसंसृजेदेकमेकेनानेकेन वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य । प्रचरणमिव भिक्षुकस्य बीजमिव कर्षकस्य सूत्रं बुद्धिमतामल्पमप्यनल्पज्ञानाय भवति ॥ १६९ ॥

तस्माद्बुद्धिमतामूहापोहवितर्का मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः ॥ १७० ॥

यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन्भिषक् संसाधयति वा कार्यमनतिमहत्त्वादनतिह्रस्वत्वादुदाहरणस्येति ॥ १७१ ॥

अतःपरमनुवासनद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यन्ते—अनुवासनं तु स्नेह एव । स्नेहस्तु द्विविधः । स्थावरो जङ्गमात्मकश्च । तत्र स्थावरात्मकः स्नेहस्तैलमतैलं च । तत्र तैलमेव कृत्वोपदिश्यते सर्वतस्तैलप्राधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तु वसामज्जासर्पिरिति ॥ १७२ ॥

तेषां तैलवसामज्जसर्पिषां तु यथापूर्वं श्रेष्ठम् । वातश्लेष्मविकारेष्वनुवासनीयेषु यथोत्तरं पित्तविकारेषु सर्व एव वा सर्वेषु योगमायान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥ १७३ ॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्पलीमरिचविडङ्गशिग्रुशिरीषकुस्तुम्बुरुबिल्वाजाज्याजमोदावार्ताकीपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि च । सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरककालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकहरिद्राश्रृङ्गवेरमूलकलशुनतर्कारीसर्षपपत्राणि च । अर्कालर्ककुष्ठनागदन्तीवचाभार्गीश्वेताज्योतिष्मतीगवाक्षीगण्डीरावाक्पुष्पीवृश्चिकालीवयस्थातिविषामूलानि च । हरिद्राशृङ्गवेरमूलकलशुनकन्दाश्च लोध्रमदनसप्तपर्णनिम्बार्कपुष्पाणि च । देवदार्वगुरुसरलशल्लकीजिङ्गिन्यसनहिङ्गुनिर्यासाश्च तेजो वराङ्गेङ्गुदीशोभाञ्जनबृहतीकण्टकारिकात्वगिति । शिरोविरेचनं सप्तविधं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्यासत्वगाश्रयभेदात् ॥ १७४ ॥

लवणकटुतिक्तकषायाणि चेन्द्रियोपशयानि तथापराण्यनुक्तान्यपि द्रव्याणि यथायोगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुपदिश्यन्ते इति ॥ १७५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

लक्षणाचार्यशिष्याणां परीक्षाकारणं च यत् ।
अध्येयाध्यापनविधिः संभाषाविधिरेव च ॥ १७६ ॥
षड्भिर्न्यूनानि पञ्चाशद्वादशार्थपदानि च ।
पदानि दश चान्यानि कारणादीनि तत्त्वतः ॥ १७७ ॥
संप्रश्नश्च परीक्षादेर्नवको वमनादिषु ।
भिषग्जितीये रोगाणां विमाने संप्रदर्शितः ॥ १७८ ॥
बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं बहुविधवाक्यविचित्रमर्थजातम् ।
बहुविधशुभशब्दसंधियुक्तं बहुविधवादनिषूदनं परेषाम् ॥ १७९॥
इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां विजज्ञिवान्परमतवादसूदनीम् ।
निलीयते परवचनावमर्दने न शक्यते परवचनैश्च मर्दितुम् ॥१८०॥
दोषादीनां तु भावानां सर्वेषामेव हेतुना ।
मानात्समस्तमानानि निरुक्तानि विभागशः ॥ १८१ ॥"

इति चरकसंहितायां विमानस्थानेऽष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥

विमानस्थानं समाप्तम् ।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कतिधापुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

अग्निवेश उवाच ।

कतिधा पुरुषो धीमन् धातुभेदेन भिद्यते ।
पुरुषः कारणं कस्मात्प्रभवः पुरुषस्य कः ॥ १ ॥
किमज्ञोऽज्ञः स नित्यः किं किमनित्यो निदर्शितः ।
प्रकृतिः का विकाराः के किं लिङ्गं पुरुषस्य च ॥ २ ॥
निष्क्रियं च स्वतन्त्रं च वशिनं सर्वगं विभुम् ।
वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥ ३ ॥
निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथम् ।
स्वतन्त्रश्चेदनिष्टासु कथं योनिषु जायते ॥ ४ ॥
वशी यद्यसुखैः कस्माद्भावैराक्रम्यते बलात् ।
सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥ ५ ॥
न पश्यति विभुः कस्माच्छैलकुड्यतिरस्कृतम् ।
क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्वमिति संशयः ॥ ६ ॥
ज्ञेयं क्षेत्रं विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते ।
क्षेत्रं च यदि पूर्वं स्यात्क्षेत्रज्ञः स्यादशाश्वतः ॥ ७ ॥
साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्ता ह्यन्यो न विद्यते ।
स्यात्कथं चाविकारस्य विशेषो वेदनाकृतः ॥ ८ ॥
अथ चार्तस्य भगवंस्तिसृणां कां चिकित्सति ।
अतीतां वेदनां वैद्यो वर्तमानां भविष्यतीम् ॥ ९ ॥
भविष्यन्त्या असंप्राप्तिरतीताया अनागमः ।
सांप्रतिक्या अपि स्थानं नास्त्यर्तेः संशयो ह्यतः ॥ १० ॥
कारणं वेदनानां किं किमधिष्ठानमुच्यते ।
क्व चैता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ ११ ॥

सर्ववित्सर्वसंन्यासी सर्वसंयोगनिःसृतः ।
एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैर्लिङ्गैरुपलभ्यते ॥ १२ ॥
वच इत्यग्निवेशस्य श्रुत्वा मतिमतां वरः ।
सर्वं यथावत्प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्वसुः ॥ १३ ॥
"खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः ।
चेतना धातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥ १४ ॥
पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।
मनो दशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकृतिश्चाष्टधातुकी ॥ १५ ॥
लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा ।
सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां संनिकर्षेण वर्तते ॥ १६ ॥
वैवृत्यान्मनसो ज्ञानं सांनिध्यात्तच्च वर्तते ।
अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥ १७ ॥
चिन्त्यं विचार्यमूह्यं च ध्येयं संकल्पमेव च ।
यत्किंचिन्मनसो ज्ञेयं तत्सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥ १८ ॥
इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसस्त्वस्य निग्रहः ।
ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ १९ ॥
इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते ।
कल्प्यते मनसाप्यूर्ध्वं गुणतो दोषतो यथा ॥ २० ॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
व्यवस्यते तया वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥ २१ ॥
एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि तु ।
पञ्चकर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २२ ॥
हस्तपादं गुदोपस्थं जिह्वेन्द्रियमथापि वा ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्मणि ॥ २३ ॥
पायूपस्थौ विसर्गार्थे हस्तौ ग्रहणधारणे ।
जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् सत्या ज्योतिस्तमोऽनृता ॥ २४ ॥
महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ २५ ॥
तेषामेको गुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे परे ।

पूर्वः पूर्वो गुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः ॥ २६ ॥
खरद्रवचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।
आकाशस्याप्रतीघातो दृष्टं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥ २७ ॥
लक्षणं सर्वमेवैतत्स्पर्शनेन्द्रियगोचरः ।
स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सविपर्ययः ॥ २८ ॥
गुणाः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टाश्चिह्नमेव च ।
अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥ २९ ॥
या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।
याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥ ३० ॥
भेदात्कार्येन्द्रियार्थानां बह्व्यो वै बुद्धयः स्मृताः ।
आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानामेकैका संनिकर्षजा ॥ ३१ ॥
अङ्गुल्यङ्गुष्ठतलजस्तन्त्रीवीणानखोद्भवः ।
दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥ ३२ ॥
बुद्धीन्द्रियमनोऽर्थानां विद्याद्योगधरं परम् ।
चतुर्विंशक इत्येष राशिः पुरुषसंज्ञकः ॥ ३३ ॥
रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।
ताभ्यां निराकृताभ्यां तु सत्त्वबुद्ध्या निवर्तते ॥ ३४ ॥
अत्र कर्मफलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् ।
अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता ॥ ३५ ॥
एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ॥ ३६ ॥
पारम्पर्यं चिकित्सा च ज्ञातव्यं यच्च किंचन ॥ ३७ ॥
भास्तमः सत्यमनृतं वेदः कर्म शुभाशुभम् ।
न स्यात्कर्ता वेदिता च पुरुषो न भवेद्यदि ॥ ३८ ॥
नाश्रयो न सुखं नार्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।
न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्ममरणं न च ॥ ३९ ॥
न बन्धो न च मोक्षः स्यात्पुरुषो न भवेद्यदि ।
कारणं पुरुषस्तस्मात्कारणज्ञैरुदाहृतः ॥ ४० ॥
न च कारणमात्मा स्यात्खादयः स्युरहेतुकाः ।
न चैषु संभवेज्ज्ञानं न च तैः स्यात्प्रयोजनम् ॥ ४१ ॥

मृद्दण्डचक्रैश्च कृतं कुम्भकारादृते घटम्।
कृतं मृत्तृणकाष्ठैश्च गृहकाराद्विना गृहम् ॥ ४२ ॥
यो वदेत्स वदेद्देहं संभूय करणैः कृतम्।
विना कर्तारमज्ञानाद्युक्त्यागमबहिष्कृतः ॥ ४३ ॥
कारणं पुरुषः सर्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते।
येभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रतीयते ॥ ४४ ॥
न ते तत्सदृशास्त्वन्ये पारम्पर्यसमुत्थिताः।
सारूप्याद्ये त एवेति निर्दिश्यन्ते नरान्नराः ॥ ४५ ॥
भावास्त्वेषां समुदयो निरीशः सत्त्वसंज्ञकः।
कर्ता भोक्ता न स पुमानिति केचिद्व्यवस्थिताः ॥ ४६ ॥
तेषामन्यैः कृतस्यान्ये भावाभावैर्नराः फलम्।
भुञ्जते सदृशाः प्राप्तं यैरात्मा नोपदिश्यते ॥ ४७ ॥
कारणान्यन्यता दृष्टा कर्तुः कर्ता स एव तु।
कर्ता हि करणैर्युक्तः कारणं सर्वकर्मणाम् ॥ ४८ ॥
निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये।
भग्नानां च पुनर्भावः कृतं नान्यमुपैति च ॥ ४९ ॥
मतं तत्त्वविदामेतद्यस्मात्कर्ता स कारणम्।
क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥ ५० ॥
अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तरगतिः स्मृतिः।
विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥ ५१ ॥
प्रभवो न ह्यनादित्वाद्विद्यते परमात्मनः।
पुरुषो राशिसंज्ञस्तु मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ ५२ ॥
आत्माज्ञः करणैर्योगाज्ज्ञानं तस्य प्रवर्तते।
करणानामवैमल्यादयोगाद्वा न वर्तते ॥ ५३ ॥
पश्यतोऽपि यथादर्शे संक्लिष्टे नास्ति दर्शनम्।
तद्वज्जले वा कलुषे चेतस्युपहते तथा ॥ ५४ ॥
करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च।
कर्तुः संयोगजं कर्म वेदना बुद्धिरेव च ॥ ५५ ॥
नैकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्नुते फलम्।

संयोगाद्वर्तते सर्वं तमृते नास्ति किंचन ॥ ५६ ॥
न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।
शीघ्रगत्वात्स्वभावात्तु भावो न व्यतिवर्तते ॥ ५७ ॥
अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
सदा कारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुमदन्यथा ॥ ५८ ॥
तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वान्न कुतश्चन ।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा ॥ ५९ ॥
अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
तस्माद्यदन्यत्तद्व्यक्तं वक्ष्यते चापरं द्वयम् ॥ ६० ॥
व्यक्तं चेन्द्रियकं चैव गृह्यते तद्यदिन्द्रियैः ।
अतोऽन्यत्पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ६१ ॥
खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाष्टमः ।
भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥ ६२ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः ॥ ६३ ॥
इति क्षेत्रं समुद्दिष्टं सर्वमव्यक्तवर्जितम् ।
अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमृषयो विदुः ॥ ६४ ॥
जायते बुद्धिरव्यक्ताद्बुद्ध्याहमिति मन्यते ।
परं खादीन्यहङ्कार उपादत्ते यथाक्रमम् ॥ ६५ ॥
ततः संपूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते ।
पुरुषः प्रलये चेष्टैः पुनर्भावैर्वियुज्यते ॥ ६६ ॥
अव्यक्ताद्व्यक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः ।
रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ ६७ ॥
येषां द्वन्द्वे परासक्तिरहङ्कारपराश्च ये ।
उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥ ६८ ॥
प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।
इन्द्रियान्तरसंचारः प्रेरणं धारणं च यत् ॥ ६९ ॥
देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।
दृष्टस्य दक्षिणेनाक्ष्णा सव्येनापगमस्तथा ॥ ७० ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः ।
बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ ७१ ॥
यस्मात्समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।
न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ ७२ ॥
शरीरं हि गते तस्मिञ्शून्यागारमचेतनम् ।
पञ्चभूतावशेषत्वात्पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७३ ॥
अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः ।
युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥ ७४ ॥
चेतनावान्यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते ।
अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ ७५ ॥
यथा स्वेनात्मनः सर्वं मनः सर्वासु योनिषु ।
प्राणैस्तान्त्रयते प्राणी न ह्यन्योऽन्यस्य तन्त्रकः ॥ ७६ ॥
वशी तत्कुरुते कर्म यत्कृत्वा फलमश्नुते ।
वशी चेतः समाधत्ते वशी सर्वं निरस्यति ॥ ७७ ॥
देही सर्वगतो ह्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।
सर्वाः सर्वाश्रयस्थास्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः ॥ ७८ ॥
विभुत्वमत एवास्य यस्मात्सर्वगतो महान् ।
मनसश्च समाधानात्पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ॥ ७९ ॥
नित्यानुबन्धं मनसा देहकर्मानुपातिना ।
सर्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ॥ ८० ॥
आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारम्पर्यमनादिकम् ।
अतस्तयोरनादित्वात्किं पूर्वमिति नोच्यते ॥ ८१ ॥
ज्ञः साक्षीत्युच्यते नाज्ञः साक्षी ह्यात्मा ह्यतः स्मृतः ।
सर्वभावा हि सर्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः ॥ ८२ ॥
नैकः कदाचिद्भूतात्मा लक्षणैरुपलभ्यते ।
विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य विद्यते ॥ ८३ ॥
संयोगः पुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः ।
वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तत्कृतः ॥ ८४ ॥

चिकित्सति भिषक्सर्वांस्त्रिकाला वेदना इति ।
यया युक्त्या वदन्त्येके सा युक्तिरुपधार्यताम् ॥ ८५ ॥
पुनस्तच्छिरसः शूलं ज्वरः स पुनरागतः ।
पुनः स कालो बलवांश्छर्दिः सा पुनरागता ॥ ८६ ॥
एभिः प्रसन्नैर्वचनैरतीतागमनं मतम् ।
कालश्चायमतीतानामार्तीनां पुनरागतः ॥ ८७ ॥
तमर्तिकालमुद्दिश्य भेषजं यत्प्रयुज्यते ।
अतीतानां प्रशमनं वेदनानां तदुच्यते ॥ ८८ ॥
आपस्ताः पुनरागुर्या याभिः शस्यं पुरा हतम् ।
तथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाश्रयेत् ॥ ८९ ॥
पूर्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यताम् ।
या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्त्यनागताम् ॥ ९० ॥
पारम्पर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्तते ।
सुखहेतूपचारेण सुखं चापि प्रवर्तते ॥ ९१ ॥
न समा यान्ति वैषम्यं विषमाः समतां न च ।
हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥ ९२ ॥
युक्तिमेतां पुरस्कृत्य त्रिकालां वेदनां भिषक् ।
हन्तीत्युक्ता चिकित्सा सा नैष्ठिकी या विनोपधा ॥ ९३ ॥
उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखाश्रयप्रदः ।
त्यागः सर्वोपधानां च सर्वदुःखव्यपोहकः ॥ ९४ ॥
कोषकारो यथा ह्यंशूनुपादत्ते वधप्रदान् ।
उपादत्ते तथार्थेभ्यस्तृष्णामज्ञः सदातुरः ॥ ९५ ॥
यस्त्वग्निकल्पानर्थान्ज्ञो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्तते ।
अनारम्भादसंयोगात्तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥ ९६ ॥
धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः संप्राप्तिः कालकर्मणाम् ।
असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥ ९७ ॥
विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते ।
ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥ ९८ ॥
विषयप्रवणं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते ।

नियन्तुमहितादर्थाद्धृतिर्हि नियमात्मिका ॥ ९९ ॥
तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
भ्रश्यते स स्मृतिभ्रंशः स्मर्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥१००॥
धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत्कुरुतेऽशुभम् ।
प्रज्ञापराधं तं विद्यात्सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ १०१ ॥
उदीरणं गतिमतामुदीर्णानां च निग्रहः ।
सेवनं साहसानां च नारीणां चातिसेवनम् ॥ १०२ ॥
कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् ।
विनयाचारलोपश्च पूज्यानां चाभिधर्षणम् ॥ १०३ ॥
ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।
परमौन्मादिकानां च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥ १०४ ॥
अकालादेशसंचारौ मैत्री संक्लिष्टकर्मभिः ।
इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्जनम् ॥ १०५ ॥
ईर्ष्यामानमदक्रोधलोभमोहमदभ्रमाः ।
तज्जं वा कर्म यत्क्लिष्टं क्लिष्टं यद्देहकर्म च ॥ १०६ ॥
यच्चान्यदीदृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् ।
प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रुवते व्याधिकारणम् ॥ १०७ ॥
बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमं च प्रवर्तनम् ।
प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसो गोचरं हि तत् ॥ १०८ ॥
निर्दिष्टा कालसंप्राप्तिर्व्याधीनां हेतुसंग्रहे ।
चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥ १०९ ॥
मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।
जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्नकालाकालस्थितिश्च या ॥ ११० ॥
पूर्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये ।
येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ १११ ॥
अन्येद्युष्को द्व्यहग्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।
स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥ ११२ ॥
एते चान्ये च ये केचित्कालजा विविधा गदाः ।
अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालौ विजानता ॥ ११३ ॥

कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः ।
रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥ ११४ ॥
निर्दिष्टं दैवशब्देन कर्म यत्पौर्वदेहिकम् ।
हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ ११५ ॥
न हि कर्म महत्किंचित्फलं यस्य न भुज्यते ।
क्रियाघ्नाः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥ ११६ ॥
अत्युग्रशब्दश्रवणाच्छ्रवणात्सर्वशो न च ।
शब्दानां चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥ ११७ ॥
परुषोद्भीषणाशस्ताप्रियव्यसनसूचकैः ।
शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ ११८ ॥
असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च ।
स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥ ११९ ॥
यो भूतविषवातानामकाले नागतश्च यः ।
स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ १२० ॥
रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनश्यति च दर्शनात् ॥ १२१ ॥
दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्वशश्चाप्यदर्शनात् ।
द्विष्टभैरवबीभत्सदूरातिक्लिष्टदर्शनात् ॥ १२२ ॥
तामसानां च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते ।
अत्यादानमनादानमोकसात्म्यादिभिश्च यत् ॥ १२३ ॥
रसानां विषमादानमल्पादानं च दूषणम् ।
अतिमृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् ॥ १२४ ॥
असेवनं सर्वशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ।
पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनार्तवाः ॥ १२५ ॥
तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ।
इत्यसात्म्यार्थसंयोगस्त्रिविधो दोषकोपनः ॥ १२६ ॥
असात्म्यमिति तद्विद्याद्यन्न याति सहात्मताम् ॥ १२७ ॥
मिथ्यातिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः ॥ १२८ ॥
वेदनानामशातानामित्येते हेतवः स्मृताः ।

सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ १२९ ॥
नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः ।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ १३० ॥
सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक् ।
न सुखं कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥ १३१ ॥
नात्मेन्द्रियं मनोबुद्धिगोचरं कर्म वा विना ।
सुखं दुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते ॥ १३२ ॥
स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।
द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ॥ १३३ ॥
इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात्प्रवर्तते ।
तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥ १३४ ॥
उपादत्ते हि सा भावान्वेदनाश्रयसंज्ञकान् ।
स्पृश्यते नानुपादानो नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥ १३५ ॥
वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
केशलोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना ॥ १३६ ॥
योगे मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्तनम् ।
मोक्षो निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ॥ १३७ ॥
आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात्प्रवर्तते ।
सुखं दुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिते ॥ १३८ ॥
निवर्तते तदुभयं वशित्वं चोपजायते ।
सशरीरस्य योगज्ञास्तं योगमृषयो विदुः ॥ १३९ ॥
आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया ।
दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम् ॥ १४० ॥
इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ।
शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत्सर्वमुपजायते ॥ १४१ ॥
मोक्षो रजस्तमोऽभावाद्बलवत्कर्मसंक्षयात् ।
वियोगः कर्मसंयोगैरपुनर्भाव उच्यते ॥ १४२ ॥
सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जनम् ।
व्रतचर्योपवासश्च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥ १४३ ॥

धारणं धर्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ।
विषयेष्वरतिर्मोक्षे व्यवसायः परा धृतिः ॥ १४४ ॥
कर्मणामसमारम्भः कृतानां च परिक्षयः ।
नैष्क्रम्यमनहंकारः संयोगे भयदर्शनम् ॥ १४५ ॥
मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वपरीक्षणम् ।
तत्त्वं स्मृतेरुपस्थानात्सर्वमेतत्प्रवर्तते ॥ १४६ ॥
स्मृतिः सत्सेवनाद्यैश्च धृत्यन्तैरुपलभ्यते ।
स्मृत्वा स्वभावं भावानां स्मरन्दुःखात्प्रमुच्यते ॥ १४७ ॥
वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।
निमित्तरूपग्रहणात्सादृश्यात्सविपर्ययात् ॥ १४८ ॥
सत्त्वानुबन्धादभ्यासाज्ज्ञानयोगात्पुनः श्रुतात् ।
दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात्स्मृतिरुच्यते ॥ १४९ ॥
एतत्तदेकमयनं मुक्तैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।
तत्त्वस्मृतिबलं येन गता न पुनरागताः ॥ १५० ॥
अयनं पुनराख्यातमेतद्योगस्य योगिभिः ।
संख्यातधर्मैः सांख्यैश्च मुक्तैर्मोक्षस्य चायनम् ॥ १५१ ॥
सर्वं कारणवद्दुःखमस्वं चानित्यमेव च ।
न चात्माकृतकं तद्धि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥ १५२ ॥
यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्नैतदहं यया ।
नैतन्मम च विज्ञाय ज्ञः सर्वमतिवर्तते ॥ १५३ ॥
तस्मिंश्चरमसंन्यासे समूलाः सर्ववेदनाः ।
ससंज्ञा ज्ञानविज्ञानान्निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ १५४ ॥
अतःपरं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
निःसृतः सर्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥ १५५ ॥
गतिर्ब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाक्षरमलक्षणम् ।
ज्ञानं ब्रह्मविदां चात्र नाज्ञस्तज्ज्ञातुमर्हति ॥ १५६ ॥"
प्रश्नाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।
कतिधापुरुषीयेऽस्मिन्निर्णीतास्तत्त्वदर्शिना ॥ १५७ ॥
इति चरकसंहितायां शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽतुल्यगोत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते रहोविसृष्टं मिथुनीकृतस्य ।
किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवं च षड्भ्यो यत्स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः॥ १॥
शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा यद्धीयते गर्भसमुद्भवाय ।
वाय्वग्निभूम्यब्गुणपादवत्तं षड्भ्यो रसेभ्यः प्रभवश्च तस्य ॥२॥
संपूर्णदेहः समये सुखं च गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।
गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजापि भूत्वाथवा नश्यति केन गर्भः॥३॥
"शुक्रासृगात्माशयकालसंपद्यस्योपचाराश्च हितैस्तथार्थैः ।
गर्भश्च काले च सुखी सुखं च संजायते संपरिपूर्णदेहः ॥ ४ ॥
योनिप्रदोषान्मनसोऽभितापाच्छुक्रासृगाहारविहारदोषात् ।
अकालयोगाद्बलसंक्षयाच्च गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजापि ॥ ५ ॥
असृङ्निरुद्धं पवनेन नार्या गर्भं व्यवस्यन्त्यबुधाः कदाचित् ।
गर्भस्य रूपं हि करोति तस्यास्तदासृगस्रावि विवर्धमानम् ॥६॥
तदग्निसूर्यश्रमशोकरोगैरुष्णान्नपानैरथवा प्रवृत्तम् ।
दृष्ट्वासृगेकेन च गर्भमज्ञाः केचिन्नरा भूतहृतं वदन्ति ॥ ७ ॥
ओजोऽशनानां रजनीचराणामाहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।
गर्भं हरेयुर्यदि तेन मातुर्लब्धावकाशं न हरेयुरोजः ॥ ८ ॥
कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग्वा सुतौ सुते वा तनयान्बहून्वा ।
कस्मात्प्रसूते सुचिरेण गर्भमेकोऽभिवृद्धिं च यमेऽभ्युपैति ॥ ९॥
रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं शुक्रेण तेन द्विविधीकृतेन ।
बीजेन कन्यां च सुतं च सूते यथास्वबीजान्यतराधिकेन॥१०॥
शुक्राधिकं द्वैधमुपैति बीजं यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।
रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति द्विधासुते सा सहिते प्रसूते॥११॥
भिनत्ति यावद्बहुधा प्रपन्नाः शुक्रार्तवं वायुरतिप्रवृद्धः ।
तावन्त्यपत्यानि यथाविभागं कर्मात्मकान्यस्ववशात्प्रसूते ॥१२॥
आहारमाप्नोति यदा न गर्भः शोषं समाप्नोति परिस्रुतिं वा ।
तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात् ॥१३॥

कर्मात्मकत्वाद्विषमांशभेदाच्छुक्रासृजं वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः १४
कस्माद्द्विरेताः पवनेन्द्रियो वा संस्कारवाही नरनारिषण्डः ।
वक्री तथेर्ष्याभिरतिः कथं वा संजायते वातिकषण्डको वा॥ १५॥
बीजात्समांशादुपतप्तबीजात्स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम्॥ १६॥
शुक्राशयद्वारविघट्टनेन संस्कारवाहं हि करोति वायुः ।
मन्दाल्पबीजावबलावहर्षौ क्लीबौ च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥ १७ ॥
मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्री स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।
ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षा वीर्यारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ १८ ॥
वाय्वग्निदोषाद्वृषणौ तु यस्य नाशं गतौ वातिकषण्डकः सः ।
इत्येवमष्टौ विकृतिप्रकाराः कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥ १९ ॥
गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य कुक्षौ स्त्रीपुंनपुंसामुदरस्थितानाम् ।
किं लक्षणं कारणमिष्यते किं सरूपतां येन च यात्यपत्यम्॥ २०॥
निष्ठीविका गौरवमङ्गसादस्तन्द्राप्रहर्षौ हृदयव्यथा च ।
तृप्तिश्च बीजग्रहणं च योन्या गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य लिङ्गम्॥ २१॥
सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री स्त्रीस्वप्नपानाशनशीलचेष्टा ।
सव्याङ्गगर्भा न च वृत्तगर्भा सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सूते ॥२२॥
पुत्रं त्वतो लिङ्गविपर्ययेण व्यामिश्रलिङ्गा प्रकृतिं तृतीयाम् ।
गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं जन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसूते ॥ २३ ॥
गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि भूतानि मातापितृसंभवानि ।
आहारजान्यात्मकृतानि चैव सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे॥ २४॥
तेषां विशेषाद्बलवन्ति यानि भवन्ति मातापितृकर्मजानि ।
तानि व्यवस्येत्सदृशत्वलिङ्गं सत्त्वं यथानूकमपि व्यवस्येत् ॥ २५॥
कस्मात्प्रजां स्त्रीविकृतां प्रसूते हीनाधिकाङ्गीं विकलेन्द्रियां च ।
देहात्कथं देहमुपैति चान्यमात्मा सदा कैरनुबध्यते च ॥ २६ ॥
बीजात्मकर्माशयकालदोषैर्मातुस्तदाहारविहारदोषैः ।
कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानि॥ २७

वर्षासु काष्ठाश्मघनाम्बुवेगास्तरोः सरित्स्रोतसि संस्थितस्य ।
यथैव कुर्युर्विकृतिं तथैव गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥ २८ ॥
भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मैर्मनोजवो देहमुपैति देहात् ।
कर्मात्मकत्वान्न तु तस्य दृश्यं दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥ २९ ॥
स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।
स चेतना धातुरतीन्द्रियश्च स नित्ययुक् सानुशयः स एव ॥ ३० ॥
रसात्ममातापितृसंभवानि भूतानि विद्याद्दश षट् च देहे ।
चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु ॥ ३१ ॥
भूतानि मातापितृसंभवानि रजश्च शुक्रं च वदन्ति गर्भे ।
आप्याय्यते शुक्रमसृक्च भूतैर्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ ३२ ॥
भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम् ।
स बीजधर्मा ह्यपरापराणि देहान्तराण्यात्मनि यानि यानि ॥ ३३ ॥
रूपाद्धि रूपप्रभवः प्रसिद्धः कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।
भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा रजस्तमस्तत्र च कर्महेतुः ॥ ३४ ॥
अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न वियुक्तरूपः ।
न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ॥ ३५ ॥
रजस्तमोभ्यां तु मनोऽनुबद्धं ज्ञानं विना तत्र हि सर्वदोषाः ।
गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥ ३६ ॥
रोगाः कुतः संशमनं किमेषां हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।
शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः कथं न शान्ताः पुनरापतेयुः ॥ ३७ ॥
प्रज्ञापराधो विषमास्तदर्था हेतुस्तृतीयः परिणामकालः ।
सर्वामयानां त्रिविधा च शान्तिर्ज्ञानार्थकालाः समयोगयुक्ताः ॥ ३८ ॥
धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्तास्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।
शरीरसत्त्वप्रभवास्तु दोषास्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥ ३९ ॥
रूपस्य सत्त्वस्य च संततिर्या नोक्तस्तदादिर्न हि सोऽस्ति कश्चित् ।
तयोरवृत्तिः क्रियते पराभ्यां धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥ ४० ॥
सत्याश्रये वा द्विविधे यथोक्ते पूर्वं गदेभ्यः प्रतिकर्म नित्यम् ।
जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥ ४१ ॥
दैवं पुरा यत्कृतमुच्यते तु तत्पौरुषं यत्त्विह कर्म दृष्टम् ।

प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो निवृत्तिहेतुस्तु समः स एव ॥ ४२ ॥
हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयन्ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥ ४३ ॥
नरो हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ४४ ॥
मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धि सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।
ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥ ४५ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहाग्निवेशस्य महार्थयुक्तं षड्विंशकं प्रश्नगणं महर्षिः ।
अतुल्यगोत्रे भगवान्यथावन्निर्णीतवाञ्ज्ञानविवर्धनार्थम् ॥ ४६ ॥

इति चरकसंहितायां शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः खुड्डीकागर्भावक्रान्त्यध्यायं व्याख्यास्यामः ।

पुरुषस्यानुपहतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशोणितगर्भाशयाय। यदा भवति संसर्ग ऋतुकाले । यदा चानयोस्तथैव युक्तयोः संसर्गे तु शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽवक्रामति सत्त्वसंप्रयोगात् तदा गर्भोऽभिनिर्वर्तते ॥ १ ॥

स सात्मारसोपयोगादरोगोऽभिसंवर्धते सम्यगुपचारैश्चोपचर्यमाणः । ततः प्राप्तकालः सर्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णसर्वशरीरो बलवर्णसत्त्वसंहननसंपदुपेतः सुखेन जायते समुदायादेषां भावानाम् ॥ २ ॥

मातृजश्चायं गर्भः पितृजश्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्चास्ति च सत्त्वसंज्ञमौपपादिकमिति होवाच भगवानात्रेयः ॥ ३ ॥

नेति भरद्वाजः । किं कारणं, हि न माता न पिता नात्मा न सात्म्यं न पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगा गर्भं जनयन्ति । न च परलोकादेत्य गर्भं सत्त्वसंज्ञकमवक्रामति । यदि हि मातापितरौ गर्भं जनयेतां भूयसश्च स्त्रियः पुमांसश्च भूयांसः पुत्रकामाः, ते सर्वे

पुत्रजन्माभिसंधाय मैथुनधर्ममापद्यमानाः पुत्रानेव जनयेयुर्दुहितॄर्वा दुहितृकामाः । न च काश्चित् स्त्रियः केचिद्वा पुरुषा निरपत्याः स्युः अपत्यकामाश्च परिदेवेरन् । न चात्मात्मानं जनयति । यदि ह्यात्मात्मानं जनयेज्जातो वा जनयेदात्मानमजातो वा जनयति । तच्चोभयथाप्ययुक्तम् । न हि जातो जनयति सत्त्वान्न चैव वा जातो जनयेत्सत्त्वात्, तस्मादुभयथाप्यनुपपत्तिस्तिष्ठतु । अथ तावदेतद्यद्ययमात्मानं शक्तो जनयितुं स्यान्नत्वेनमिष्टास्वेव कथं योनिषु जनयेद्वशिनमप्रतिहतगतिं कामरूपिणं तेजोबलजवर्णसत्त्वसंहननसमुदितमजरमरुजममरमेवंविधं ह्यात्मात्मानमिच्छन्नित्यतो वा भूयः ४

असात्म्यजश्चायं गर्भो यदि हि सात्म्यजः स्यात्तर्हि सात्म्यसेविनामेवैकान्तेन व्यक्तं प्रजा स्यात् । असात्म्यसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युस्तच्चोभयमुभयत्रैव दृश्यते ॥ ५ ॥

अरसजश्चायं गर्भो यदि हि रसजः स्यान्न केचित्स्त्रीपुरुषेष्वनपत्याः स्युर्न हि कश्चिदस्त्येषां यो रसान्नोपयुङ्क्ते । श्रेष्ठरसोपयोगिनां चेद्गर्भा जायन्ते इत्यतोऽभिप्रेतमित्येवं सति । आजौरभ्रमार्गमायूरगोक्षीरदधिघृतमधुतैलसैन्धवेक्षुरसमुद्गशालिभृतानामेवैकान्तेन प्रजा स्यात् । श्यामाकवरकोद्दालककोरदूषककन्दमूलभक्ष्याश्च निखिलेनानपत्याः स्युः । तच्चोभयमुभयत्रैव दृश्यते ॥ ६ ॥

न खल्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामति । यदित्येनमवक्रामेन्नास्य किंचिदेव पौर्वदेहिकं स्यादविदितमश्रुतमदृष्टं वा । स च किंचिदपि न स्मरति तस्मादेतद्ब्रूमहे । अमातृजश्चायं गर्भः पितृजश्चानात्मजश्चासात्म्यजश्चारसजश्च । न चास्ति सत्त्वमौपपादिकमिति होवाच भरद्वाजः ॥ ७ ॥

नेति भगवानात्रेयः । सर्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भोऽभिनिर्वर्तते । मातृजश्चायं गर्भो न हि मातुर्विना गर्भोपपत्तिः स्यान्न च जन्म जरायुजानाम् । यानि खल्वस्य गर्भस्य मातृजानि यानि चास्य मातृतः संभवतः संभवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—त्वक् च लोहितं च मांसं च मेदश्च नाभिश्च हृदयं च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वुक्कौ च बस्तिश्च पुरीषाधानं चामाशयश्च

पक्वाशयश्चोत्तरगुदं चाधरगुदं च क्षुद्रान्त्रं च स्थूलान्त्रं च वपा च वपावहनं चेति मातृजानि ॥ ८ ॥

पितृजश्चायं गर्भो न हि पितुर्ऋते गर्भोत्पत्तिः स्यान्न च जन्म जरायुजानाम् । यानि खल्वस्य गर्भस्य पितृजानि यानि चास्य पितृतः संभवतः संभवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—केशश्मश्रुनखलोमदन्तास्थिशिरास्नायुधमन्यः शुक्रमिति पितृजानि ॥ ९ ॥

आत्मजश्चायं गर्भो गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यस्तमेनं जीव इत्याचक्षते । शाश्वतमरुजमजरममरमक्षयमभेद्यमच्छेद्यमलेह्यं विश्वरूपं विश्वकर्माणमव्यक्तमनादिमनिधनमक्षरमपि । स गर्भाशयमनुप्रविश्य शुक्रशोणिताभ्यां संयोगमेत्य गर्भत्वेन जनयत्यात्मनात्मानमात्मसंज्ञा हि गर्भे तस्य पुनरात्मनो जन्मादिसत्त्वान्नोपपद्यते, तस्मादजात एवायं जातं गर्भं जनयति, जातोऽप्यजातं च गर्भं जनयति । स चैव गर्भः कालान्तरेण बालयुवस्थविरभावानवाप्नोति १०

स यस्यां यस्यामवस्थायां वर्तते तस्यां तस्यां जातो भवति । या त्वस्य पुरस्कृता तस्यां जनिष्यमाणश्च तस्मात्स एव जातश्चाजातश्च युगपद्भवति तस्मिंश्चैतदुभयं संभवति जातत्वं चैव जनिष्यमाणत्वं च। स जातो जन्यते स चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मनात्मानम्। सतो ह्यवस्थानुगमनमात्रमेव हि जन्म चोच्यते तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायाम् । यथा सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक्संयोगाद्गर्भत्वं न भवति तच्च संयोगाद्भवति । यथा सतस्तस्यैव पुरुषस्य प्रागपत्यात्पितृत्वं न भवति तच्चापत्याद्भवति । तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्यामवस्थायां जातत्वमजातत्वं चोच्यते ॥ ११ ॥

न तु खलु गर्भस्य मातुर्न पितुर्नात्मनः सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वमस्ति । ते किंचित्स्ववशात्कुर्वन्ति किंचित्कर्मवशात्कचिच्चैषां करणशक्तेर्भवति क्वचिन्न भवति । यत्र सत्त्वादिकरणसंपत्तत्र यथाबलमेव यथेष्टकारित्वमतोऽन्यथा विपर्ययः । न च करणदोषादकारणमात्मा गर्भजनने संभवति ॥ १२ ॥

दृष्टं च चेष्टा योनिरैश्वर्यं मोक्षश्चात्मविद्भिरात्मायत्तम् । न ह्यन्यः

सुखदुःखयोः कर्ता न चान्यतो गर्भो जायते जायमानो न चाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् ॥ १३ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्यात्मजानि यानि चास्यात्मतः संभवतः संभवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—तासु तासु योनिषूत्पत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषा सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतनाधृतिबुद्धिस्मृतिरहंकारो यत्नश्चेत्यात्मजानि ॥ १४ ॥

सात्म्यजश्चायं गर्भो न ह्यसात्म्यसेवित्वमन्तरेण स्त्रीपुरुषयोर्वन्ध्यत्वमस्ति गर्भेषु वानिष्टो भावः । यावत्खल्वसात्म्यसेविनां स्त्रीपुरुषाणां त्रयो दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तो न शुक्रशोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते तावत्समर्था गर्भजननाय भवन्ति । सात्म्यसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपहतशुक्रशोणितगर्भाशयानामृतुकाले संनिपातितानां जीवस्यानवक्रमणाद्गर्भा न प्रादुर्भवन्ति । न हि केवलं सात्म्यज एवायं गर्भः समुदायोऽत्र कारणमुच्यते॥ १५

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य सात्म्यजानि यानि चास्य सात्म्यतः संभवतः संभवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—आरोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमिन्द्रियप्रसादः स्वरवर्णबीजसंपत्प्रहर्षभूयस्त्वं चेति सात्म्यजानि ॥ १६ ॥

रसजश्चायं गर्भो न हि रसादृते मातुः प्राणयात्रापि स्यात्किं पुनर्गर्भजन्म । न चैवास्य सम्यगुपयुज्यमाना रसा गर्भमभिनिर्वर्तयन्ति । न च केवलं सम्यगुपयोगादेव रसानां गर्भाभिनिर्वृत्तिर्भवति । समुदायोऽप्यत्र कारणमुच्यते ॥ १७ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य रसजानि, यानि चास्य रसतः संभवतः संभवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—शरीरस्याभिनिर्वृत्तिरभिवृद्धिः प्राणानुबन्धस्तृप्तिः पुष्टिरुत्साहश्चेति रसजानि ॥ १८ ॥

अस्ति खल्वपि सत्त्वमौपपादिकं यज्जीवस्पृक् शरीरेणाभिसंबध्नाति । यस्मिन्नपगमनपुरस्कृते शीलमस्य व्यावर्तते भक्तिर्विपर्यस्यते सर्वेन्द्रियाण्युपतप्यन्ते बलं हीयते व्याधय आप्यायन्ते । य-

स्याद्धीनः प्राणाञ्जहाति यदिन्द्रियाणामभिग्राहकं च मन इत्यभिधीयते तत्रिविधमाख्यायते शुद्धं राजसं तामसं चेति ॥ १९ ॥

येनास्य खलु प्रयतो भूयिष्ठं तेन द्वितीयायामाजातौ संप्रयोगो भवति। यदा तु तेनैव शुद्धेन संयुज्यते तदा जातेरतिक्रान्तायाश्च स्मरति। स्मार्तं हि ज्ञानमात्मनस्तस्यैव मनसोऽनुबन्धादनुवर्तते यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो जातिस्मर इत्युच्यते इति सत्त्वमुक्तम् ॥ २० ॥

यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि, यानि चास्य सत्त्वतः संभवतः संभवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा—भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्मोहस्त्यागो मात्सर्यं शौर्यं भयं क्रोधस्तन्द्रोत्साहस्तैक्ष्ण्यं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येवमादयश्चान्ये ते सत्त्वजा विकारा यानुत्तरकालं सत्त्वभेदमधिकृत्य उपदेक्ष्याम इति सत्त्वजानि। नानाविधानि तु खलु सत्त्वानि तानि सर्वाण्येकपुरुषे भवन्ति न च भवन्ति एककालम्, एकं तु प्रायोऽनुवृत्त्याह। एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः ॥ २१ ॥

यथा कूटागारं नानाद्रव्यसमुदयात् यथा वा रथो नानारथाङ्गसमुदायात्तस्मादेतदवोचाम मातृजश्चायं गर्भः पितृजश्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्च। अस्ति सत्त्वमौपपादिकमितिहोवाच भगवानात्रेयः ॥ २२ ॥

भरद्वाज उवाच। यद्ययमेषां नानाविधानां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः कथमयं संधीयते। यदि चापि संधीयते कस्मात्समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते। तत्र चेदिष्टमेतद्यस्मान्मनुष्यो मनुष्यप्रभवस्तस्मान्मनुष्यविग्रहेण जायते। यथा गौर्गोप्रभवः यथा चाश्वोऽश्वप्रभव इत्येवं यदुक्तमग्रे समुदायात्मक इति तदयुक्तं। यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्माज्जडान्धकुब्जमूकवामनमिन्मिनव्यङ्गोन्मत्तकुष्ठकिलासिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा न भवन्ति। अथात्रापि बुद्धिरेवं स्यात्स्वेनैवायमात्मा चक्षुषा रूपाणि वेत्ति श्रोत्रेण शब्दान् घ्राणेन गन्धान् रसनेन रसान् स्पर्शनेन स्पर्शान् बुद्धया बोद्धव्यमित्यनेन हेतुना

जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशा भवन्ति । अत्रापि प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यादेवमुक्ते ह्यात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः स्यादसत्स्वज्ञो यत्र चैतदुभयं संभवति ज्ञत्वमज्ञत्वं च स विकारप्रकृतिकश्चात्मा निर्विकारो ज्ञश्च । यदि च दर्शनादिभिरात्मा विषयान्वेत्ति निरिन्द्रियो दर्शनादिविरहादज्ञः स्यादज्ञत्वाच्च कारणमकारणत्वाच्चानात्मेति वाग्वस्तुमात्रमेतद्वचनमनर्थकं स्यादिति होवाच भरद्वाजः ॥ २३ ॥

आत्रेय उवाच । पुरस्तादेतत्प्रतिज्ञातं सत्त्वं जीवस्पृक् शरीरेणाभिसंबध्नातीति । यस्मात्तु समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्वक्ष्यामः ॥ २४ ॥

भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति जराय्वण्डस्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिरपरिसंख्येयभेदा भवति भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् । तत्र जरायुजानामण्डजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथातथारूपा भवन्ति । तद्यथा—कनकरजतताम्रत्रपुसीसा आसिच्यमानास्तेषु तेषु मधूच्छिष्टबिम्बेषु ते यदा मनुष्यबिम्बमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात्समुदायात्मकः सन्गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् २५

यच्चोक्तं यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्मान्न जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति तत्रोच्यते । यस्य—यस्य ह्यङ्गावयवस्य बीजे बीजभाव उपतप्तो भवति तस्य तस्याङ्गावयवस्य विकृतिरुपजायते नोपजायते च अनुतापात्तस्मादुभयोपपत्तिरप्यत्र सर्वस्य चात्मजानि इन्द्रियाणि तेषां भावाभावहेतुर्दैवं तस्मान्नैकान्ततो जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति ॥ २६ ॥

न चात्मा सत्स्विन्द्रियेषु अज्ञोऽसत्सु वा भवत्यज्ञो न ह्यसत्त्वः कदाचिदात्मा सत्त्वविशेषाच्चोपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥ २७ ॥

भवन्ति चात्र ।

"न कर्तुरिन्द्रियाभावात्कार्यज्ञानं प्रवर्तते ।
यैः क्रिया वर्तते या तु सा विना तैर्न वर्तते ॥ २८ ॥
जानन्नपि मृदो भावात्कुम्भकृन्न प्रवर्तते ।

श्रूयतां चेदमध्यात्ममात्मज्ञानबलं महत् ॥ २९ ॥
देहेन्द्रियाणि संक्षिप्य मनः संगृह्य चञ्चलम् ।
प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्थितः ॥ ३० ॥
सर्वत्र विहितज्ञानः सर्वभावान्परीक्षते ।
गृह्णीष्व वेदमपरं भरद्वाज विनिर्णयम् ॥ ३१ ॥
निवृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्नगतो यदा ।
विषयान्सुखदुःखे च वेत्ति नाज्ञोऽप्यतः स्मृतः ॥ ३२ ॥
नात्मा ज्ञानादृते चैकं ज्ञानं किंचित्प्रवर्तते ।
न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ॥ ३३ ॥
तस्माज्ज्ञः प्रकृतिश्चात्मा द्रष्टा कारणमेव च ।
सर्वमेतद्भरद्वाज निर्णीतं जहि संशयम् ॥ ३४ ॥" इति

तत्र श्लोकौ ।

हेतुर्गर्भस्य निर्वृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।
पुनर्वसुमतिर्या च भरद्वाजमतिश्च या ॥ ३५ ॥
प्रतिज्ञा प्रतिषेधश्च विशदश्चात्मनिर्णयः ।
गर्भावक्रान्तिमुद्दिश्य खुड्डीकां संप्रकाशितम् ॥ ३६ ॥

इति चरकसंहितायां शारीरस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो महतीं गर्भावक्रान्तिं व्याख्यास्यामः ।

यतश्च गर्भः संभवति यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा यद्विकारश्च गर्भो यथा चानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षौ यथास्य वृद्धिहेतुर्यतश्चास्य वृद्धिर्भवति यतश्च जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति यतश्च कार्त्स्न्येनाविनश्यन्विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

"मातृतः पितृत आत्मतः सात्म्यतो रसतः सत्त्वत इत्येतेभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः संभवति । तस्य ये येऽवयवा यतो यतः संभवतः संभवन्ति तान्विभज्य मातृजादीनवयवान्पृथक्पृथ-

गुक्तमग्रे । शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भसंज्ञा भवति ॥ २ ॥

गर्भस्तु खल्वन्तरीक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकारश्चेतनाधिष्ठानभूतः । एवमनयैव युक्त्या पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधात्वधिष्ठानभूतः स ह्यस्य षष्ठो धातुरुक्तः ॥ ३ ॥

यथा त्वानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षौ तदनुव्याख्यास्यामः । गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्धस्नातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाशयामृतुमतीमाचक्ष्महे । तया सह तथाभूतया यदा पुमानव्यापन्नबीजो मिश्रीभावं गच्छति तस्य हर्षोदीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽङ्गादङ्गात्संभवति । स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्चाधिष्ठितबीजधातुः पुरुषशरीरादभिनिष्पद्योदितेन हि तेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यार्तवेनाभिसंसर्गमेति । तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय पुनः प्रवर्तते । स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्ता मन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यः गुणी ग्रहणं प्राधान्यमव्यक्तं जीवो ज्ञः प्रकुलश्चेतनावान्विभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति ॥ ४ ॥

स गुणोपादानकालेऽन्तरीक्षं पूर्वतरमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्ते यथा प्रलयात्यये सिसृक्षुर्भूतान्यक्षरभूतः सत्त्वोपादानं पूर्वतरमाकाशं सृजति । ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान्धातून्वाय्वादींश्चतुरः । तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्तमानः पूर्वतरमाकाशमेवोपादत्ते ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान्धातून्वाय्वादींश्चतुरः । सर्वमपि तु खल्वेतद्गुणोपादानमणुना कालेन भवति ॥ ५ ॥

स सर्वगुणवान्गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि संमूर्च्छितः सर्वधातुकलुषीकृतः खेटभूतो भवत्यव्यक्तविग्रहः स च सदसद्भूताङ्गावयवः ॥ ६ ॥

द्वितीये मासि घनः संपद्यते पिण्डं पेश्यर्बुदं वा तत्र घनः पुरुषः स्त्री पेशी अर्बुदं नपुंसकम् ॥ ७ ॥

तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाभिनिर्वर्तन्ते ॥ ८ ॥

तत्रास्य केचिदङ्गावयवा मातृजादीनवयवान्विभज्य पूर्वमुक्ता यथावन्महाभूतविकारप्रविभागेन तु इदानीमस्य तांश्चैवाङ्गावयवान्कांश्चित्पर्यायान्तरेण परांश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥

मातृजादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव तत्रास्याकाशात्मकं शब्दः श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं विवेकश्च ॥ १० ॥

वाय्वात्मकं स्पर्शः स्पर्शनं च रौक्ष्यं प्रेरणं धातुव्यूहनं चेष्टाश्च शारीर्यः ॥ ११ ॥

अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौष्ण्यं च ॥ १२ ॥

अबात्मकं रसो रसनं शैत्यं मार्दवः स्नेहः क्लेदश्च ॥ १३ ॥

पृथिव्यात्मको गन्धः घ्राणं गौरवं स्थैर्यं मूर्तिश्च ॥ १४ ॥

एवमयं लोकसंमतः पुरुषः । यावन्तो हि लोके भावविशेषाः तावन्तः पुरुषे यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके इति बुधास्त्वेवं द्रष्टुमिच्छन्ति ॥ १५ ॥

एवमस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाभिनिर्वर्तन्ते अन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तरकालं जायन्ते । तद्यथा—दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्तीभावः तथा युक्तानि चापराणि एषा प्रकृतिः, विकृतिः पुनरतोऽन्यथा । सन्ति खल्वस्मिन्गर्भे नित्या भावाः सन्ति चानित्याः । तस्य य एवाङ्गावयवाः संतिष्ठन्ते त एव स्त्रीलिङ्गं पुरुषलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं वा बिभ्रति ॥ १६ ॥

ततः स्त्रीपुरुषयोर्ये वैशेषिका भावाः प्रधानसंश्रया गुणसंश्रयाश्च तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभावः । तद्यथा क्लैब्यं भीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथिल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथा युक्तानि चापराणि स्त्रीकराणि । अतो विपरीतानि पुरुषकराण्युभयभागभावानि नपुंसककराणि । यस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि संतिष्ठन्ते तत्कालमेवास्य चेतसि वेदनानिबन्धं प्राप्नोति । तस्मात्तदा प्रभृति गर्भः स्पन्दते प्रार्थयते च जन्मान्तरानुभूतमिह यत्किंचित्तद्द्वैहृदय्यमाचक्षते वृद्धाः । मातृजं चास्य हृदयं

मातृहृदयाभिसंबद्धं रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिस्तस्मात्तयोस्ताभिर्भक्तिः संपद्यते । तच्चैव कारणमवेक्षमाणा न द्वैहृदय्यं विमानितं गर्भमिच्छन्ति कर्तुं विमाने ह्यस्य दृश्यते विनाशो विकृतिर्वा ॥ १७ ॥

समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण केषुचिदर्थेषु । तस्मात्प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ॥ १८ ॥

तस्या द्वैहृदय्यस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्यामः॥१९

उपचारसंबोधनं ह्यस्याज्ञाने दोषज्ञानं च लिङ्गतस्तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशः । तद्यथा—आर्तवादर्शनमास्यसंस्रवणमनन्नाभिलाषश्छर्दिररोचकोऽम्लकामता च विशेषेण । श्रद्धाप्रणयनं चोच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषो ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थं श्वयथुः पादयोरीषल्लोमराज्युद्गमो योन्याश्चाटालत्वमिति गर्भे पर्यागते रूपाणि भवन्ति ॥ २० ॥

सा यद्यदिच्छेत्तत्तदस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः । गर्भोपघातकरास्त्विमे भावाः । तद्यथा—सर्वमतिगुरूष्णतीक्ष्णदारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः । देवता रक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि बिभृयान्न मदकराणि चाद्यान्नाभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीयात्सर्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान्दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥

यच्चान्यदपि किंचित्स्त्रियो विदुस्तीव्रायां तु खलु प्रार्थनायां काममहितमप्यस्यै हितेनोपसंहितं दद्यात्प्रार्थनाविलयनार्थम् । प्रार्थनासंधारणाद्धि वायुः कुपितोऽन्तःशरीरमनुचरन् गर्भस्यापद्यमानस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥ २२ ॥

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण ॥ २३ ॥

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण ॥ २४ ॥

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण ॥ २५ ॥

सप्तमे मासि गर्भः सर्वभावैराप्यायतेऽस्याः। तस्मात्तदा गर्भिणी सर्वाकारैः क्लान्ततमा भवति ॥ २६ ॥

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाति गर्भस्य संपूर्णत्वात्। तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुहुः मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना। तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापत्तिमद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् तं चैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगण्यमित्याचक्षते कुशलाः ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि नवमं मासमुपादाय प्रसवकालमित्याहुरादशमान्मासादेतावान्कालो वैकारिकम् ॥ २८ ॥

अतः परं कुक्षौ स्थानं गर्भस्य। एवमनयानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षौ ॥ २९ ॥

मात्रादीनां तु खलु गर्भकराणां भावानां संपदस्तथातिवृत्तस्य सौष्ठवान्मातृतश्चैवोपस्नेहोपस्वेदाभ्यां कालपरिणामात्स्वभावसंसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धिं प्राप्नोति। मात्रादीनां तु खलु गर्भकराणां भावानां व्यापत्तिनिमित्तमस्या जन्म भवति ॥ ३० ॥

ये त्वस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां विपर्ययादुदरे विनाशमापद्यतेऽथवाप्यचिरजातः स्यात् ॥ ३१ ॥

यतस्तु कार्त्स्न्येनाविशयन्विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः॥३२

यदा स्त्रिया दोषप्रकोपनोक्तान्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तः शोणितगर्भाशयौ दूषयन्ति तदा यं गर्भं लभते स्त्री तदा गर्भस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो विकृतिमापद्यते एकोऽथवानेकः ॥ ३३ ॥

यस्य यस्य ह्यवयवस्य बीजे बीजभागे वा दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते तं तमवयवं विकृतिराविशति ॥ ३४ ॥

यदा ह्यस्याः शोणितगर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते तदा वन्ध्यां जनयति। यदा पुनरस्याः शोणितगर्भाशयबीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति ॥ ३५ ॥

यदा त्वस्याः शोणितगर्भाशयबीजभागावयवः स्त्रीकराणां च

शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते तदा स्त्र्याकृतिभूयिष्ठामस्त्रियं वार्तां नाम जनयति तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ३६ ॥

एवमेव पुरुषस्य बीजदोषे पितृजावयवविकृतिं विद्यात् । यदा पुनरस्य बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति ॥ ३७ ॥

यदा त्वस्य बीजे बीजभागावयवः पुरुषकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं तृणपूलिकं नाम जनयति तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३८ ॥

एतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृतिव्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता ॥ ३९ ॥

निर्विकारः परस्त्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥ ४० ॥

तत्र त्रयस्तु शारीरदोषा वातपित्तश्लेष्माणस्ते शरीरं दूषयन्ति ॥ ४१ ॥

द्वौ पुनः सत्त्वदोषौ रजस्तमश्च । तौ सत्त्वं दूषयतस्ताभ्यां च सत्त्वशरीराभ्यां दुष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते नोपजायते चाप्रदुष्टाभ्याम् ॥ ४२ ॥

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्विधमुक्तमग्रे त्रिविधं खलु सत्त्वं शुद्धं राजसं तामसमिति । तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात् । राजसं सदोषमाख्यातं रोषांशत्वात् । तथा तामसमपि सदोषमाख्यातं मोहांशत्वात् ॥ ४३ ॥

तेषां तु त्रयाणामपि सत्त्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसंख्येयं तरतमयोगाच्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च । शरीरमपि सत्त्वमनुविधीयते सत्त्वं च शरीरं तस्मात्कतिचिच्च सत्त्वभेदाननूकसादृश्याभिनिर्देशेन निदर्शनार्थमनुव्याख्यास्यामः ॥ ४४ ॥

तद्यथा शुचिं सत्याभिसंधं जितात्मानं संविभागिनं ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नं स्मृतिमन्तं कामक्रोधलोभमानमोहेर्ष्याहर्षोपेतं समं सर्वभूतेषु ब्राह्मं विद्यात् ॥ ४५ ॥

इज्याध्ययनव्रतहोमब्रह्मचर्यमतिथिव्रतमुपशान्तमदमानरागद्वेष-

मोहलोभरोषं प्रतिभावचनविज्ञानोपधारणशक्तिसंपन्नमार्षं विद्यात्॥

ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं तेजसोपेतमक्लिष्टकर्माणं दीर्घदर्शिनं धर्मार्थकामाभिरतमैन्द्रं विद्यात् ॥ ४७ ॥

लेखास्थवृत्तं प्राप्तकारिणमसंहार्यमुत्थानवन्तं स्मृतिमन्तमैश्वर्यालम्बिनं व्यपगतरागद्वेषमोहं याम्यं विद्यात् ॥ ४८ ॥

शूरं धीरं शुचिमशुचिद्वेषिणं यज्वानमम्भोविहाररतिमक्लिष्टकर्माणं स्थानकोपप्रसादं वारुणं विद्यात् ॥ ४९ ॥

स्थानमानोपभोगं परिवारसंपन्नं सुखविहारं धर्मार्थकामनित्यं शुचिं व्यक्तकोपप्रसादं कौबेरं विद्यात् ॥ ५० ॥

प्रियनृत्यगीतवादित्रोल्लापकं श्लोकाख्यायिकेतिहासपुराणेषु कुशलं गन्धमाल्यानुलेपनवसनस्त्रीविहारकामनित्यमनसूयकं गान्धर्वं विद्यात् ॥ ५१ ॥

इत्येवं शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधं भेदांशं विद्यात्कल्याणांशत्वात्तत्संयोगात्तु ब्राह्ममत्यन्तशुद्धं व्यवस्येत् ॥ ५२ ॥

शूरं चण्डमसूयकमैश्वर्यवन्तमौदरिकं रौद्रमननुक्रोशकमात्मपूजकमासुरं विद्यात् ॥ ५३ ॥

अमर्षिणमनुबन्धकोपच्छिद्रप्रहारिणं क्रूरमाहारातिमात्ररुचिमामिषप्रियतमं स्वप्नायासबहुलमीर्षुं राक्षसं विद्यात् ॥ ५४ ॥

महालसं स्त्रैणं स्त्रीरहस्कामसशुचिं शुचिद्वेषिणं भीरुं भीषयितारं विकृतिविहाराहारशीलं पैशाचं विद्यात् ॥ ५५ ॥

क्रुद्धं शूरं अक्रुद्धभीरुं तीक्ष्णमायासबहुलं मन्त्रसुगोचरमाहारविहारपरं सार्पं विद्यात् ॥ ५६ ॥

आहारकाममतिदुःखशीलाचारोपचारमसूयकमसंविभागिनमतिलोलुपकर्मशीलं प्रैतं विद्यात् ॥ ५७ ॥

अनुषक्तकाममजस्रमाहारविहारपरमनवस्थितममर्षिणमसंचयं शाकुनं विद्यात् ॥ ५८ ॥

इत्येवं खलु राजसस्य सत्त्वस्य षड्विधं भेदांशं विद्याद्रोषांशत्वात् ॥ ५९ ॥

निराकरिष्णुमधमवेशमजुगुप्सितारमाहारविहारमैथुनपरं स्वप्नशीलं पाशवं विद्यात् ॥ ६० ॥

भीरुमबुधमाहारलुब्धमनवस्थितमनुषक्तकामक्रोधं सरणशीलं तोयकामं मात्स्यं विद्यात् ॥ ६१ ॥

अलसं केवलमभिनिविष्टमाहारे सर्वबुद्ध्यङ्गहीनं वानस्पत्यं विद्यात् ॥ ६२ ॥

इत्येवं खलु तामसस्य सत्त्वस्य त्रिविधं भेदांशं विद्यान्मोहांशत्वात् ॥ ६३ ॥

इत्यपरिसंख्येयभेदानां खलु त्रयाणामपि सत्त्वानां भेदैकदेशो व्याख्यातः ॥ ६४ ॥

शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो ब्रह्मर्षिशक्रवरुणयमकुबेरगन्धर्वसत्वानुकारेण । राजसस्य षड्विधो दैत्यराक्षसपिशाचसर्पप्रेतशकुनिसत्वानुकारेण । तामसस्य त्रिविधः पशुमत्स्यवनस्पतिसत्त्वानुकारेण । कथं च यथासत्त्वमुपचारः स्यादिति । केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति । गर्भावक्रान्तिसंप्रयुक्तस्यार्थस्य विज्ञाने सामर्थ्यं गर्भकराणां च भावानामनुसमाधिर्विघातश्च विघातकराणां भावानामिति ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

निमित्तमात्मा प्रकृतिर्वृद्धिः कुक्षौ क्रमेण च ।
वृद्धिहेतुश्च गर्भस्य पञ्चार्थाः शुभसंज्ञिताः ॥ ६६ ॥
यज्जन्मनि च यो हेतुर्विनाशे विकृतावपि ।
इमांस्त्रीनशुभान्भावानाहुर्गर्भविघातकान् ॥ ६७ ॥
शुभाशुभसमाख्यातानष्टौ भावानिमान्भिषक् ।
सर्वथा वेद यः सर्वान्स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ६८ ॥
अवाप्त्युपायान्गर्भस्य स एवं ज्ञातुमर्हति ।
ये च गर्भविघातोक्ता भावास्तांश्चाप्युदारधीः ॥ ६९ ॥"

इति चरकसंहितायां शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पुरुषविचयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

पुरुषोऽयं लोकसंमित इत्युवाच भगवान्पुनर्वसुरात्रेयः । यावन्तो हि मूर्तिमन्तो लोके भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके ॥ १ ॥

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । नैतावता वाक्येनोक्तं वाक्यार्थमवगाहामहे । भगवता बुद्ध्या भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यायमानं शुश्रूषामहे ॥ २ ॥

इति तमुवाच भगवानात्रेयः । "अपरिसंख्येया लोकावयवविशेषाः पुरुषावयवविशेषा अप्यपरिसंख्येयाः । यथा यथा प्रधानं च तेषां यथास्थूलं भावान्सामान्यमभिप्रेत्योदाहरिष्यामः । तानेकमना निबोध सम्यगुपवर्ण्यमानानग्निवेश ! षड्धातवः समुदिता लोक इति शब्दं लभन्ते । तद्यथा—पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं ब्रह्म चाव्यक्तमित्येत एव च षड्धातवः समुदिताः पुरुष इति शब्दं लभन्ते । तस्य पुरुषस्य पृथिवी मूर्तिरापः क्लेदस्तेजोऽभिसंतापो वायुः प्राणो वियच्छिद्राणि ब्रह्मान्तरात्मा ॥ ३ ॥

यथा खलु ब्राह्मी विभूतिर्लोके तथा पुरुषेऽप्यान्तरात्मिकी विभूतिर्ब्रह्मणो विभूतिर्लोके प्रजापतिरन्तरात्मनो विभूतिः पुरुषे सत्त्वम् । यस्त्विन्द्रो लोके स पुरुषेऽहंकारः आदित्यास्तु आदानं रुद्रो रोषः सोमः प्रसादो वसवः सुखमश्विनौ कान्तिर्मरुदुत्साहो विश्वेदेवाः सर्वेन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्थाश्च तमो मोहो ज्योतिर्ज्ञानम् । यथा लोकस्य स्वर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भाधानं यथा कृतयुगमेवं बाल्यम् । यथा त्रेता तथा यौवनं यथा द्वापरस्तथा स्थाविर्यं यथा कलिरेवमातुर्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमित्येवमनुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयवविशेषाणाम् अग्निवेश ! सामान्यं विद्यात्

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । एवमेतत्सर्वमनपवादं यथोक्तं भगवता लोकपुरुषयोः सामान्यं किंत्वस्य सामान्योपदेशस्य प्रयोजनमिति ॥ ५ ॥

भगवानुवाच कथमग्निवेश, सर्वलोकमात्मन्यात्मानं च सर्वलोके समनुपश्यतस्तस्यात्मबुद्धिरुत्पद्यत इति । सर्वलोकं ह्यात्मनि पश्यतो भवत्यात्मैव सुखदुःखयोः कर्ता नान्य इति कर्मात्मकत्वाच्च । हेत्वादिभिरयुक्तसर्वलोकोऽहमिति विदित्वा ज्ञानं पूर्वमुत्थाप्यतेऽपवर्गायेति ॥ ६ ॥

तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुरुत्पत्तिर्वृद्धिरुपप्लवो वियोगश्च । तत्र हेतुरुत्पत्तिकारणमुत्पत्तिर्जन्म वृद्धिराप्यायनमुपप्लवो दुःखागमः षड्धातुविभागो वियोगः । स जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोकस्वभावः ॥ ७ ॥

तस्य मूलं सर्वोपप्लवानां च प्रवृत्तिर्निवृत्तिरुपरमश्च प्रवृत्तिर्दुःखं निवृत्तिः सुखमिति यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्सत्यम् । तस्य हेतुः सर्वलोकसामान्यज्ञानमेतत्प्रयोजनं सामान्योपदेशस्येति ॥ ८ ॥

अथाग्निवेश उवाच । किंमूला भगवन्, प्रवृत्तिर्निवृत्तौ वा उपाय इति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच । मोहेच्छाद्वेषकर्ममूला प्रवृत्तिस्तज्जा ह्यहंकारसङ्गः संदेहाभिसंप्लवाभ्यवपातविप्रत्यया विशेषानुपायाः । तरुणमिव द्रुममतिविपुलशाखास्तरवोऽभिभूय पुरुषमवतत्योत्तिष्ठन्ते यैरभिभूतो न सत्तामतिवर्तते ॥ १० ॥

तत्रैवं जातिरूपवित्तबुद्धिशीलविद्याभिजनवयोवीर्यप्रभावसंपन्नोऽहमित्यहंकारः ॥ ११ ॥

यन्मनोवाक्कायकर्म नापवर्गाय स सङ्गः ॥ १२ ॥

कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावादयः सन्ति वा नेति संशयः ॥ १३ ॥

सर्वास्ववस्थास्वनन्योऽहमहं स्रष्टा स्वभावसंसिद्धोऽहमहं शरीरेन्द्रियबुद्धिस्मृतिविशेषराशिरिति ग्रहणमभिसंप्लवः ॥ १४ ॥

मम मातृपितृभ्रातृदारापत्यबन्धुमित्रभृत्यगणो गणस्य चाहमित्यभ्यवपातः ॥ १५ ॥

कार्याकार्यहिताहितशुभाशुभेषु विपरीताभिनिवेशो विप्रत्ययः ॥ १६ ॥

ज्ञाज्ञयोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्चासामान्यदर्शनं विशेषः ॥ १७ ॥

प्रोक्षणानशनाग्निहोत्रत्रिषवणाभ्युक्षणावाहनयजनयाजनयाचनसलिलहुताशनप्रवेशनादयः समारम्भाः प्रोच्यन्ते ह्यनुपायाः ॥१८॥

एवमयमधीधृतिस्मृतिरहंकाराभिनिविष्टः संसक्तः ससंशयोऽभिसंप्लुतबुद्धिरभ्यवपतितोऽन्यथादृष्टिर्विशेषग्राही विमार्गगतिर्निवासवृक्षः सत्त्वशरीरदोषमूलानां मूलं सर्वदुःखानां भवति ॥ १९ ॥

इत्येवमहंकारादिभिर्दोषैर्भ्राम्यमाणो नातिवर्तते प्रवृत्तिः सा मूलमघस्य ॥ २० ॥

निवृत्तिरपवर्गस्तत्परं प्रशान्तं तदक्षरं तद्ब्रह्म स मोक्षः । तत्र मुमुक्षूणामुदयनानि व्याख्यास्यामः । तत्र लोकदोषदर्शिनो मुमुक्षोरादित एवाचार्याभिगमनं तस्योपदेशानुष्ठानम् ॥ २१ ॥

अग्नेरेवोपचर्या धर्मशास्त्रानुगमनं तदर्थावबोधस्तेनावष्टम्भः तत्र यथोक्ताः क्रियाः सतामुपासनमसतां परिवर्जनं न सङ्गतिः दुर्जनेन सत्यं सर्वभूतहितमपरुषमनतिकाले परीक्ष्य वचनं सर्वप्राणिष्वात्मनीवावेक्षा सर्वासामस्मरणमसंकल्पनमप्रार्थनानभिभाषणं च स्त्रीणां सर्वपरिग्रहत्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं धातुरागनिवसनं कन्थासीवनहेतोः सूची पिप्पलकं शौचाधानहेतोः जलकुण्डिका दण्डधारणं भैक्ष्यचर्यार्थं पात्रं प्राणधारणार्थमेककालमग्राम्यो यथोपपन्न एवाभ्यवहारः । श्रमापनयनार्थं शीर्णशुष्कपर्णतृणास्तरणोपधानं ध्यानहेतोः कायनिबन्धनं वनेष्वनिकेतवासस्तन्द्रानिद्रालस्यादिकर्मवर्जनमिन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः सुप्तस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्वारम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः सत्कारस्तुतिगर्हावमानक्षमत्वं क्षुत्पिपासायासश्रमशीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पर्शसहत्वं शोकदैन्यद्वेषमदमानलोभरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरसंचलनमहंकारादिषूपसर्गसंज्ञा लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणं कार्यकालात्ययभयं योगारम्भे सततमनिर्वेदः सत्त्वोत्साहापवर्गाय धीधृतिस्मृतिबलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्च धातुभेदेन शरीरावयवसंख्यानामभीक्ष्णं सर्वं

कारणवद्दुःखमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः । सर्वप्रवृत्तिषु दुःखसंज्ञा सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः एष मार्गोऽपवर्गाय अतोऽन्यथा बध्यते इत्युदयनानि व्याख्यातानि ॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र ।

"एतैरविमलं सत्त्वं शुद्ध्युपायैर्विशुध्यति ।
मृज्यमान इवादर्शस्तैलचेलकचादिभिः ॥ २३ ॥
ग्रहाम्बुदरजोधूमनीहारैरसमावृतम् ।
यथार्कमण्डलं भाति भाति सत्त्वं तथामलम् ॥ २४ ॥
ज्वलत्यात्मनि संरुद्धं तत्सत्त्वं संवृतायने ।
शुद्धः स्थिरः प्रसन्नार्चिर्दीपो दीपाशये यथा ॥ २५ ॥
शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।
यया भिनत्त्यतिबलं महामोहमयं तमः ॥ २६ ॥
सर्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निस्पृहः ।
योगं यया साधयते सांख्यः संपद्यते यया ॥ २७ ॥
यया नोपैत्यहंकारं नोपास्ते कारणं यया ।
यया नालम्बते किंचित्सर्वं संन्यस्यते यया ॥ २८ ॥
याति ब्रह्म यया नित्यमजरः शान्तमक्षरम् ।
विद्या सिद्धिर्मतिर्मेधा प्रज्ञा ज्ञानं च सा मता ॥ २९ ॥
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यतः ।
परावरदृशः शान्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ॥ ३० ॥
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥ ३१ ॥
नात्मनः कारणाभावाल्लिङ्गमप्युपलभ्यते ।
स सर्वकारणत्यागान्मुक्त इत्यभिधीयते ॥ ३२ ॥
विपापं विरजः शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।
अमृतं ब्रह्मनिर्वाणं पर्यायैः शान्तिरुच्यते ॥ ३३ ॥
एतत्तत्सौम्य विज्ञानं यज्ज्ञात्वा मुक्तसंशयाः ।
मुनयः प्रशमं जग्मुर्वीतमोहरजःस्पृहाः ॥ ३४ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।
सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्ग एव च ॥ ३५ ॥
शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।
विचये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमर्षिणा ॥ ३६ ॥

इति चरकसंहितायां शारीरस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शरीरविचयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते भिषग्विद्यायाम् । ज्ञात्वा हि शरीरतत्त्वं शरीरोपकारकरेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्यते तस्माच्छरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १ ॥

"तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चभूतविकारसमुदायात्मकम् ॥ २ ॥

समयोगवाहिनो यदा ह्यस्मिन्शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदायं क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोति वैषम्यगमनं वा पुनर्धातूनां वृद्धिह्रासगमनमकार्त्स्न्येन ॥ ३ ॥

प्रकृत्या च यौगपद्येन तु विरोधिनां धातूनां वृद्धिह्रासौ भवतः ४

यद्धि यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्ततो विपरीतगुणस्य धातोः प्रत्यवायकरं तु संपद्यते । तदेव तस्माद्भेषजं सम्यगवधार्यमाणं युगपन्न्यूनातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति अधिकमपकर्षति न्यूनमाप्याययति । एतावदेव हि भैषज्यप्रयोगे फलमिष्टं स्वस्थवृत्तानुष्ठानं च यावद्धातूनां साम्यं स्यात् ॥ ५ ॥

स्वस्थस्यापि समधातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला रसगुणानाहारविकारांश्च पर्यायेणेच्छन्त्युपयोक्तुम् । सात्म्यसमाख्यातानेकप्रकारभूयिष्ठांश्चोपयुञ्जानास्तद्विपरीतकरणलक्षणसमाख्यातचेष्टया सममिच्छन्ति कर्तुम् ॥ ६ ॥

देशकालात्मगुणविपरीतानां हि कर्मणामाहारविकाराणां च क-

मेणोपयोगः सम्यक् । सर्वाभियोगोऽनुदीर्णानां संधारणमसंधारण-मुदीर्णानां च गतिमतां साहसानां च वर्जनम् । स्वस्थवृत्तमेताव-द्धातूनां साम्यानुग्रहार्थमुपदिश्यते ॥ ७ ॥

धातवः पुनः शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाप्याहार-विहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिं प्राप्नुवन्ति । ह्रासं तु विपरीतगुणैर्विपरीत-गुणभूयिष्ठैर्वाप्याहारैरभ्यस्यमानैः ॥ ८ ॥

तत्रेमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामर्थ्यरूपकराः । तद्यथा—गुरुलघु-शीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्ल-क्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः ॥ ९ ॥

तेषु ये गुरवो धातवो गुरुभिराहारविकारगुणैरभ्यस्यमानैराप्या-य्यन्ते लघवश्च ह्रसन्ति । लघवस्तु लघुभिरेवाप्याय्यन्ते गुरवश्च ह्रसन्त्येवमेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद्वृद्धिर्विपर्ययाद्ध्रासः १०

तस्मान्मांसमाप्याय्यते मांसेन भूयोऽन्येभ्यः शरीरधातुभ्यः । तथा लोहितं लोहितेन मेदो मेदसा वसा वसयाऽस्थितरुणास्थ्ना मज्जा मज्जया शुक्रं शुक्रेण गर्भस्त्वामगर्भेण ॥ ११ ॥

यत्र तु एवंलक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविकाराणाम-सांनिध्यं स्यात् । संनिहितानां वाप्ययुक्तत्वान्नोपयोगो घृणित्वाद-न्यस्माद्वा कारणात्स च धातुरभिवर्धयितव्यः स्यात् । तस्य ये स-मानगुणाः स्युराहारविकारा असेव्याश्च तत्र समानगुणभूयिष्ठानाम-न्यप्रकृतीनामप्याहारविकाराणामुपयोगः स्यात् ॥ १२ ॥

तद्यथा—शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धसमाख्या-तानां चापरेषामेव द्रव्याणाम् । मूत्रक्षये पुनरिक्षुरसवारुणीमण्ड-द्रवमधुराम्ललवणोपक्लेदिनाम् । पुरीषक्षये कुल्माषमाषकुष्कुण्डाज-मध्ययवशाकधान्याम्लानाम् । वातक्षये कटुतिक्तकषायरूक्षलघुशी-तानां च । पित्तक्षयेऽम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णानाम् । श्लेष्मक्षये स्निग्धगुरुमधुरसान्द्रपिच्छिलानां द्रव्याणां कर्मापि च यद् यद्यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्तदनुसेव्यम् ॥ १३ ॥

एवमन्येषामपि शरीरधातूनां सामान्यविपर्ययाभ्यां वृद्धिह्रासौ

यथाकालं कार्याविति । सर्वधातूनामेकैकशोऽतिदेशतश्च वृद्धिह्रास-कराणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ १४ ॥

कृत्स्नशरीरपुष्टिकरास्त्विमे भावाः । कालयोगः स्वभावसिद्धिरा-हारसौष्ठवमविघातश्चेति । बलवृद्धिकरास्त्विमे भावा भवन्ति । तद्यथा—बलवत्पुरुषे देशे जन्म बलवत्पुरुषे च काले । सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुणसंपच्चाहारसंपच्च शरीरसंपच्च सात्म्यसंपच्च सत्त्वसंपच्च स्वभावसंसिद्धिश्च यौवनं च कर्म च संहर्षश्चेति ॥ १५ ॥

आहारपरिणामकरास्त्विमे भावा भवन्ति । तद्यथा—ऊष्मा वायुः क्लेदः स्नेहः कालः संयोगश्चेति ॥ १६ ॥

तत्र तु खल्वेषामूष्मादीनामाहारपरिणामकराणां भावानामिमे कर्मविशेषा भवन्ति । तद्यथा ऊष्मा पचति वायुरपकर्षति क्लेदः शैथिल्यमापादयति स्नेहो मार्दवं जनयति कालः पर्याप्तिमभिनिर्व-र्तयति संयोगस्त्वेषां परिणामधातुसाम्यकरः संपद्यते ॥ १७ ॥

परिणामतस्त्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते यथास्वम-विरुद्धा विरुद्धाश्च विहन्युर्विहताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ १८ ॥

शरीरधातवस्त्वेवं द्विविधाः संग्रहेण मलभूताः प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूतास्ते शरीरस्य ये बाधकराः स्युस्तद्यथा शरीरच्छिद्रेषूप-देहाः पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः परिपक्वाश्च धातवः । प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणो ये चान्येऽपि केचिच्छरीरे तिष्ठन्ति भावाः शरी-रस्योपघातायोपपद्यन्ते सर्वांस्तान्मलान्संप्रचक्ष्महे । इतरांस्तु प्रसादे गुर्वादींश्च द्रव्यान्तान्गुणभेदेन रसादींश्च शुक्रान्तान्द्रव्यभेदेन ॥१९॥

तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषत्वाद्वातादीनां पुनर्धात्वन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां विविधाशित-पीतियेऽध्याये विज्ञानान्युक्तानि एतावत्येव दुष्टदोषगतिर्यावत्संस्प-र्शनाच्छरीरधातूनाम् । प्रकृतिभूतानां तु खलु वातादीनां फलमा-रोग्यं तस्मादेषां प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिः ॥ २० ॥

तत्र श्लोकः ।

सर्वदा सर्वथा सर्वं शरीरं वेद यो भिषक् ।
आयुर्वेदं स कार्त्स्न्येन वेद लोकसुखप्रदम् ॥ २१ ॥

तमेवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । श्रुतमेतद्यदुक्तं भगवता शरीराधिकारे वचः । किंनु खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वमभिनिर्वर्तते कुक्षौ कुतो मुखं कथं वा चान्तर्गतस्तिष्ठति । किमाहारश्च वर्तयति कथंभूतश्च निष्क्रामति कैश्चायमाहारोपचारैर्जातस्त्वव्याधिरभिवर्धते सद्यो हन्यते कैः कथं चास्य देवादिप्रकोपनिमित्ता विकारा उपलभ्यन्ते आहोस्विन्न किंचास्य कालाकालमृत्योर्भावाभावयोर्भगवानध्यवस्यति । किंचास्य परमायुः कानि चास्य परमायुषो निमित्तानीति ॥ २२ ॥

तमेवमुक्तवन्तमग्निवेशं भगवान्पुनर्वसुरात्रेय उवाच । "पूर्वमुक्तमेतद्गर्भावक्रान्तौ यथायमभिनिर्वर्तते कुक्षौ यच्चास्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातम् । विप्रतिपत्तिवादास्त्वत्र बहुविधाः सूत्रकारिणामृषीणां सन्ति सर्वेषां तानपि निबोधोच्यमानान् । शिरः पूर्वमभिनिवर्तते कुक्षाविति कुमारशिरा भरद्वाजः पश्यति सर्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति हृदयमिति काङ्कायनो बाह्लीकभिषक्चेतनाधिष्ठानत्वात् । नाभिरिति भद्रकाप्य आहारागम इति कृत्वा । पक्वगुदमिति भद्रशौनको मारुताधिष्ठानत्वात् । हस्तपादमिति बडिशस्तत्करणत्वात्पुरुषस्य । इन्द्रियाणीति जनको वैदेहस्तान्यस्य बुद्ध्याधिष्ठानानीति कृत्वा । बुद्धिपरोक्षत्वादचिन्त्यमिति मारीचिः कश्यपः । सर्वाङ्गनिर्वृत्तिर्युगपदिति धन्वन्तरिः । तदुपपन्नं सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वृत्तत्वात् हृदयप्रभृतीनां । सर्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलमधिष्ठानं च केषांचिद्भावानां न च तस्मात्पूर्वाभिनिर्वृत्तिरेषां तस्माद्धृदयपूर्वाणां सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वृत्तिः सर्वभावा ह्यन्योन्यप्रतिबद्धास्तस्माद्यथाभूतं दर्शनम् ॥ २३ ॥

गर्भस्तु खलु मातुः पृष्ठाभिमुख ऊर्ध्वशिराः संकुच्याङ्गान्यास्ते जरायुवृतः कुक्षौ । व्यपगतपिपासाबुभुक्षस्तु खलु गर्भः परतन्त्रवृत्तिमचिरमाश्रित्य वर्तयत्युपस्नेहोपस्वेदाभ्याम् । गर्भस्तु सदसद्भूताङ्गावयवस्तदन्तरं ह्यस्य लोमकूपायनैरुपस्नेहः कश्चिन्नाभिनाड्ययनैः नाभ्यां ह्यस्य नाडीप्रसक्ता सा नाभ्यां चामरामरा चास्य

मातुः प्रसक्ता हृदये मातृहृदयं ह्यस्य तामभिसंप्लवते शिराभिः स्यन्दमानाभिः ॥ २४ ॥

स तस्य रसः सर्वबलवर्णकरः संपद्यते च । स च सर्वरसवानाहारः स्त्रिया ह्यापन्नगर्भायास्त्रिधा रसः प्रतिपद्यते स्वशरीरपुष्टये स्तन्याय गर्भवृद्धये च स तेनाहारेणोपस्तब्धो वर्तयत्यन्तर्गतः ॥ २५ ॥

स चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसूतिमारुतयोगात्परिवृत्त्याऽवाक्शिरा निष्क्रामत्यपत्यपथेन । एषा प्रकृतिविकृतिरतोऽन्यथा परं त्वत एव स्वतन्त्रवृत्तिर्भवति ॥ २६ ॥

तस्याहारोपचारौ जातिसूत्रीयोपदिष्टावविकारकरौ चाभिवृद्धिकरौ भवतः । ताभ्यामेव च सेविताभ्यां विषमाभ्यां जातं सद्य उपहन्यते तरुरिवाचिरव्यपरोपितो वातातपाभ्यामप्रतिष्ठितमूलः २७

आप्तोपदेशादद्भुतरूपदर्शनात्समुत्थानलिङ्गचिकित्सितविशेषाच्च दोषप्रकोपानुरूपाश्च देवादिप्रकोपनिमित्ताश्च विकाराः समुपलभ्यन्ते ॥ २८ ॥

कालाकालमृत्योस्तु खलु भावाभावयोरिदमध्यवसितं नः । यः कश्चिन्म्रियते सर्वः काल एव स म्रियते न हि कालच्छिद्रमस्तीत्येके भाषन्ते । तच्चासम्यक् । न ह्यच्छिद्रता सच्छिद्रता वा कालस्योपपद्यते कालस्वलक्षणभावात् ॥ २९ ॥

तथाहुरपरे यो यदा म्रियते स तस्य नियतो मृत्युकालः स सर्वभूतानां सत्यः समक्रियत्वादिति । तदपि चान्यथार्थग्रहणं न हि कश्चिन्न म्रियत इति समक्रियः कालः पुनरायुषः प्रमाणमधिकृत्योच्यते ॥ ३० ॥

यस्य चेष्टं यो यदा म्रियते तस्य स नियतमृत्युकाल इति तस्य सर्वे भावा यथास्वं नियतकाला भविष्यन्ति । तच्च नोपपद्यते प्रत्यक्षं ह्यकालाहारवचनकर्मणां फलमनिष्टं विपर्यये चेष्टम् । प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते खलु कालाकालयुक्तिस्तासु तास्ववस्थासु तं तमर्थमभिसमीक्ष्य । तद्यथा कालोऽयमस्य तु व्याधेराहारस्यौषधस्य प्रतिकर्मणो विसर्गस्य चाकालो वेति लोकेऽप्येतद्भवति । काले देवो वर्षत्यकाले देवो वर्षति काले शीतमकाले शीतं काले तपत्यकाले

तपति काले पुष्पफलमकाले पुष्पफलमिति । तस्मादुभयमस्ति काले मृत्युरकाले च नैकान्तिकमत्र । यदि ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं स्यात् ॥ ३१ ॥

एवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यात्प्रत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणीस्युः ये प्रमाणभूताः सर्वतन्त्रेषु यैरायुष्याण्यनायुष्याणि चोपलभ्यन्ते । वाग्वस्तुमेतद्वादमृषयो मन्यन्ते नाकालमृत्युरस्तीति ॥ ३२ ॥

वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन्काले तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसंपत्सात्म्योपसेवनं चेति ॥ ३३ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

शरीरं यद्यथा तच्च वर्तते क्लिष्टमामयैः ।
यथा क्लेशं विनाशं च याति ये चास्य धातवः ॥ ३४ ॥
वृद्धिह्रासौ तथा चैषां क्षीणानामौषधं च यत् ।
देहवृद्धिकरा भावा बलवृद्धिकराश्च ये ॥ ३५ ॥
परिणामकरा भावा या च तेषां पृथक्क्रिया ।
मलाख्याः संप्रसादाख्या धातवः प्रश्न एव च ॥ ३६ ॥
नवको निर्णयश्चास्य विधिवत्संप्रकाशितः ।
तथा शरीरविचये शारीरे परमर्षिणा ॥ ३७ ॥
इति चरकसंहितायां शारीरस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरसंख्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शरीरसंख्यामवयवशः कृत्स्नं शरीरं प्रविभज्य सर्वशरीरसंख्यानप्रमाणज्ञानहेतोर्भगवन्तमात्रेयमग्निवेशः पप्रच्छ ॥ १ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । शृणु मत्तोऽग्निवेश ! सर्वशरीरमभिचक्षाणाद् यथाप्रश्नमेकमनाः ॥ २ ॥

"यथावच्छरीरे षट् त्वचः । तद्यथा—उदकधरा त्वग्बाह्या द्वितीया त्वगसृग्धरा तृतीया सिध्मकिलाससंभवाधिष्ठाना चतुर्थी कुष्ठसंभ-

वाधिष्ठाना पञ्चम्यलजीविद्रधीसंभवाधिष्ठाना षष्ठी तु यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां चाप्यधिष्ठायारूंषि जायन्ते पर्वसंधिषु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानीति षट् त्वच एता षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

तत्रायं शरीरस्याङ्गविभागः। तद्यथा—द्वौ बाहू द्वे सक्थिनी शिरो ग्रीवमन्तराधिरिति षडङ्गमङ्गम् ॥ ४ ॥

त्रीणि षष्ट्यधिकानि शतान्यस्थ्नां सह दन्तोलूखलनखैः। तद्यथा—द्वात्रिंशद्दन्तोलूखलानि द्वात्रिंशद्दन्ता विंशतिर्नखा विंशतिः पाणिपादशलाकाश्चत्वार्यधिष्ठानान्यासां चत्वारि पाणिपादपृष्ठानि षष्टिरङ्गुल्यस्थीनि द्वे पाण्र्योर्द्वे कूर्चाधश्चत्वारः पाण्योर्मणिकाश्चत्वारः पादयोर्गुल्फाः। चत्वार्यरत्न्योरस्थीनि चत्वारि जङ्घयोर्द्वे कूर्परयोर्द्वे ऊर्वोर्द्वे बाह्वोः सांसयोः द्वावक्षकौ द्वे तालुनी द्वे श्रोणिफलके एकं भगास्थि पुंसां मेढ्रास्थि एकं त्रिकसंश्रितमेकं गुदास्थि पृष्ठगतानि पञ्चत्रिंशत्पञ्चदशास्थीनि ग्रीवायां द्वे जत्रुण्येकं हन्वस्थि द्वे हनुमूलबन्धने द्वे ललाटे द्वे अक्ष्णोर्द्वे गण्डयोर्नासिकायां त्रीणि घोणाख्यानि द्वयोः पार्श्वयोश्चतुर्विंशतिः पञ्जरास्थीनि च पार्श्वकानि। तावन्ति चैषां स्थालिकान्यर्बुदाकाराणि तानि द्विसप्ततिर्द्वौ शङ्खकौ चत्वारि शिरःकपालानि वक्षसि सप्तदशेति त्रीणि षष्ट्यधिकानि शतान्यस्थ्नामिति ॥ ५ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि । तद्यथा—त्वग्जिह्वा नासिकाक्षिणी कर्णौ च ॥ ६ ॥

पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । तद्यथा—स्पर्शनं रसनं घ्राणं दर्शनं श्रोत्रमिति ॥ ७ ॥

पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । तद्यथा—हस्तौ पादौ पायुरुपस्थो जिह्वा चेति ॥ ८ ॥

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् ॥ ९ ॥

दश प्राणायतनानि । तद्यथा—मूर्धा कण्ठो हृदयं नाभिर्गुदबस्तिरोजः शुक्रं शोणितं मांसमिति । तेषु षट्पूर्वाणि मर्मसंख्यातानि ॥ १० ॥

पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि । तद्यथा—नाभिश्च हृदयं च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च बस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदं चाधरगुदं च क्षुद्रान्त्रं च स्थूलान्त्रं च वपावहनं चेति॥ ११॥

षट्पञ्चाशत्प्रत्यङ्गानि षट्स्वङ्गेषूपनिबद्धानि यान्यपरिसंख्यातानि पूर्वमङ्गेषु परिसंख्यायमानेषु तान्यन्यैः पर्यायैरिह प्रकाश्य व्याख्यातानि भवन्ति । तद्यथा—द्वे जङ्घापिण्डिके द्वे ऊरुपिण्डिके द्वौ स्फिचौ द्वौ वृषणौ एकं शेफः द्वे उखे द्वौ वङ्क्षणौ द्वौ कुकुन्दरौ एकं बस्तिशीर्षम् एकमुदरं द्वौ स्तनौ द्वौ भुजौ द्वे बाहुपिण्डिके चिबुकमेकं द्वावोष्ठौ द्वे सृक्कण्यौ द्वौ दन्तवेष्टकौ एकं तालु एका गलशुण्डिका द्वे उपजिह्विके एका गोजिह्विका द्वौ गण्डौ द्वे कर्णशष्कुलिके द्वौ कर्णपुत्रकौ द्वे अक्षिकूटे चत्वारि अक्षिवर्त्मानि द्वे अक्षिकनीनिके द्वे भ्रुवौ एकमवटु चत्वारि पाणिपादहृदयानि नव महान्ति छिद्राणि सप्तशिरसि द्वे चाधः ॥ १२ ॥

एतावद्दृश्यं शक्यमपि निर्देष्टुमनिर्देश्यमतःपरं तर्क्यमेव । तद्यथा—नव स्नायुशतानि सप्त शिराशतानि द्वे धमनीशते पञ्च पेशीशतानि सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे पुनः संधिशते ॥ १३ ॥

त्रिंशच्छतसहस्राणि नव च शतानि षट्पञ्चाशत्सहस्राणि शिराधमनीनामणुशः प्रविभज्यमानानां मुखाग्रपरिमाणम् । तावन्ति चैव केशश्मश्रुलोमानीत्येतद्यथावद्यत्संख्यातं तत्प्रभृतिं दृश्यमतःपरं तर्क्यम् ॥ १४ ॥

एके तदुभयमपि न विकल्पयन्ते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य । यत्त्वञ्जलिसंख्येयं तदुपदेक्ष्यामः । तत्परं प्रमाणमभिज्ञेयं तच्च वृद्धिह्रासयोगि तर्क्यमेव । तद्यथा—दशोदकस्याञ्जलयः शरीरे स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन यत्तु प्रच्यवमानं पुरीषमनुबध्नात्यतियोगेन । तथा मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरधातून् । यत्तु सर्वशरीरचरं बाह्यत्वग्बिभर्ति, यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते, यच्चोष्मणानुबद्धं लोमकूपेभ्यो निष्पतत्स्वेदशब्दमवाप्नोति, तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणम् ॥ १५॥

नवाञ्जलयः पूर्वस्याहारपरिणामधातोर्यद्रसमित्याचक्षते । अष्टौ शोणितस्य सप्त पुरीषस्य षट् श्लेष्मणः पञ्च पित्तस्य चत्वारो मूत्रस्य

त्रयो वसाया द्वौ मेदस एको मज्ज्ञः। मस्तिष्कस्यार्धाञ्जलिः शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं तावदेव श्लेष्मणश्चोजस इत्येतच्छरीरतत्त्वमुक्तम् १६

तत्र यद्विशेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्तिमद्गुरुखरकठिनमङ्गनखास्थिदन्तमांसचर्मवर्चःकेशश्मश्रुनखलोमकण्डरादि तत्पार्थिवं गन्धो घ्राणं च ॥ १७ ॥

यद्द्रवसरमन्दस्निग्धमृदुपिच्छिलरसरुधिरवसाकफपित्तमूत्रस्वेदादि तदाप्यं रसो रसनं च ॥ १८ ॥

यत्पित्तमूष्मा च यो या च भाः शरीरे तत्सर्वमाग्नेयं रूपं दर्शनं च ॥ १९ ॥

यदुच्छ्वासप्रश्वासोन्मेषनिमेषाकुञ्चनप्रसारणगमनप्रेरणधारणादि तद्वायवीयं स्पर्शः स्पर्शनं च ॥ २० ॥

यद्विविक्तमुच्यते महान्ति चाणूनि च स्रोतांसि तदान्तरीक्षं शब्दः श्रोत्रं च ॥ २१ ॥

यत्प्रयोक्तृ तत्तत्प्रधानं बुद्धिर्मनश्चेति शरीरावयवसंख्या यथास्थूलभेदेनावयवानां निर्दिष्टा ॥ २२ ॥

शरीरावयवास्तु परमाणुभेदेनापरिसंख्येया भवन्त्यतिबहुत्वादतिसौक्ष्म्यादतीन्द्रियत्वाच्च। तेषां संयोगविभागे वायुः परमाणूनां कारणं कर्म स्वभावश्च तदेतच्छरीरसंख्यातमनेकावयवं दृष्टमेकत्वेन सङ्गः संख्यातम्। पृथक्त्वेनापवर्गः तत्र प्रधानमशक्तं सर्वसत्त्वातिवृत्तौ निवर्तत इति ॥ २३ ॥"

तत्र श्लोकौ।

शरीरसंख्यां यो वेद सर्वावयवशो भिषक्।
तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥ २४ ॥
अमूढो मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते।
निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशाम्यत्यपुनर्भवः ॥ २५ ॥

इति चरकसंहितां शारीरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथतो जातिसूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रीपुरुषयोरव्यापन्नशुक्रशोणितयोनिगर्भाशययोः श्रेयसी प्रजामिच्छतोस्तन्निर्वृत्तिकरं कर्मोपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

"अथाप्येतौ स्त्रीपुरुषौ स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य वमनविरेचनाभ्यां संशोध्य क्रमात्प्रकृतिमापादयेत्संशुद्धौ चास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेदुपाचरेच्च मधुरौषधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां पुरुषं स्त्रियं तु तैलमांसाभ्याम् ॥ २ ॥

ततः पुष्पात्प्रभृति त्रिरात्रमासीद्ब्रह्मचारिण्यधःशायिनी पाणिभ्यामन्नमजर्जरपात्रे भुञ्जाना न च कांचिदेव मृजामापद्येत ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थेऽहन्येनामुत्साद्य सशिरस्कं स्नापयित्वा शुक्लानि वासांस्याच्छादयेत्पुरुषं च ॥ ४ ॥

ततः शुक्लवाससौ च स्रग्विणौ सुमनसावन्योन्यमभिकामौ संवसेतामिति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

स्नानात्प्रभृति युग्मेष्वहःसु संवसेतां पुत्रकामौ तौ चायुग्मेषु दुहितृकामौ ॥ ६ ॥

न च न्युब्जां पार्श्वगतां वा संसेवेत । न्युब्जायां वातो बलवान्स योनिं पीडयति । पार्श्वगताया दक्षिणे पार्श्वे श्लेष्मा संच्युतोऽपिदधाति गर्भाशयम् । वामे पार्श्वे पित्तं तदस्यां पीडितं विदहति रक्तःशुक्रं तस्मादुत्ताना सती बीजं गृह्णीयात् । तस्या हि यथास्थानमवतिष्ठन्ते दोषाः पर्याप्ते चैनां शीतोदकेन परिषिंचेत् ॥ ७ ॥

तत्रात्यशिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धा चान्यं च पुमांसमिच्छन्ती मैथुने चातिकामा वा नारी गर्भं न धत्ते विगुणां वा प्रजां जनयति ॥ ८ ॥

अतिबालामतिवृद्धां दीर्घरोगिणीमन्येन वा विकारेणोपसृष्टां वर्जयेत् ॥ ९ ॥

पुरुषेऽप्येत एव दोषाः । अतः सर्वदोषवर्जितौ स्त्रीपुरुषौ संसृज्येयाताम् ॥ १० ॥"

संजातहर्षौ मैथुने चानुकूलाविष्टगन्धं सास्तीर्णं सुखं शयनमुपकल्प्य मनोज्ञं हितमशनमशित्वा दक्षिणपादेन पुमान् वामपादेन स्त्री चारोहेत्तत्र मन्त्रं प्रयुञ्जीत। अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेदिति ॥ ११ ॥

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ पुत्रं वीरं दधातु मे ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वा संवसेताम् ॥ १३ ॥

सा चेदेवमासीत बृहन्तमवदातं हर्यक्षमोजस्विनं शुचिं सत्त्वसंपन्नं पुत्रमिच्छेयमिति। शुद्धस्नानात्प्रभृत्यस्यै मन्थमवदातं यवानां मधुसर्पिर्भ्यां संसृज्य श्वेताया गोः सरूपवत्सायाः पयसालोड्य राजते कांस्ये वा पात्रे काले सप्ताहं सततं प्रयच्छेत्पानाय प्रातश्च शालियवान्नविकारान्दधिमधुसर्पिर्भिः पयोभिर्वा संसृज्य भुञ्जीत १४

तथा सायमवदातशरणशयनासनयानवसनभूषणवेषा च स्यात्॥

सायंप्रातश्च शश्वच्छ्वेतं महान्तमृषभमाजानेयं हरिचन्दनाङ्कितं पश्येत्। सौम्याभिश्चैनां कथाभिर्मनोऽनुकूलाभिरुपासीत। सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टांश्च स्त्रीपुरुषानितरानपि चेन्द्रियार्थानवदातान्पश्येत्। सहचर्यश्चैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयुः तथा भर्ता न च मिश्रीभावमापद्येयाताम् ॥ १६ ॥

इत्यनेन विधिना सप्तरात्रं स्थित्वाष्टमेऽहन्याप्लुत्याद्भिः सशिरस्कं सह भर्त्रा चाहतानि वस्त्राण्याच्छादयेदवदातान्यवदाताश्च स्रजो भूषणानि बिभृयात् ॥ १७ ॥

तत ऋत्विक्प्रागुत्तरस्यां दिश्यागारस्य प्राक्प्रवणमुदक्प्रवणं वा प्रदेशमभिसमीक्ष्य गोमयोदकाभ्यां स्थण्डिलमुपसंलिप्य प्रोक्ष्य चोदकेन वेदिमस्मिन्स्थापयेत्। तां पश्चिमेनानाहतवस्त्रसंचये श्वेतार्षभे वाप्यजिन उपविशेद्ब्राह्मणयुक्तो राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रे चर्मण्यानुडुहे वा वैश्यप्रयुक्तस्तु रौरवे बास्ते वा। तत्रोपविष्टः पालाशीभिरैङ्गुदीभिरौदुम्बरीभिर्माधूकीभिर्वा समिद्भिरग्निमुपसमाधाय कुशैः परिस्तीर्य परिधिभिश्च परिधाय लाजैः शुक्लाभिश्च गन्धव-

तीभिः सुमनोभिरुपकिरेत् । तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रं पूतमुपसंस्कृत्य सर्पिराज्यार्थं यथोक्तवर्णानाजानेयादीन्समन्ततः स्थापयेत् १८

ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मणमुपवेश्यान्वालभेत सह भर्त्रा यथेष्टं पुत्रमाशासाना । ततः तस्या आशासानाया ऋत्विक् प्रजापतिमभिनिर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपूरणार्थं काम्यामिष्टिं निर्वपेद्विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यनया ऋचा ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभिसंधार्य त्रिर्जुहुयात् । यथाम्नायं चोपमन्त्रितमुदकपात्रं तस्यै दद्यात्सर्वोदकार्थान्कुरुष्वेति ॥ १९ ॥

ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत्ततो ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्रा आज्यशेषं प्राश्नीयात् । पूर्वं पुमान्पश्चात्स्त्री न चोच्छिष्टमवशेषयेत्ततस्तौ सह संवसेतामष्टरात्रं तथाविधपरिच्छदावेव च स्यातां तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ॥ २० ॥

"या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महाबाहुं पुत्रमाशासीत या वा कृष्णं कृष्णमृदुदीर्घकेशं शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष एवानयोरपि होमविधिः किंतु परिबर्हवर्णवर्ज्यं स्यात्पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः परिबर्होऽन्यः कार्यः स्यात् ॥ २१ ॥

द्विजेभ्यः शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्याद्देवगुरुतपस्विसिद्धेभ्यश्च २२

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत तस्यास्तस्यास्तां तां पुत्राशिषमनुनिशम्य तांस्ताञ्जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत सा सा तेषां तेषां जनपदानामाहारविहारोपचारपरिच्छदाननुविधीयस्वेति वाच्या स्यात् । इत्येतत्सर्वं पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातं भवति ॥ २३ ॥

न तु खलु केवलमेतदेव कर्म वर्णानां विशेष्यकरमपि तु तेजोधातुरप्युदकान्तरीक्षधातुप्रायोऽवदातवर्णकरो भवति । पृथिवीवायुधातुप्रायः कृष्णवर्णकरः समसर्वधातुप्रायः श्यामवर्णकरः ॥ २४ ॥

सत्त्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां मातापितृसत्त्वा-

न्यन्तर्वत्न्याः श्रुतयश्चाभीक्ष्णं स्वोचितं च कर्म सत्त्वविशेषाभ्यास-श्चेति ॥ २५ ॥

यथोक्तेन विधिनोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुषयोस्तु मिश्रीभाव-मापन्नयोः शुक्रं शोणितेन सह संयोगं समेत्याव्यापन्नमव्यापन्नेन योनावनुपहतायामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिनिर्वर्तयत्येकान्तेन । यथा निर्मले वाससि सुपरिकल्पिते रञ्जनं समुदितगुणमुपनिपाता-देव रागमभिनिर्वर्तयति तद्वत् । यथा वा क्षीरं दध्नाभियुतमभि-षवणाद्विहाय स्वभावमापद्यते दधिभावं शुक्रं तद्वत् ॥ २६ ॥

एवमभिनिर्वर्तमानस्य गर्भस्य तु स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः पूर्व-मुक्तः ॥ २७ ॥

यथा हि बीजमनुपतप्तमुपतप्तं स्वां स्वां प्रकृतिमनुविधीयते व्री-हिर्वा व्रीहित्वं यवो वा यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषावपि यथोक्तं हेतुवि-भागमनुविधीयते ॥ २८ ॥

तयोः कर्मणा वेदोक्तेन विवर्तनमुपदिश्यते प्राग्व्यक्तीभा-वात् ॥ २९ ॥

प्रयुक्तेन सम्यक्कर्मणां हि देशकालसंपदुपेतानां नियतमिष्टफ-लत्वं तथेतरेषामितरत्वम् । तस्मादापन्नगर्भां स्त्रियमभिसमीक्ष्य प्राग्व्यक्तीभावाद्गर्भस्य पुंसवनमस्यै दद्यात् ॥ ३० ॥"

गोष्ठे जातस्य न्यग्रोधस्य प्रागुत्तराभ्यां शाखाभ्यां शुङ्गेऽनुपहते आदाय द्वाभ्यां धान्यमाषाभ्यां संपदुपेताभ्यां गौरसर्षपाभ्यां वा सह दध्नि प्रक्षिप्य पुष्ये ऋक्षे पिबेत् ॥ ३१ ॥

तथैवापराञ्जीवकर्षभकापामार्गसहचरकल्कांश्च युगपदेकैकशो यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्य पयसा ॥ ३२ ॥

कुड्यकीटकं मत्स्यकं चोदकाञ्जलौ प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत्॥३३॥

तथा कनकमयान्राजतानायसांश्च पुरुषकानग्निवर्णाननुप्रमाणा-न्दध्नि पयस्युदकाञ्जलौ वा प्रक्षिप्य पिबेदनवशेषतः पुष्येण ॥३४॥

पुष्येणैव च पिष्टस्य पच्यमानस्योष्माणमुपाघ्राय तस्यैव च पि-ष्टस्योदकसंसृष्टस्य रसं देहलीमुपनिधाय दक्षिणे नासापुटे स्वय-मासिंचेत्पिचुना ॥ ३५ ॥

"इति पुंसवनानि यच्चान्यदपि ब्राह्मणा ब्रूयुराप्ता वा पुंसवनमिष्टं तच्चानुष्ठेयम् ॥ ३६ ॥

अत ऊर्ध्वं गर्भस्थापनानि व्याख्यास्यामः ॥ ३७ ॥

ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्या अमोघा अव्यथा शिवाबला अरिष्टा वाट्यपुष्पी विष्वक्सेनकान्ता च आसामोषधीनां शिरसा दक्षिणेन पाणिना धारणम् । एताभिश्चैव सिद्धस्य पयसः सर्पिषो वा पानमेताभिश्चैव पुष्ये पुष्ये स्नानं सदा चैताभिः समालभेत् ॥३८॥

तथा सर्वासां जीवनीयोक्तानामोषधीनां सदोपयोगस्तैस्तैरुपयोगविधिभिरिति गर्भास्थापनानि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३९ ॥

गर्भोपघातकरास्त्विमे भावा भवन्ति । तद्यथा उत्कटुकविषयस्थानकठिनासनसेविन्या वातमूत्रपुरीषवेगानुपरुन्धत्या दारुणानुचितव्यायामसेविन्यास्तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेविन्या प्रमिताशनसेविन्या गर्भो म्रियतेऽन्तःकुक्षेरकाले वा स्रंसते शोषी वा भवति ॥ ४० ॥

तथाभिघातप्रपीडनैः श्वभ्रकूपप्रपातदेशावलोकनैर्वाभीक्ष्णं मातुः प्रपतत्यकाले । तथातिमात्रसंक्षोभिभिर्यानैरप्रियातिमात्रश्रवणैर्वा । प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रयानाडीकण्ठमनुवेष्टयति ॥

विवृतशायिनी नक्तंचारिणी चोन्मत्तं जनयत्यपस्मारिणं पुनः कलिकलहाचारशीला । व्यवायशीला दुर्वपुषमह्रीकं स्त्रैणं वा शोकनित्या भीतमपचितमल्पायुषं वा । अभिध्यात्री परोपतापिनमीर्ष्युं स्त्रैणं वा । तेनात्यायासबहुलमतिद्रोहिणमकर्मशीलं वा । अमर्षिणी चण्डमौपाधिकमसूयकं वा । स्वप्ननित्या तन्द्रालुमबुधमल्पाग्निं वा । मद्यनित्या पिपासालुमनवस्थितचित्तं वा । गोधामांसप्रिया शार्करिणमश्मरिणं शनैर्मेहिनं वा । वराहमांसप्रिया रक्ताक्षं क्रथनमनतिपरुषरोमाणं वा । मत्स्यमांसनित्या चिरनिमिषं स्तब्धाक्षं वा । मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं वा । अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा । लवणनित्या शीघ्रवलीपलितखालित्यरोगिणं वा कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा । तिक्तनित्या शोषिणमबलमपचितं वा । कषायनित्या श्यावमानाहिनमुदावर्तिनं वा ॥४२॥

यद्यच्च यस्य यस्य व्याधेर्निदानमुक्तं तत्तदा सेवमानान्तर्वत्नी तद्विकारबहुलमपत्यं जनयति ॥ ४३ ॥

पितृजास्तु शुक्रदोषा मातृजैरपचारैर्व्याख्याता इति गर्भोपघात-करा भावा व्याख्याताः ॥ ४४ ॥

तस्मादहितानाहारविहारान्प्रजासंपदमिच्छन्ती स्त्री विशेषेण वर्जयेत् । साध्याचारा चात्मानमुपचरेद्धिताभ्यामाहारविहारा-भ्याम् ॥ ४५ ॥

व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखसुकुमारप्रायैरौषधाहारोपचा-रैरुपचेरत् । न चास्या वमनविरेचनशिरोविरेचनानि प्रयोजयेन्न रक्तमवसेचयेत् । सर्वकालं च नास्थापनमनुवासनं वा कुर्यादन्य-त्रात्ययिकाद्व्याधेः । अष्टमं मासमुपादाय वमनादिसाध्येषु पुनर्विका-रेष्वात्ययिकेषु मृदुभिर्वमनादिभिर्वोपचारः स्यात् ॥ ४६ ॥"

पूर्णमिव तैलपात्रमसंक्षोभ्याऽन्तर्वत्नी भवत्युपचर्या ॥ ४७ ॥

सा चेदपचाराद्द्वयोस्त्रिषु मासेषु पुष्पं पश्येन्नास्या गर्भः स्थास्य-तीति विद्यात् । अजातसारा हि तस्मिन्काले भवन्ति गर्भाः ॥४८॥

सा चेच्चतुष्प्रभृतिषु मासेषु क्रोधशोकासूयेर्ष्याभयत्रासव्यवाय-व्यायामसंक्षोभसंधारणविषमाशनशयनस्थानक्षुत्पिपासाद्यतियोगा-त्कदाहाराद्वा पुष्पं पश्येत्तस्या गर्भस्थापनविधिमुपदेक्ष्यामः ॥ ४९ ॥

पुष्पदर्शनादेवैनां ब्रूयाच्छयनं तावन्मृदुसुखशिशिरास्तरणसंस्ती-र्णमीषदवनतशिरस्कं प्रतिपद्यस्वेति । ततो यष्टिमधुकसर्पिर्भ्यां पर-मशिशिरवारिणि संस्थिताभ्यां पिचुमाप्लाव्योपस्थसमीपे स्थापयेत् । तस्यास्तथा शतधौतसहस्रधौताभ्यां सर्पिर्भ्यामधो नाभेः सर्वतः प्रदिह्यात् । गव्येन चैनां पयसा सुशीतेन मधुकाम्बुना वा न्यग्रो-धादिकषायेण वा परिषेचयेदधो नाभेः । उदकं वा सुशीतमवगाह-येत्क्षीरिणां कषायद्रुमाणां च स्वरसपरिपीतानि चेलानि ग्राहयेत् । न्यग्रोधादिसिद्धयोर्वा क्षीरसर्पिषोः पिचुं ग्राहयेत् । अतश्चैवाक्षमात्रं प्राशयेत्प्राशयेद्वा केवलं च क्षीरसर्पिः ॥ ५० ॥

पद्मोत्पलकुमुदकिञ्जल्कांश्चास्यै समधुशर्करांल्लेहार्थं दद्यात् । शृ-ङ्गाटकपुष्करबीजकशेरुकान्भक्षणार्थम् । गन्धप्रियङ्ग्वसितोत्पलशालू-

कोदुम्बरशलाटुन्यग्रोधशुङ्गानि वा पाययेदेनामाजेन पयसा ॥ ५१ ॥

पयसा चैनां बलातिबलाशालियष्टिकेक्षुमूलकाकोलीशृतेन समधुशर्करं रक्तशालीनामोदनं मृदुसुरभिशीतं भोजयेत् । लावकपिञ्जलकुरङ्गशम्बरशशहरिणैणकालपुच्छकरसेन वा घृतसलिलसिद्धेन सुखशिशिरोपवातदेशस्थां भोजयेत् ॥ ५२ ॥

"तथा क्रोधशोकायासव्यवायव्यायामतश्चाभिरक्षेत्सौम्याभिश्चैनां कथाभिर्मनोऽनुकूलाभिरुपासीत तथास्या गर्भस्तिष्ठति ॥ ५३ ॥

यस्याः पुनरामान्वयात्पुष्पदर्शनं स्यात्प्रायस्तस्यास्तद्गर्भबाधकं भवति विरुद्धोपक्रमत्वात्तयोः ॥ ५४ ॥

यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति संजातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं स्यादन्यो वा योनिप्रस्रावः । तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःस्रुतत्वात्स कालान्तरमवतिष्ठतेऽतिमात्रं तमुपविष्टकमित्याचक्षते केचित् ॥ ५५ ॥

उपवासव्रतकर्मपरायाः पुनः कदाहारायाः स्नेहद्वेषिण्या वातप्रकोपनोक्तान्यासेवमानाया गर्भो न वृद्धिं प्राप्नोति परिशुष्कत्वात् । स चापि कालान्तरमवतिष्ठतेऽतिमात्रं स्पन्दनं च भवति । तंतु-नागोदरमित्याचक्षते ॥ ५६ ॥

नार्योस्तयोरुभयोरपि चिकित्सितविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ५७ ॥

भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धानां सर्पिषामुपयोगः । नागोदरे तु योनिव्यापन्निर्दिष्टं पयसामामगर्भाणां च गर्भवृद्धिकराणां च संभोजनमेतैरेव सिद्धैश्च घृतादिभिः सुबुभुक्षायामभीक्ष्णं यानवाहनापमार्जनावजृम्भणैरुपपादनमिति ॥ ५८ ॥

"यस्याः पुनर्गर्भः प्रसुप्तो न स्पन्दते तां श्येनमत्स्यगवयतित्तिरताम्रचूडशिखिनामन्यतमस्य सर्पिष्मता रसेन माषयूषेण वा प्रभूतसर्पिषा मूलकयूषेण वा रक्तशालीनामोदनं मृदुमधुरशीतं भोजयेत् । तैलाभ्यङ्गेनास्याश्चाभीक्ष्णमुदरवंक्षणोरुकटीपार्श्वपृष्ठप्रदेशानीषदुष्णेनोपाचरेत् ॥ ५९ ॥

यस्याः पुनरुदावर्तविबन्धः स्यादष्टमे मासे न चानुवासनसाध्यं

मन्यते । ततोऽस्यास्तद्विकारप्रशमनमुपकल्पयेन्निरूहम् उदावर्तो ह्युपेक्षितः स गर्भं सगर्भां गर्भिणीं वा निपातयेत् ॥ ६० ॥

तत्र वीरणशालिषष्टिककुशकाशेक्षुबालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भूतीकानन्ताकाश्मर्यपरूषकमधुकमृद्वीकानां च पयसार्धोदकेनोद्गमय्यं रसं पियालबिभीतकमज्जतिलकल्कसंप्रयुक्तमीषल्लवणमनत्युष्णं निरूहं दद्यात् ॥ ६१ ॥

व्यपगतविबन्धां चैनां सुखसलिलपरिषिक्ताङ्गीं स्थैर्यकरमविदाहिनमाहारं भुक्तवतीं सायं मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत्ऋतुत्वेनामास्थापनानुवासनाभ्यामुपचरेत् ॥ ६२ ॥

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेवनाद्वातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा विषमाशनशयनस्थानसंपीडनैर्वा क्रोधशोकेर्ष्यासूयाभयत्रासादिभिर्वापरैः कर्मभिरन्तः कुक्षौ गर्भो म्रियते तस्याः स्तिमितं स्तब्धमुदरमाततं शीतमश्मान्तर्गतमिव भवत्यस्पन्दनो गर्भः शूलमधिकमुपजायते न चाव्यः प्रादुर्भवन्ति योनिर्न प्रस्रवत्यक्षिणी चास्याः स्रस्ते भवतः ताम्यति व्यथते भ्रमते श्वसित्यरतिबहुला च भवति न वास्या वेगप्रादुर्भावो वा यथावदुपलभ्यत इत्येवंलक्षणां स्त्रियं मृतगर्भेयमिति विद्यात् ॥ ६३ ॥

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म संशमनमित्याहुरेके । मन्त्रादिकमथर्ववेदविहितमित्येके । परिदृष्टकर्मणा शल्यहर्त्राहरणमित्येके ॥ ६४ ॥

व्यपगतगर्भशल्यां तु स्त्रियमामगर्भां सुराशीध्वरिष्टमधुमदिरासवानामन्यतममग्रे सामर्थ्यतः पाययेत गर्भकोष्टविशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मरणार्थं प्रहर्षणार्थं च ॥ ६५ ॥

अतःपरं बृंहणैर्बलानुरक्षिभिः स्नेहसंप्रयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्विलेप्यादिभिर्वा तत्कालयोगिभिराहारैरुपाचरेद्दोषधातुक्लेदविशोषणमात्रं तत्कालम् ॥ ६६ ॥

अतःपरं स्नेहपानैर्बस्तिभिः स्नेहारविधिभिश्च दीपनीयजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसमाख्यातैरुपचारैरुपाचरेत् ॥ ६७ ॥

परिपक्वगर्भशल्यायाः पुनर्विमुक्तगर्भशल्यायास्तदहरेव स्नेहोपचारः स्यात् ॥ ६८ ॥

परमतो निर्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्मोपदेक्ष्यामः ॥ ६९ ॥

प्रथमे मासे शङ्किता चेद्गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्कृतं मात्रावच्छीतं काले पिबेत्सात्म्यं च भोजनं सायं प्रातश्च भुञ्जीत ॥ ७० ॥

द्वितीये मासे क्षीरमेव च मधुरौषधसिद्धम् । तृतीये मासे क्षीरं मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य । चतुर्थे मासे तु क्षीरनवनीतमक्षमात्रमश्नीयात् । पञ्चमे मासे क्षीरसर्पिः । षष्ठे मासे क्षीरसर्पिर्मधुरौषधसिद्धं । तदेव सप्तमे मासे ॥ ७१ ॥

तत्र गर्भस्य केशा जायमाना मातुर्विदाहं जनयन्तीति स्त्रियो भाषन्ते तन्नेति भगवानात्रेयः । किंतु गर्भोत्पीडनाद्वातपित्तश्लेष्माण उरः प्राप्य विदहन्ति ततः कण्डूरुपजायते कण्डूमूला च किक्काशावाप्तिर्भवति । तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रं कालेऽस्यै दद्यात् । चन्दनमृणालकल्कैश्चास्याः स्तनोदरं विमृद्नीयात् । शिरीषधातकीसर्षपमधुकचूर्णैः कुटजार्जकबीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा निम्बकोलसुरसमञ्जिष्ठाकल्कैर्वा । पृषद्धरिणशशरुधिरयुतया त्रिफलया वा करवीरकपत्रसिद्धेन वा तैलेनाभ्यङ्गः । परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाम्भसाजातकण्डूया च कण्डूयनं वर्जयेत्त्वग्भेदनवैरूप्यपरिहारार्थम् । अशक्यायां तु कण्डूामुन्मर्दनोद्धर्षणाभ्यां परिहारः स्यात् । मधुरमाहारजातं वातहरमल्पमल्पस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं च भुञ्जीत ॥ ७२ ॥

अष्टमे तु मासे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं काले काले पिबेत् । तन्नेति भद्रकाप्यः, पैङ्गल्याबाधो ह्यस्या गर्भमागच्छेदिति । अस्त्वत्र पैङ्गल्याबाध इत्याह भगवान्पुनर्वसुरात्रेयो न ह्येतदकार्यं एवं कुर्वती ह्यारोग्यबलवर्णस्वरसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामपि श्रेष्ठमपत्यं जनयति ॥ ७३ ॥

नवमे तु खल्वेनां मासे मधुरौषधसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । अतश्चास्यास्तैलं पिचुमिश्रं योनौ प्रणयेद्गर्भस्थानमार्गस्नेहनार्थम् ७४

यदिदं कर्म प्रथममासमुपादायोपदिष्टमा नवमान्मासात्। तेन गर्भिण्या गर्भसमये गर्भधारणे कुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदु भवति वातश्चानुलोमः संपद्यते मूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते सुखेन मार्गमनुपद्येते चर्मनखानि च मार्दवमुपयान्ति बलवर्णौ चोपचीयेते पुत्रं चेष्टं संपदुपेतं सुखिनं सुखेनैषा कालेन प्रजायत इति ॥ ७५ ॥

प्राक्चैवास्या नवमान्मासात्सूतिकागारं कारयेदपहृतास्थिशर्करा-कपाले देशं प्रशस्तरूपरसगन्धायां भूमौ प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा॥७६॥

तत्र बैल्वानां काष्ठानां तिन्दुकैङ्गुदानां भल्लातकानां वारुणानां खदिराणां वा यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः शंसेयुरथर्ववेदविदस्तद्व-सनालेपनाच्छादनापिधानसंपदुपेतं वास्तु विद्यात् । हृदययोगेनाग्निसलिलोलूखलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं च ॥ ७७ ॥

तत्र सर्पिस्तैलमधुसैन्धवसौवर्चलकाललवणविडङ्गगुडकुष्ठकिलिम-नागरपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीमण्डूकपर्ण्येलालाङ्गलीवचाचव्यचित्र-कचिरबिल्वहिङ्गुसर्षपलशुनकणकणिकानीपातसीबिल्वजभूर्जाः कुल-त्थमैरेयसुरासवाः सन्निहिताः स्युः ॥ ७८ ॥

तथाश्मानौ द्वौ द्वे चण्डमुसले द्वे उलूखले खरो वृषभश्च द्वौ च तीक्ष्णौ सूचीपिप्पलकौ सौवर्णराजतौ द्वे शस्त्राणि च तीक्ष्णा-यसानि द्वौ च बिल्वमयौ पर्यङ्कौ तैन्दुकैङ्गुदानि च काष्ठानि अग्नि-संधुक्षणानि स्त्रियश्च बह्व्यो बहुशः प्रजाताः सौहार्दयुक्ताः सततम-नुरक्ताः प्रदक्षिणाचाराः प्रतिपत्तिकुशलाः प्रकृतिवत्सलास्त्यक्तवि-षादाः क्लेशसहिष्णवोऽभिमता ब्राह्मणाश्चाथर्ववेदविदो यच्चान्यदपि तत्र समर्थं मन्येत यच्च ब्राह्मणा ब्रूयुः स्त्रियश्च वृद्धास्तत्कार्यम् ॥७९॥

"ततः प्रवृत्ते नवमे मासि पुण्येऽहनि प्रशस्तनक्षत्रयोगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे करणे मैत्रे मुहूर्ते शान्तिं हुत्वा गोब्राह्मणमग्निमुदकं चादौ प्रवेश्य गोभ्यस्तृणोदकं मधुलाजांश्च प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान्सुमनसो नान्दीमुखानि च फलानीष्टानि दत्त्वा उदक्पूर्वमासनस्थेभ्योऽभिवाद्य पुनराचम्य स्वस्ति वाचयेत्। ततः पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणमन्वावर्तमाना प्रविशेत्सूतिकागारम्। तत्रस्था च प्रसवकालं प्रतीक्षेत ॥ ८० ॥

तस्यास्तु खल्विमानि लिङ्गानि प्रजननकालमभितो भवन्ति। तद्यथा क्लमो गात्राणां ग्लानिराननस्याक्ष्णोः शैथिल्यं विमुक्तबन्धनत्वमिव वक्षसः कुक्षेरवस्रंसनमधो गुरुत्वं वंक्षणबस्तिकटीपार्श्वपृष्ठनिस्तोदो योनेः प्रस्रवणमनन्नाभिलाषश्चेति । ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भावः प्रसेकश्च गर्भोदकस्य ॥ ८१ ॥

आवीप्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यान्मृद्वास्तरणोपपन्नं तदध्यासीनां तां ततः समन्ततः परिवार्य यथोक्तगुणाः स्त्रियः पर्युपासीरन्नाश्वासयन्त्यो वाग्भिर्ग्राहिणीभिरुपदिष्टवदर्थाभिधायिनीभिः ॥ ८२ ॥"

सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजायेताथैनां ब्रूयात् उत्तिष्ठ मुसलमन्यतरं च गृह्णीष्वानेनैतदुदूखलं धान्यपूर्णं मुहुर्मुहुरभिजहि मुहुर्मुहुरवजृम्भस्व चंक्रमस्व चान्तरान्तरा इत्येवमुपदिशन्त्येके ॥८३॥

तन्नेत्याह भगवानात्रेयः । "दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते । विशेषतश्च प्रजननकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सुकुमार्या नार्या मुसलव्यायामसमीरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान्हिंस्याद्दुष्प्रतीकारतमा हि तस्मिन्काले विशेषेण भवति गर्भिणी तस्मान्मुसलग्रहणं परिहार्यमृषयो मन्यन्ते जृम्भणं चङ्क्रमणं च पुनरनुष्ठेयमिति ॥ ८४ ॥"

अथास्यै दद्यात्कुष्ठैलालाङ्गलिकीवचाचित्रकचिरबिल्वचूर्णमुपाघ्रातुं सा तन्मुहुर्मुहुरुपजिघ्रेत् । तथा भूर्जपत्रधूमं शिंशपासारधूमं तस्याश्चान्तरान्तरा । कटीपार्श्वपृष्ठसक्थिदेशादीषदुष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमवमृद्नीयादित्यनेन तु कर्मणा गर्भोऽवाक्प्रतिपद्यते । स यदा जानीयाद्विमुच्य हृदयमुदरमस्यास्त्वाविशति बस्तिशिरोऽवगृह्णाति त्वरयन्ति एनामाव्यः परिवर्तते अस्या अवाग्गर्भ इत्यस्यामवस्थायां पर्यङ्कमेनामारोप्य प्रवाहितमुपक्रमेत कर्णे चास्या मन्त्रमिममनुकूला स्त्री जपेत् ॥ ८५ ॥

क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भां त्वां सदा पान्तु वैशल्यं च दिशन्तु ते ॥ ८६ ॥

प्रसुव त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ।
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम्" इति ॥ ८७ ॥

ताश्चैनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिष्युरनागतावीर्मा प्रवाहिष्ठाः या ह्यनागतावीः प्रवाहयते व्यर्थमेवास्यास्तत्कर्म भवति । प्रजा चास्या विकृतिमापन्ना च श्वासकासशोषप्लीहप्रसक्ता वा भवति । यथा हि क्षवथूद्गारवातमूत्रपुरीषवेगान्प्रयतमानोऽप्यप्राप्तकालान्न लभते कृच्छ्रेण व्याप्य वाप्नोति तथानागतकालं गर्भमपि प्रवाहमाणा यथा चैषामेव क्षवथ्वादीनां संधारणमुपघातायोपपद्यते तथा प्राप्तकालस्य गर्भस्याप्रवहणमिति । सा यथानिर्देशं कुरुष्वेति वक्तव्या स्यात् । तथा च कुर्वती शनैः शनैः पूर्वं प्रवाहेत ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्यां च प्रवाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षेणाप्यायन्ते प्राणाः ॥ ८८ ॥

यदा च प्रजाता स्यात्तदैनामवेक्षेत काचिदस्या अमरा प्रपन्ना वा प्रपन्ना नेति । तस्याश्चेदमरा न प्रपन्ना स्यादथैनामन्यतमा स्त्री दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्टाद्बलवन्निपीड्य सव्येन पाणिना पृष्ठत उपसंगृह्य सुनिर्धूतं निर्धुनुयात् । अथास्याः पादपार्ष्ण्या श्रोणीमाकोटयेदस्याः स्फिचावुपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत् । अथास्या बालवेण्या कण्ठताल्‌ परिमृशेत् ॥ ८९ ॥

भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्चास्या योनिं धूपयेत् । कुष्ठतालीशकल्कं बल्वजयूषे मैरेयसुरामण्डे वा कौलत्थे वा मण्डूकपर्णिपिप्पलीक्वाथे वा संप्लाव्य पाययेदेनाम् ॥ ९० ॥

तथा सूक्ष्मैलाकिलिमकुष्ठनागरविडङ्गकालविड्चव्यपिप्पलीचित्रकोपकुञ्चिकाकल्कं खरवृषभस्य जरतो वा दक्षिणं कर्णमुत्कृत्त्य दृषदि जर्जरीकृत्य बल्वजयूषादीनामन्यतममस्मिन्प्रक्षिप्य मुहूर्तस्थितमुद्धृत्य तदाप्लावनं पाययेदेनाम् ॥ ९१ ॥

शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसिद्धस्य चैनां तैलस्य पिचुं ग्राहयेत् । अतश्चैवानुवासयेदेतैरेव चाप्लावनैः फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनहस्तिपर्ण्युपहितैरास्थापयेत् ॥ ९२ ॥

तदास्थापनमस्या हि सह वातमूत्रपुरीषैर्निर्हरत्यमरामासक्तां

वायोरनुलोमगमनात् । अमरं हि वातमूत्रपुरीषाण्यन्यानि चान्तर्बहिर्मुखानि सृजन्ति ॥ ९३ ॥

तस्यां तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थे खल्वेवमेव कर्मणि क्रियमाणे जातमात्रेऽस्यैव कुमारस्य कार्याण्येतानि कर्माणि भवन्ति । तद्यथा— अश्मनोः संघट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा सुखपरिषेकः । तथा संक्लेशविहतान्प्राणान्पुनर्लभेत कृष्णकपालिका शूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयाद्यच्चेष्टं स्याद्यावत्प्राणानां प्रत्यागमनात्तत्तत्सर्वमेव कुर्युः ॥ ९४ ॥

ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत् । अथास्य ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाप्रमार्जनमारभेताङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्जितस्यास्य च शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिच्छादयेत् । ततोऽस्यानन्तरं कार्यं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्दनम् ९५

नाड्यास्तस्याः कल्पनविधिमुपदेक्ष्यामः । नाभिबन्धनात्प्रभृति हित्वाष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौक्मराजतायसानां छेदनानामन्यतमेनोर्ध्वधारेण छेदयेत्तामग्रे सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठे चास्य शिथिलमवसृजेत् ॥९६॥

तस्य चेन्नाभिः पच्येत्तां लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यादेषामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदेष नाडीकल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥ ९७ ॥

असम्यक्कल्पेन हि नाड्या आयामव्यायामोतुण्डितपिण्डालिकाविनामिकाविजृम्भिकाबाधेभ्यो भयम् ॥ ९८ ॥

तत्राविदाहिभिर्वातपित्तप्रशमनैरभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकैः सर्पिर्भिश्चोपक्रमेत गुरुलाघवमभिसमीक्ष्य कुमारस्य ॥ ९९ ॥

प्रागतो जातकर्म कार्यं ततो मधुसर्पिषी मन्त्रोपमन्त्रिते यथान्यायं प्राशितुमस्मै दद्यात् । स्तनमत ऊर्ध्वमनेनैव विधिना दक्षिणं पातुं पुरस्तात्प्रयच्छेत् । अथातः शीर्षतः स्थापयेदुदकुम्भं मन्त्रोपमन्त्रितम् ॥ १०० ॥

अथास्य रक्षां विदध्यादादानीखदिरकर्कन्धुपीलुपरूपकशाखा-

भिरस्या गृहं भिषक्समन्ततः परिवारयेत्। सर्वतश्च सूतिकागारस्य सर्षपातसीतण्डुलकणकणिकाः प्रकिरेत्। तथा तण्डुलबलिमङ्गलहोमः सततमुभयकालं क्रियते प्राङ्नामकर्मणोर्द्वारे च मुसलमनुतिरश्चीनं न्यस्तं कुर्यात्। वचाकुष्ठक्षौमकहिङ्गुसर्षपातसीलशुनकणकणिकानां रक्षोघ्नसमाख्यातानां च औषधीनां पोट्टलिकां बद्ध्वा सूतिकागारस्योत्तरदेहल्यामासृजेत्। तथा सूतिकायाः कण्ठे सपुत्रायाः स्थाल्युदककुम्भपर्यङ्केष्वपि तथैव च द्वयोर्द्वारपक्षयोः सकणकुम्भकेन्धनाग्निस्तिन्दुककाष्ठेन्धनश्चाग्निः सूतिकागारस्याभ्यन्तरतो नित्यं स्यात्। स्त्रियश्चैनां यथोक्तगुणाः सुहृदश्चानुजागृयुर्दशाहं द्वादशाहं वानुपरतप्रदानमङ्गलाशीःस्तुतिगीतवादित्रमन्नपानविशदमनुरक्तप्रहृष्टजनसंपूर्णं तद्वेश्म कार्यम्। ब्राह्मणश्चाथर्ववेदवित्सततमुभयकालं शान्तिं जुहुयात्स्वस्त्ययनार्थं सुकुमारस्य तथा सूतिकाया इत्येतद्रक्षाविधानमुक्तम् ॥ १०१ ॥

सूतिकां तु खलु बुभुक्षितां विदित्वा स्नेहं पाययेत्प्रथमं परमया शक्त्या सर्पिस्तैलं वसां मज्जानं वा सात्म्यभावमभिसमीक्ष्य भिषक्। पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरचूर्णसहितं स्नेहं पीतवत्याश्च सर्पिस्तैलाभ्यामभ्यज्य वेष्टयेदुदरं महता वाससा तथा तस्या न वायुरुदरे विकृतिमुत्पादयत्यनवकाशत्वात्। जीर्णे तु स्नेहे पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां यवागूं सुस्निग्धां द्रवां मात्रशः पाययेतोभयकालं चोष्णोदकेन परिषेचयेत्प्राक्स्नेहयवागूपानाभ्याम्। एवं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं चानुपाल्य ततः क्रमेणाप्याययेत्स्वस्थवृत्तमेतत्सूतिकायाः ॥ १०२ ॥

तस्यास्तु खलु यो व्याधिरुत्पद्यते स कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वा। गर्भवृद्धिक्षयितशिथिलसर्वशरीरधातुत्वात्प्रवाहणवेदनाक्लेदनरक्तनिःस्रुतिविशेषशून्यशरीरत्वाच्च। तस्मात्तां यथोक्तेन विधिनोपचरेत् भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकावगाहनान्नपानविधिभिर्विशेषतश्चोपचरेत्। विशेषतो हि शून्यशरीराः स्त्रियः प्रजाता भवन्ति ॥ १०३ ॥

दशम्यां निश्यतीतायां सपुत्रा स्त्री सर्वगन्धौषधैर्गौरसर्षपलो-

पाने स्नाता लघ्वहतवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती संस्पृश्य मङ्गलान्युचितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्लवाससो व्यङ्गांश्च ब्राह्मणात्स्वस्ति वाचयित्वा कुमारमहतेन शुचिवाससाच्छादयेत् । प्राक्शिरसमुदक्शिरसं वा संवेश्य देवतापूर्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेन्नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकं च । तत्राभिप्रायिकं नाम घोषवदाद्यन्तस्थान्तमूष्मान्तं च वृद्धं त्रिपुरुषान्तरमनवप्रतिष्ठितम् । नाक्षत्रिकं तु नक्षत्रदेवतासंयुक्तं कृतं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥ १०४ ॥

कृते च नामकर्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रामेदायुषः प्रमाणज्ञानहेतोः । तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते । स्थिरा बहला त्वक् प्रकृत्याकृतिसुसम्पन्नमीषत्प्रमाणातिरिक्तमनुरूपमातपत्रोपमं शिरः प्रशस्यते । व्यूढं दृढं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्ध्वव्यञ्जनमुपचितं बलिनमर्धचन्द्राकृति ललाटं बहलौ विपुलसमपीठौ समौ नीचौ वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ ईषत्प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ । समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे चक्षुषी । ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसंपन्नेषदवनताग्रा नासिका । महदृजुसुनिविष्टदन्तमास्यमायामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा । श्लक्ष्णं युक्तोपचयमूष्मोपपन्नं रक्तं तालु । महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरः स्वरः । नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ । महत्यौ हनू वृत्ता नातिमहती ग्रीवा व्यूढमुपचितमुरो दृढं जत्रु पृष्ठवंशश्च । विकृष्टान्तरौ स्तनावंसपातिनी स्थिरे पार्श्वे वृत्तपरिपूर्णायतौ बाहू सक्थिनी अङ्गुलयश्च महदुपचितं पाणिपादम् । स्थिरा वृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्माकाराः करजाः । प्रदक्षिणावर्ता सोत्सङ्गा च नाभिः । नाभ्युरस्त्रिभागहीना समा समुपचितमांसा कटी वृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्ववृत्तावुपचययुक्तावूरू । नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे

प्रगूढशिरास्थिसन्धी जङ्घे । नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ पदिष्टगुणौ पादौ कूर्माकारौ । प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि । यच्च किंचिदन्यदप्यनुक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृतिसंपन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणानि ॥ १०५ ॥

धात्रीपरीक्षा ।

अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः ॥ १०६ ॥

"अथ ब्रूयाद्धात्रीमानयेति समानवर्णां यौवनस्थां निभृतामनातुरामव्यङ्गामव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजातीयामक्षुद्रामक्षुद्रकर्मिणीं कुलेजातां वत्सलामरोगजीवद्वत्सां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामशायिनीमनुच्चारशायिनीमनन्तावशायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचिद्वेषिणीं स्तन्यसंपदुपेतामिति ॥ १०७ ॥

तत्रेयं स्तनसंपत् नात्यूर्ध्वौ नातिलम्बावनतिकृशावनतिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ चेति स्तनसंपत् ॥ १०८ ॥

स्तन्यसंपत्तु प्रकृतिवर्णगन्धरसस्पर्शमुदपात्रे च दुह्यमानं दुग्धमुदकं व्येति प्रकृतिभूतत्वात्तत्पुष्टिकरमारोग्यकरं चेति स्तन्यसंपत् । अतोऽन्यथा व्यापन्नं ज्ञेयम् ॥ १०९ ॥

तस्य विशेषाः श्यावारुणवर्णं कषायानुरसं विशदमनतिलक्ष्यगन्धं रूक्षं द्रवं फेनिलं लघ्वतृप्तिकरं कर्षणं वातविकाराणां कर्तृ वातोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् ॥ ११० ॥

कृष्णनीलपीतताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुणपरुधिरगन्धि भृशोष्णं पित्तविकाराणां कर्तृ पित्तोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् ॥

अत्यर्थशुक्लमतिमाधुर्योपपन्नं लवणानुरसं घृततैलवसामज्जगन्धि पिच्छिलं तन्तुमदुदकपात्रेऽवसीदति श्लेष्मविकाराणां कर्तृ श्लेष्मोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् ॥ ११२ ॥

तेषां तु त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां प्रकृतिविशेषमभिसमीक्ष्य यथास्वं यथादोषं च वमनविरेचनास्थापनानुवासनानि विभज्य कृतानि प्रशमनाय भवन्ति ॥ ११३ ॥

पानाशनविधिस्तु दुष्टक्षीराया यवगोधूमशालिषष्टिकमुद्गहरेणुककुलत्थसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकलशुनकरञ्जप्रायः स्यात् ॥ ११४॥

क्षीरदोषविशेषांश्चावेक्ष्यावेक्ष्य तत्तद्विधानं कार्यं स्यात् ॥ ११५ ॥

पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमुर्वागुडूचीवत्सकफलकिराततिक्तकटुकरोहिणीशारिवाकषायाणां च पानं प्रशस्यते । तथान्येषां तिक्तकषायकटुकमधुराणां द्रव्याणां प्रयोगः । इति क्षीरशोधनान्युक्तानि भवन्ति । क्षीरविकारविशेषानभिसमीक्ष्य मात्राकालं चेति क्षीरविशोधनानि ॥ ११६ ॥

क्षीरजननानि तु मद्यानि सीधुवर्ज्यानि ग्राम्यानूपौदकानि च शाकधान्यमांसानि द्रवमधुराम्लभूयिष्ठाश्चाहाराः क्षीरिण्यश्चौषधयः क्षीरपानं चानायासश्चेति वीरणषष्टिशालिकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटमूलकषायाणां च पानमिति क्षीरजननान्युक्तानि ॥ ११७ ॥

धात्री तु यदा स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात्तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्यां सहस्रवीर्यां मोघाममव्यथां शिवामरिष्टां वाट्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तामिति बिभ्रत्यौषधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणस्तनं पाययेदिति धात्रीकर्म ॥ ११८ ॥

कुमारागारविधिः ।

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः । वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकपतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्तुशयनासनास्तरणसंपन्नं कुर्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसंपूर्णमिति कुमारागारविधिः ॥ ११९ ॥

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः । स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः ॥ १२० ॥

असति संभवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ १२१ ॥

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानां च यवसर्षपातसी-

हिङ्गुगुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणी-सर्पनिर्मोकाणि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः ॥ १२२ ॥

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽग्राणि गृहीतानि स्युः । मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ च यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः ॥ १२३ ॥

क्रीडनकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाण्यगुरूण्यतीक्ष्णाग्राण्यनास्यप्रवेशीन्यप्राणहराण्यवित्रासनानि स्युः ॥१२४॥

न ह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन्रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयतां कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ॥ १२५ ॥

यदि त्वातुर्यं किंचित्कुमारमागच्छेत्तत्प्रकृतिनिमित्तपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्य सर्वविशेषानातुरौषधदेशकालाश्रयानवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म प्रवर्तयन्नेवं सात्म्या हि कुमारा भवन्ति तथा ते शर्म लभन्तेऽचिराय रोगे त्वरोगवृत्तमातिष्ठेद्देशकालात्मगुणविपर्ययेण वर्तमानः ॥

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्त्योपयुञ्जानः सर्वाण्यहितानि वर्जयेत्तथा बलवर्णशरीरायुषां संपदमवाप्नोतीति ॥ १२७ ॥

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकुशलागमनाच्चानुपालयेदिति पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातम् । तदाचरन्यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयक इति ॥ १२८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

तत्राशिषां कर्म समृद्धिकारकं यदुक्तमेतन्महदर्थसंहितम् ।
तदाचरन्ज्ञो विधिभिर्यथातथं पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयकः ॥१२९॥

शरीरं चिन्त्यते सर्वं दैवमानुषसम्पदा ।
सर्वभावैर्यतस्तस्माच्छारीरं स्थानमुच्यते ॥ १३० ॥

इति चरकसंहितायां शारीरस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शारीरस्थानं समाप्तम् ।

इन्द्रियस्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

अथातो वर्णस्वरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च घ्राणं च रसनं च स्पर्शनं च सत्त्वं च भक्तिश्च शौचं च शीलं चाचारश्च स्मृतिश्चाकृतिश्च बलं च ग्लानिश्च तन्द्रा चारम्भश्च गौरवं च लाघवं चाहारश्च विहारश्चाहारपरिणामश्चोपायश्चापायश्च व्याधिश्च व्याधिपूर्वरूपं च वेदनाश्चोपद्रवाश्च छाया च प्रतिच्छाया च स्वप्नदर्शनं च दूताधिकारश्च पथि चौत्पातिकं चातुरकुले भावावस्थान्तराणि च भेषजसंवृत्तिश्च भेषजविकारयुक्तिश्चेति परीक्ष्याणि प्रत्यक्षानुमानोपदेशैरायुषः प्रमाणविशेषं जिज्ञासमानेन भिषजा ॥ १ ॥

तत्र खल्वेषां परीक्ष्याणां कानिचित्पुरुषमनाश्रितानि कानिचिच्च पुरुषसंश्रयाणि। तत्र यानि पुरुषमनाश्रितानि तान्युपदेशतो युक्तितश्च परीक्षेत। पुरुषसंश्रयाणि पुनः प्रकृतितश्च विकृतितश्च॥२॥

तत्र प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता कुलप्रसक्ता च देशानुपातिनी च कालानुपातिनी च वयोऽनुपातिनी च प्रत्यात्मनियता चेति। एतावज्जातिकुलदेशकालवयःप्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां पुरुषाणां वे ते भावविशेषा भवन्ति ॥ ३ ॥

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च लक्ष्यनिमित्ता च निमित्तानुरूपा च। तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुभूतानि भवन्ति। लक्षणानि हि कानिचिच्छरीरोपनिबद्धानि भवन्ति। यानि हि तस्मिंस्तस्मिंस्तत्राधिष्ठानमासाद्य तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति ॥ ४ ॥

लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते निमित्तं यथोक्तं निदानेषु ॥ ५ ॥

निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थानुकारिणी या तामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति भिषजो भूयश्चायुषः क्षयनिमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपां यामायुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति धीराः ६

यामधिकृत्य पुरुषसंश्रयाणि मुमूर्षतां लक्षणान्युपदेक्ष्याम इत्युद्देशः। तद्विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥

तत्रादित एव वर्णाधिकारस्तद्यथा—कृष्णः कृष्णश्यामः श्यामावदातोऽवदातश्च इति प्रकृतिवर्णाः शरीरस्य ॥ ८ ॥

यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्यादनूकतोऽन्यथा वापि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः ॥ ९ ॥

नीलश्यामताम्रहरितशुक्लाश्च वर्णाः शरीरस्य वैकारिका भवन्ति। यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्यात्प्राग्विकृतानभूत्वोत्पन्नानिति प्रकृतिविकृतिवर्णा भवन्त्युक्ताः शरीरस्य ॥ १० ॥

तत्र प्रकृतिवर्णोऽर्धशरीरे विकृतिवर्णोऽर्धशरीरे द्वावपि वर्णौ मर्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा यद्येवं सव्यदक्षिणविभागेन यद्येवं पूर्वपश्चिमविभागेन यद्युत्तराधरविभागेन यद्यन्तर्बहिर्विभागेनातुरस्यारिष्टमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

एवमेव वर्णभेदो मुखेऽप्यन्यतो वर्तमानो मरणाय भवति॥ १२॥

वर्णभेदेन ग्लानिहर्षरौक्ष्यस्नेहा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

तथा पिप्लुव्यङ्गतिलकालकपिडकानामन्यतमस्यानने जन्मातुरस्यैवमेवाप्रशस्तं विद्यात् ॥ १४ ॥

नखनयनवदनमूत्रपुरीषहस्तपादौष्ठादिष्वपि च वैकारिकोक्तानां वर्णानामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीनबलवर्णेन्द्रियेषु लक्षणमायुषः क्षयस्य भवति। यच्चान्यदपि किंचिद्वर्णवैकृतमभूतपूर्वं सहसोत्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानस्यातुरस्य तच्चारिष्टमिति वर्णाधिकारः॥ १५॥

स्वराधिकारः।

स्वराधिकारस्तु हंसक्रौञ्चनेमिदुन्दुभिकलविङ्ककाककपोतझर्झरानुकराः प्रकृतिस्वराः। यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यादनूकतोऽन्यथा वापि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः ॥ १६ ॥

एडकग्रस्ताव्यक्तगद्गदक्षामदीनानुकीर्णास्त्वातुराणां स्वरा वैका-

रिकाः । यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यात्प्राग्विकृतानभूत्वोत्पन्ना-निति प्रकृतिविकृतिस्वरा व्याख्याताः ॥ १७ ॥

तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्वभिनिर्वृत्तिः स्वरानेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तमिति स्वराधिकारः । इति वर्णस्वराधिकारौ यथावदुक्तौ मुमूर्षतां ज्ञानार्थमिति ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

"यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपजायते ।
अर्धे वा यदि वा कृत्स्नेऽनिमित्तं न च नास्ति सः ॥ १९ ॥
नीलं वा यदि वा श्यावं ताम्रं वा यदि वारुणम् ।
मुखार्धमन्यथा वर्णो मुखार्धेऽरिष्टमुच्यते ॥ २० ॥
स्नेहो मुखार्धे सुव्यक्तो रौक्ष्यमर्धमुखे भृशम् ।
ग्लानिरर्धे तथा हर्षो मुखार्धे प्रेतलक्षणम् ॥ २१ ॥
तिलकाः पिप्लवो व्यङ्गा राजयश्च पृथग्विधाः ।
आतुरस्याशु जायन्ते मुखे प्राणान्मुमुक्षतः ॥ २२ ॥
पुष्पाणि नखदन्तेषु पङ्को वा दन्तसंस्थितः ।
चूर्णको वापि दन्तेषु लक्षणं मरणस्य तत् ॥ २३ ॥
ओष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्णोर्मूत्रपुरीषयोः ।
नखेष्वपि च वैवर्ण्यमेतत्क्षीणबलेऽन्तकृत् ॥ २४ ॥
यस्य नीलावुभावोष्ठौ पक्कजाम्बवसन्निभौ ।
मुमूर्षुरिति तं विद्यान्नरा धीरं गतायुषम् ॥ २५ ॥
एको वा यदि वानेको यस्य वैकारिकः स्वरः ।
सहसोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥ २६ ॥
यच्चान्यदपि किंचित्स्याद्वैकृतं स्वरवर्णयोः ।
बलमांसविहीनस्य तत्सर्वं मरणोदयम् ॥ २७ ॥"
इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं मुमूर्षताम् ।
यस्तु सम्यग्विजानाति नायुर्ज्ञाने स मुह्यति ॥ २८ ॥

इति चरकसंहितायां इन्द्रियस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पुष्पितमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

"पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलस्येह भविष्यतः ।
तथा लिङ्गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥ १ ॥
अप्येवं तु भवेत्पुष्पं फलेनाननुबन्धि यत् ।
फलं चापि भवेत्किंचिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥ २ ॥
न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।
मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम् ॥ ३ ॥
मिथ्यादृष्टमरिष्टाभमनरिष्टमजानता ।
अरिष्टं चाप्यसंबुद्धमेतत्प्रज्ञापराधजम् ॥ ४ ॥
ज्ञानसंबोधनार्थं तु लिङ्गैर्मरणपूर्वजैः ।
पुष्पितानुपदेक्ष्यामो नरान्बहुविधाञ्शृणु ॥ ५ ॥
नानापुष्पोपमो गन्धो यस्य वाति दिवानिशम् ।
पुष्पितस्य वनस्यैव नानाद्रुमलतावतः ॥ ६ ॥
तमाहुः पुष्पितं धीरा नरं मरणलक्षणैः ।
स वै संवत्सराद्देहं जहातीति विनिश्चयः ॥ ७ ॥
एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्य गन्धः समो भवेत् ।
इष्टैर्वा यदि वानिष्टैः स च पुष्पित उच्यते ॥ ८ ॥
समासेनाशुभान्गन्धानेकत्वेनाथ वा पुमान् ।
आजिघ्रेद्यस्य गात्रेषु तं विद्यात्पुष्पितं भिषक् ॥ ९ ॥
आप्लुतानाप्लुते काये यस्य गन्धाः शुभाशुभाः ।
व्यत्यासेनानिमित्ताः स्युः स च पुष्पित उच्यते ॥ १० ॥
तद्यथा चन्दनं कुष्ठं तगरागुरुणी मधु ।
माल्यं मूत्रपुरीषे वा मृतानि कुणपानि वा ॥ ११ ॥
ये चान्ये विविधात्मानो गन्धा विविधयोनयः ।
तेऽप्यनेनानुमानेन विज्ञेया विकृतिं गताः ॥ १२ ॥
इदं चाप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम् ।
वक्ष्यामो यदभिज्ञाय भिषङ्मरणमादिशेत् ॥ १३ ॥

विर्योनिर्विदुरो यस्य गन्धो गात्रेषु दृश्यते ।
इष्टो वा यदि वानिष्टो न स जीवति तां समाम् ॥ १४ ॥
एतावद्गन्धविज्ञानं रसज्ञानमतः परम् ।
आतुराणां शरीरेषु वक्ष्यामो विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥
यो रसः प्रकृतिस्थानां नराणां देहसंभवः ।
स एषां चरमे काले विकारान्भजते द्वयम् ॥ १६ ॥
कश्चिदेवास्यवैरस्यमत्यर्थमुपपद्यते ।
स्वादुत्वमपरश्चापि विपुलं भजते रसः ॥ १७ ॥
तमनेनानुमानेन विद्याद्विकृतिमागतम् ।
मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमवाप्नुयात् ॥ १८ ॥
मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह ।
विरसादपसर्पन्ति जन्तोः कायान्मुमूर्षतः ॥ १९ ॥
अत्यर्थरसिकं कायं कालपक्वस्य मक्षिकाः ।
अपि स्नातानुलिप्तस्य भृशमायान्ति सर्वशः ॥ २० ॥"

तत्र श्लोकः ।

यान्येतानि मयोक्तानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।
पुष्पितस्य नरस्यैतैः फलं मरणमादिशेत् ॥ २१ ॥

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः परिमर्षणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वर्णे स्वरे च गन्धे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।
लिङ्गं मुमूर्षतां सम्यक् स्पर्शेष्वपि निबोधत ॥ १ ॥

"स्पर्शप्राधान्येनातुरस्यायुषः प्रमाणविशेषं जिज्ञासुः प्रकृतिस्थेन पाणिना केवलमस्य शरीरं स्पृशेत् परिमर्षयेद्वान्येन ॥ २ ॥ परिमृषता तु खल्वातुरशरीरमिमे भावास्तत्रतत्रावबोद्धव्याः। तद्यथा—सततं स्पन्दनानां शरीरोद्देशानां स्तम्भः । नित्योष्मणां

शीतीभावः । मृदूनां दारुणत्वम् । श्लक्ष्णानां खरत्वम् । सतामसद्भावः । सन्धीनां स्रंसभ्रंशच्यवनानि । मांसशोणितयोर्वीतीभावः । दारुणत्वं स्वेदानुबन्धः स्तम्भो वा यच्चान्यदपि किंचिद्दृशविकृतमनिमित्तं स्यादिति लक्षणं स्पृश्यानां भावानाम् ॥ ३ ॥

तद्यासतोऽनुव्याख्यास्यामः । तस्य चेत्परिदृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुस्फिगुदरपार्श्वपृष्ठेषिकापाणिग्रीवाताल्वोष्ठललाटं स्विन्नं शीतं प्रस्तब्धं दारुणं वीतमांसशोणितं वा स्यात्परासुरयं पुरुषो न चिरात्कालं करिष्यतीति विद्यात् ॥ ४ ॥

तस्य चेत्परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवंक्षणगुदवृषणमेढ्रनाभ्यंसस्तनमणिकहनुस्पर्शुकानासिकाकर्णाक्षिभ्रूशङ्खादीनि स्रस्तानि व्यस्तानि च्युतानि स्थानेभ्यः स्युः परासुरयं पुरुषो न चिरात्कालं करिष्यतीति विद्यात् ॥ ५ ॥

तथास्योच्छ्वासमन्यादन्तपक्ष्मचक्षुःकेशलोमोदरनखाङ्गुलीरालक्षयेत् । तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात्परासुरिति विद्यात् । तस्य चेन्मन्ये परिदृश्यमाने न स्पन्दयातां परासुरिति विद्यात् । तस्य चेद्दन्ताः प्रतिकीर्णा श्वेतजातशर्कराः स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत्पक्ष्माणि जटाबद्धानि स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुक्ते अत्युत्पिण्डितेऽतिप्रविष्टेऽतिजिह्मेऽतिविषमेऽतिप्रस्रुतेऽतिविमुक्तबन्धने सततोन्मेषिते सततनिमेषिते निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते विभ्रान्तदृष्टिके विपरीतदृष्टिके हीनदृष्टिके व्यस्तदृष्टिके नकुलान्धे कपोतान्धेऽलातवर्णे कृष्णनीलपीतश्यावताम्रहरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेनाभिसंप्लुते वा स्यातां परासुरिति विद्यात् ॥ ६ ॥

अथास्य केशलोमान्यायच्छेत् । तस्य चेत्केशलोमान्यायम्यमानानि प्रलुच्येरन्न चेद्वेदयेत्परासुरिति विद्यात् ॥ ७ ॥

तस्य चेदुदरे शिराः प्रदृश्येरन् श्यावताम्रनीलहारिद्रशुक्ला वा स्युः परासुरिति विद्यात् ॥ ८ ॥

तस्य चेन्नखा वीतमांसशोणिताः पक्वजाम्बववर्णाः स्युः परासुरिति विद्यात् ॥ ९ ॥

अथास्याङ्गुलीरायच्छेत्तस्य चेदङ्गुलय आयम्यमाना न चेत्स्फुटेयुः परासुरिति विद्यात् ॥ १० ॥"

भवति चात्र ।

एतान् स्पृश्यान्बहून्भावान्यः स्पृशन्नवबुध्यते ।
आतुरे न स संमोहमायुर्ज्ञानस्य गच्छति ॥ ११ ॥

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियानीकमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।
ज्ञातुमिच्छन्भिषज्ज्ञानमायुषस्तन्निबोध मे ॥ १ ॥
"अनुमानात्परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।
अद्धा हि विदितं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥ २ ॥
स्वस्थेभ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसंभवम् ।
आलक्ष्येतानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥ ३ ॥
इत्युक्तं लक्षणं सर्वमिन्द्रियेष्वशुभोदयम् ।
तदेव तु पुनर्भूयो विस्तरेण निबोधत ॥ ४ ॥
घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।
विगीतं ह्युभयं ह्येतत्पश्यन्मरणमृच्छति ॥ ५ ॥
यस्य दर्शनमायाति मारुतोऽम्बरगोचरः ।
अग्निर्नायाति वा दीप्तस्तस्यायुःक्षयमादिशेत् ॥ ६ ॥
जले सुविमले जालमजालावतते तथा ।
स्थिते गच्छति वा दृष्ट्वा जीवितात्परिमुच्यते ॥ ७ ॥
जाग्रन्पश्यति यः प्रेतान्रक्षांसि विविधानि च ।
अन्यद्वाप्यद्भुतं किंचिन्न स जीवितुमर्हति ॥ ८ ॥
योऽग्निं प्रकृतिवर्णस्थं नीलं पश्यति निष्प्रभम् ।
कृष्णं वा यदि वा शुक्लं निशां वसति सप्तमीम् ॥ ९ ॥
मरीचीनसतो मेघान्मेघान्वाप्यसतोऽम्बरे ।
विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन्मरणमृच्छति ॥ १० ॥

मृण्मयीमिव यः पात्रीं कृष्णाम्बरसमावृताम् ।
आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥ ११ ॥
अपर्वणि यदा पश्येत्सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहम् ।
अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ १२ ॥
नक्तं सूर्यमहश्चन्द्रमनग्नौ धूममुत्थितम् ।
अग्निं वा निष्प्रभं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमृच्छति ॥ १३ ॥
प्रभावतः प्रभाहीनान्निष्प्रभावान्प्रभावतः ।
नरा विलिङ्गान्पश्यन्ति भावान्प्राणाञ्जिहासवः ॥ १४ ॥
व्याकृतानि विवर्णानि विसंख्योपगतानि च ।
विनिमित्तानि पश्यन्ति रूपाण्यायुःक्षये नराः ॥ १५ ॥
यश्च पश्यत्यदृश्यान्वै दृश्यान्यश्च न पश्यति ।
तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥ १६ ॥
अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान्यश्च न बुध्यते ।
द्वावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानता ॥ १७ ॥
संवृत्याङ्गुलिभिः कर्णौ ज्वालाशब्दं य आतुरः ।
न शृणोति गतासुं तं बुद्धिमान्परिवर्जयेत् ॥ १८ ॥
विपर्ययेण यो विद्याद्गन्धानां साध्वसाधुताम् ।
न वा तान्सर्वशो विद्यात्तं विद्याद्विगतायुषम् ॥ १९ ॥
यो रसान्न विजानाति न वा जानाति तत्त्वतः ।
मुखपाकादृते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥ २० ॥
उष्णाञ्शीतान्खरान्श्लक्ष्णान्मृदूनपि च दारुणान् ।
स्पर्शान्स्पृष्ट्वा ततोऽन्यत्वं मुमूर्षुस्तेषु मन्यते ॥ २१ ॥
अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।
इन्द्रियैरधिकं पश्यन्पञ्चत्वमधिगच्छति ॥ २२ ॥
इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियार्थान्न पश्यति ।
विपर्ययेण यो विद्यात्तं विद्याद्विगतायुषम् ॥ २३ ॥
स्वस्थाः प्रज्ञाविपर्यासैरिन्द्रियार्थेषु वैकृतम् ।
पश्यन्ति ये सबहुशस्तेषां मरणमादिशेत् ॥ २४ ॥"

तत्र श्लोकः ।

एतदिन्द्रियविज्ञानं यः पश्यति यथा तथा ।
मरणं जीवितं चैतत्स भिषग्ज्ञातुमर्हति ॥ २५ ॥

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पूर्वरूपीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वरूपाण्यसाध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।
भिन्नाभिन्नानि वक्ष्यामो भिषजां ज्ञानवृद्धये ॥ १ ॥
"पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।
यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥ २ ॥
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् ।
विशन्त्येतेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
पूर्वरूपैकदेशांस्तु वक्ष्यामोऽन्यान्सुदारुणान् ।
ये रोगाननुबध्नन्ति मृत्युर्यैरनुबध्यते ॥ ४ ॥
बलं च हीयते यस्य प्रतिश्यायश्च वर्धते ।
तस्य नारीप्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥ ५ ॥
श्वभिरुष्ट्रैः खरैर्वापि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने यक्ष्माणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ६ ॥
प्रेतैः सह पिबेन्मद्यं स्वप्ने यः कृष्यते शुना ।
स घोरं ज्वरमासाद्य न जीवेन्न च सृज्यते ॥ ७ ॥
लाक्षारक्ताम्बराभं यः पश्यत्यम्बरमन्तिकात् ।
स रक्तपित्तमासाद्य तेनैवान्ताय नीयते ॥ ८ ॥
रक्तस्रग्रक्तसर्वाङ्गो रक्तवासा मुहुर्हसन् ।
यः स्वप्ने ह्रियते नार्या स रक्तं प्राप्य सीदति ॥ ९ ॥
शूलाटोपान्त्रकूजाश्च दौर्बल्यं चातिमात्रया ।
नखादिषु च वैवर्ण्यं गुल्मेनान्तकरो ग्रहः ॥ १० ॥
लता कण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।
स्वप्ने गुल्मस्तमन्ताय क्रूरो विशति मानवम् ॥ ११ ॥

कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्यते ।
क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्मृत्युर्हिनस्ति तम् ॥ १२ ॥
नग्नस्याज्यावसिक्तस्य जुह्वतोऽग्निमनर्चिषम् ।
पद्मान्युरसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥ १३ ॥
स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन्गृध्नन्ति मक्षिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥ १४ ॥
स्नेहं बहुविधं स्वप्ने चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
बुध्यते स प्रमेहेण स्पृश्यतेऽन्ताय मानवः ॥ १५ ॥
ध्यानायासौ तथोद्वेगो मोहश्चास्थानसंभवः ।
अरतिर्बलहानिश्च मृत्युरुन्मादपूर्वकः ॥ १६ ॥
आहाराद्वेषिणं पश्यँल्लुप्तचित्तमुदर्दितम् ।
विद्याद्धीरो मुमूर्षुं तमुन्मादेनातिपातिना ॥ १७ ॥
क्रोधनं त्रासबहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
मूर्च्छापिपासाबहुलं हन्त्युन्मादः शरीरिणम् ॥ १८ ॥
नृत्यन्रक्षोगणैः सार्धं यः स्वप्नेऽम्भसि सीदति ।
स प्राप्य भृशमुन्मादं याति लोकमतःपरम् ॥ १९ ॥
असत्तमः पश्यति यः शृणोत्यप्यसतः स्वरान् ।
बहून्बहुविधाञ्जाग्रत्सोऽपस्मारेण बध्यते ॥ २० ॥
मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं नरम् ।
स्वप्ने हरति तं मृत्युरपस्मारपुरःसरः ॥ २१ ॥
स्तुभ्येते प्रतिबुद्धस्य हनू मन्ये तथाक्षिणी ।
यस्य तं बहिरायामो गृहीत्वा हन्त्यसंशयम् ॥ २२ ॥
शष्कुलीरप्यपूपान्वै स्वप्ने खादति यो नरः ।
स चेत्तादृक्छर्दयति प्रतिबुद्धो न जीवति ॥ २३ ॥
एतानि पूर्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
स एषामनुबन्धं च फलं च ज्ञातुमर्हति ॥ २४ ॥
य इमांश्चापरान्स्वप्नान्दारुणानुपलक्षयेत् ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ २५ ॥

यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते वंशगुल्मलतादयः ।
वयांसि च विलीयन्ते स्वप्ने मौण्ड्यमियाच्च यः ॥ २६ ॥
गृध्रोलूकश्वकाकाद्यैः स्वप्ने यः परिवार्यते ।
रक्षःप्रेतपिशाचस्त्रीचण्डालद्रविडान्ध्रकैः ॥ २७ ॥
वंशवेत्रलतापाशतृणकण्टकसंकटे ।
प्रमुह्यति हि यः स्वप्ने लगति प्रपतत्यपि ॥ २८ ॥
भूमौ पांशूपधानायां वल्मीके वाथ भस्मनि ।
श्मशानायतने श्वभ्रे स्वप्ने यः प्रपतत्यपि ॥ २९ ॥
कलुषेऽम्भसि पङ्के च कूपे वा तमसावृते ।
स्वप्ने मज्जति शीघ्रेण स्रोतसा ह्रियते च यः ॥ ३० ॥
स्नेहपानं तथाभ्यङ्गः स्वप्ने बन्धपराजयौ ।
हिरण्यलाभः कलहः प्रच्छर्दनविरेचने ॥ ३१ ॥
उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पांशुचर्मणोः ।
हर्षः स्वप्ने प्रकुपितैः पितृभिश्चापि भर्त्सनम् ॥ ३२ ॥
दन्तचन्द्रार्कनक्षत्रदेवतादीपचक्षुषाम् ।
पतनं वा विनाशो वा स्वप्ने भेदो नगस्य वा ॥ ३३ ॥
रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्मालयं चिताम् ।
गुहान्धकारसंबाधं स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥ ३४ ॥
रक्तमाली हसन्नुच्चैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।
दारुणामटवीं स्वप्ने कपियुक्तः प्रयाति वा ॥ ३५ ॥
कषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
कृष्णानां रक्तनेत्राणां स्वप्ने नेच्छन्ति दर्शनम् ॥ ३६ ॥
कृष्णा पापा निराचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमाल्यवसना स्वप्ने कालनिशा मता ॥ ३७ ॥
इत्यन्ये दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।
अरोगः संशयं गत्वा कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ३८ ॥
मनोवहानां पूर्णत्वाद्दोषैरतिबलैस्त्रिभिः ।
स्रोतसां दारुणान्स्वप्नान्काले पश्यति दारुणे ॥ ३९ ॥

नातिप्रसुप्तः पुरुषः सफलानफलानपि ।
इन्द्रियेशेन मनसा स्वप्नान्पश्यत्यनेकधा ॥ ४० ॥
दृष्टं श्रुतानुभूतं च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।
भाविकं दोषजं चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥ ४१ ॥
तत्र पञ्चविधं पूर्वमफलं भिषगादिशेत् ।
दिवास्वप्नमतिह्रस्वमतिदीर्घं च बुद्धिमान् ॥ ४२ ॥
दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पफलो भवेत् ।
न स्वपेद्यः पुनर्दृष्ट्वा स सद्यः स्यान्महाफलः ॥ ४३ ॥
अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत्सौमं शुभाकारं तस्य विद्याच्छुभं फलम् ॥ ४४ ॥"

तत्र श्लोकः ।

पूर्वरूपाण्यथ स्वप्नान्य इमान्वेत्ति दारुणान् ।
न स मोहादसाध्येषु कर्माण्यारभते भिषक् ॥ ४५ ॥

इति चरकसंहितायां इन्द्रियस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कतमानिशरीरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

कतमानि शरीराणि व्याधिमन्ति महामुने ।
यानि वैद्यः परिहरेद्येषु कर्म न सिध्यति ॥ १ ॥
इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रश्नं पृष्टः सुहृद्वचम् ।
आचचक्षे यथा तस्मै भगवंस्तन्निबोध मे ॥ २ ॥
"यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्यूर्ध्वमुरो भृशम् ।
अन्नं च च्यवते भुक्तं स्थितं चापि न जीर्यति ॥ ३ ॥
बलं च हीयते यस्य तृष्णा चाभिप्रवर्धते ।
जायते हृदि शूलं च तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितं चातिसार्यते ।
न तस्मै भेषजं दद्यात्स्मरन्नात्रेयशासनम् ॥ ५ ॥

आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
व्याधितं विशतो रोगौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥
आनाहश्चैव तृष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
विशतो विजहत्येनं प्राणानतिचिरान्नरम् ॥ ७ ॥
ज्वरः पौर्वाह्णिको यस्य शुष्कः कासश्च दारुणः ।
ज्वरो यस्यापराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः ।
बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ८ ॥
यस्य मूत्रं पुरीषं च ग्रथितं संप्रवर्तते ।
निरुष्मिणो जठरिणः श्वसनो न स जीवति ॥ ९ ॥
श्वयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति ।
ज्ञातिसंघं स संक्लिश्य तेन रोगेण हन्यते ॥ १० ॥
श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथा स्रस्ते च पिण्डिके ।
सीदतश्चाप्युभे जङ्घे तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥
शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ।
हीनवर्णबलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ॥ १२ ॥
उरोयुक्तो बहुश्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
सततं च्यवते यस्य दूरात्तं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शूनः कासज्वरार्दितः ।
क्षीणमांसो नरो दूराद्वर्ज्यो वैद्येन जानता ॥ १४ ॥
त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कोष्ठेऽभिलक्षिताः ।
कृशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १५ ॥
ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १६ ॥
पाण्डूदरः कृशोऽत्यर्थं तृष्णयाभिपरिप्लुतः ।
डम्बरी कुपितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता ॥ १७ ॥
हनुमन्याग्रहस्तृष्णा बलह्रासोऽतिमात्रया ।
प्राणाश्चोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १८ ॥
ताम्यत्यायच्छते शर्म न किंचिदपि विन्दति ।
क्षीणमांसबलाहारो मुमूर्षुरचिरान्नरः ॥ १९ ॥

विरुद्धयोनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
वर्धन्ते दारुणा रोगाः शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते ॥ २० ॥
बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणीमांसशोणितम् ।
एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ॥ २१ ॥
विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ।
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥ २२ ॥
इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत् ।

तत्र श्लोकः ।

न ह्येषु धीराः पश्यन्ति सिद्धिं कांचिदुपक्रमात् ॥ २३ ॥

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः पन्नरूपीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

"दृष्ट्यां यस्य विजानीयात्पन्नरूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णोर्नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ १ ॥
ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य छाया प्रेतस्तथैव सः ॥ २ ॥
छिन्ना भिन्नाकुला छाया हीना वाप्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा छाया विशिरा विस्तृता च या ॥ ३ ॥
एताश्चान्याश्च याः काश्चित्प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्वा मुमूर्षतां ज्ञेया न चेल्लक्ष्यनिमित्तजाः ॥ ४ ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ॥ ५ ॥
संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुषमा विषमा च या ।
मध्यमल्पं महच्चोक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ६ ॥
प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु ।
छाया या सा प्रतिच्छाया या च वर्णप्रभाश्रया ॥ ७ ॥

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥ ८ ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ९ ॥
शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥१०॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः शुभोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ११ ॥
स्यात्तैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता ॥ १२ ॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ॥ १३ ॥
वर्णमाक्रामति छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥ १४ ॥
नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाचिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाः प्रभाश्रिताः ॥ १५ ॥
कामलाक्ष्णोर्मुखं पूर्णं गण्डयोर्युक्तमांसता ।
संत्रासश्चोष्णगात्रं च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १६ ॥
उत्थाप्यमानः शयनात्प्रमोहं याति यो नरः ।
मुहुर्मुहुर्न सप्ताहं स जीवति विकत्थनः ॥ १७ ॥
संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ।
व्यापन्ना ग्रहणी प्रायः सोऽर्धमासं न जीवति ॥ १८ ॥
उपद्रुतस्य रोगेण कर्पितस्याल्पमश्नतः ।
बहुमूत्रपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥
दुर्बलो बहु भुङ्क्ते यः प्राग्भुक्तादन्नमातुरः ।
अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २० ॥
वर्धिष्णुगुणसंपन्नमन्नमश्नाति यो नरः ।
शश्वच्च बलवर्णाभ्यां हीयते न स जीवति ॥ २१ ॥

प्रकूजति प्रश्वसिति शिथिलं चातिसार्यते ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २२ ॥
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते च यः ।
मृतमेव तमात्रेयो व्याचचक्षे पुनर्वसुः ॥ २३ ॥
ऊर्ध्वंच यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।
हीनवर्णबलाहारो यो नरो न स जीवति ॥ २४ ॥
ऊर्ध्वाग्रे नयने यस्य मन्ये चानतकम्पने ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २५ ॥
यस्य गण्डावुपचितौ ज्वरकासौ च दारुणौ ।
शूली प्रद्वेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन्कर्म न सिध्यति ॥ २६ ॥
व्यावृत्तमूर्धजिह्वाक्षौ भ्रुवौ यस्य च विच्युते ।
कण्टकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २७ ॥
शेफश्चात्यर्थमुत्सिक्तं निःसृतौ वृषणौ भृशम् ।
अतश्चैव विपर्यासो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥ २८ ॥
निचितं यस्य मांसं स्यात्त्वगस्थि चैव दृश्यते ।
क्षीणस्नानश्चतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥ २९ ॥"

तत्र श्लोकः ।

इदं लिङ्गमरिष्टाख्यमनेकमभिजज्ञिवान् ।
आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते कुशलो नरः ॥ ३० ॥

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अवाक्शिरसीयम् ।

"अवाक्शिरा वा जिह्मा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।
जन्तो रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ १ ॥
जटीभूतानि पक्ष्माणि दृष्टिश्चापि निगृह्यते ।
यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजेनोपपादयेत् ॥ २ ॥

यस्य शूनानि वर्त्मानि न समायान्ति शुष्यतः ।
चक्षुषी चोपदह्येते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ३ ॥
भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्ध्नि सीमन्तावर्तकान्बहून् ।
अपूर्वानकृतान्व्यक्तान्दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ४ ॥
त्र्यहमेतेन जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।
अरोगाणां पुनस्त्वेतत्षड्रात्रं परमुच्यते ॥ ५ ॥
आयम्योत्पाटितान्केशान्यो नरो नावबुध्यते ।
अनातुरो वा रोगी वा षड्रात्रं नातिवर्तते ॥ ६ ॥
यस्य केशा निरभ्यङ्गा दृश्यन्तेऽभ्यक्तसंनिभाः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ७ ॥
ग्लायतो नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति ।
अशूनः शूनसंकाशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ ८ ॥
अत्यर्थविवृता यस्य यस्य चात्यर्थसंवृता ।
जिह्वा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥ ९ ॥
मुखं शब्दस्त्ववावोष्ठौ शुक्लश्यावातिलोहितौ ।
विकृतौ यस्य वा नीलौ न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १० ॥
अस्थिश्वेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंवृताः ।
विकृत्या न स रोगं तं विहायारोग्यमश्नुते ॥ ११ ॥
स्तब्धा निश्चेतना गुर्वी कण्टकोपचिता भृशम् ।
श्यावा शुष्काथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥ १२ ॥
दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं नरो निश्वस्य ताम्यति ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।
भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवापि भवेन्मृदु ॥ १४ ॥
घट्टयञ्जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ।
योऽप्यास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥ १५ ॥
दन्तैश्छिन्दन्नखाग्राणि नखैश्छिन्दञ्छिरोरुहान् ।
काष्ठेन भूमिं विलिखन्न रोगात्परिमुच्यते ॥ १६ ॥

दन्तान्खादति यो जाग्रदसाम्ना विरुदन्हसन् ।
विजानाति न चेद्दुःखं न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १७ ॥
मुहुर्हसन्मुहुः क्ष्वेडञ्छय्यां पादेन हन्ति यः ।
उच्चैश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ १८ ॥
यैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम् ।
तैरेवारममाणस्य ग्लास्नोर्मरणमादिशेत् ॥ १९ ॥
न बिभर्ति शिरोग्रीवां न पृष्ठं भारमात्मनः ।
न हनू पिण्डमास्यस्थमातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २० ॥
सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णा मूर्छाबलक्षयः ।
विश्लेषणं च संधीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ २१ ॥
गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २२ ॥
नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
आयुष्यन्तं गते जन्तोर्बलं च परिहीयते ॥ २३ ॥
शिरो विक्षिपते कृच्छ्रान्मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।
ललाटप्रस्नुतस्वेदो मुमूर्षुः श्लथबन्धनः ॥ २४ ॥"

अत्र श्लोकः ।

इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान्विभावयेतावहितो मुहुर्मुहुः ।
क्षणेन भूत्वा ह्युपयान्ति कानिचिन्न चाफलं लिङ्गमिहास्ति किंचन २५

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो यस्य श्यावनिमित्तीयं व्याख्यास्यामः ।

"यस्य श्यावे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।
आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विजानता ॥ १ ॥
निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः संविद्धो व्याधिभिश्च यः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ २ ॥